

Марыя Верціхоўская

Урокі літаратуры

пошук і творчасць

Мінск
Література и Искусство
2008

УДК 373.5.016:821.161.3.09

ББК 74.268.3(4Беи)

В 36

Рэцэн зенты:

Бельскі А. І., доктар філалагічных навук, прафесар;

Саламеевіч А. У, старшы выкладчык БДПУ

Верціхоўская, М.І.

В 36 Урокі літаратуры: пошук і творчасць : дапаможнік для настаўнікаў / Марыя Верціхоўская. — Мінск : Література и Искусство, 2008. — 224 с.: іл.

ISBN 978-985-6720-41-6

Кніга ўяўляе сабой зборнік распрацовак урокаў розных жанраў. Урокі адпавядаюць канцепцыі літаратурнай адукацыі і патрабаванням найноўшых педтэхналогій. Урокам пазакласнага чытання па творах Р. Баравіковай і А. Федарэнкі папярэднічаюць артыкулы, прысвячаныя творчасці гэтых пісьменнікаў, і аналіз канкрэтных твораў, паводле якіх прапануюцца распрацоўкі ўрокаў.

Спадучэнне ў кнізе «Урокі літаратуры: пошук і творчасць» творчага, аналітычнага і метадычнага аспектаў будзе цікавым і карысным не толькі для настаўнікаў-практыкаў, але і для выкладчыкаў, студэнтаў філалагічных факультэтатаў — для ўсіх, хто цікавіцца здабыткамі сучаснай і найноўшай літаратуры.

УДК 373.5.016:821.161.3.09

ББК 74.268.3(4Беи)

ISBN 978-985-6720-41-6

© Верціхоўская М.І., 2008

© Афармленне. РВУ «Література и Искусство», 2008

Пра аўтара

Марыя Іванаўна Верціхоўская — аўтар шматлікіх кніг і артыкулаў, якія ў першую чаргу адрасаваны настаўнікам і школьнікам. Яна даўно і мэтанакіравана працуе на нашу нацыянальную школу, клапоціцца пра метадычнае забеспечэнне вучэбнага працэсу якаснымі распрацоўкамі ўрокаў. Яе кнігі і публікацыі запатрабаваны настаўнікамі краіны, карыстаюцца папулярнасцю, што сведчыць пра несумненны аўтарытэт і професійную кампетэнтнасць аўтара. “Урокі літаратуры: пошук і творчасць” — чарговая кніга, дакладней дапаможнік, майстра педагогічнай справы, таленавітага метадыста-практыка, які прадэманстраўваў арыгіналь-насць і глыбіню творчага мыслення, з поспехам рэалізаваў сучасныя падыходы і тэхналогіі ў літаратурным навучанні.

Пры распрацоўцы ўрокаў розных тыпаў і відаў М. I. Верціхоўская арыентуецца на дзеючыя праграмы па беларускай літаратуре (2007 г.), таму гэтую навучальную кнігу можна выкарыстаць у вучэбным комплексе для 12-гадовай агульнаадукацыйнай школы. Кніга дапаўняе і пашырае змест падручнікаў (напрыклад, урокі па творчасці В. Быкаўа), змяшчае абсалютна новы, вельмі каштоўны матэрыял для правядзення ўрокаў пазакласнага чытання.

“Урокі літаратуры: пошук і творчасць” — гэта больш, чым, уласна кожучы, урокі. Аўтар глядзіць на ўрок як на магчымасць духоўнай сустрэчы і дыялогу з маладым пакаленнем, шчыра дбае пра выхаванне асобы з выразным патрыятычным і гуманістычным светапоглядам, глыбокай унутранай культуры. Метадычныя распрацоўкі М. I. Верціхоўскай пераконваюць, што настаўнік літаратурнага — не ўрокадаўца, гэта чалавек у школе з асаблівай місіяй — пра паведніцтва добра і праўды, любові і міласэрнасці, высакароднага служэння іншым (такім акурат паўстасе Алесь Мароз з быкаўскай аповесці “Абеліск”). Марыя Іванаўна Верціхоўская пропаноўвае розныя па форме ўрокі, яны ўяўляюць сабой творчыя даследаванні арыгінальных твораў беларускай літаратуры, у ходзе якіх адбываецца цікавы і захапляльны працэс судумання, сутворчасці, сумеснага — настаўніка і вучняй — пошуку адказаў на важныя маральнія пытанні. Навучанне літаратуры для М. I. Верціхоўскай — гэта спасціжэнне закладзеных у ідэйным змесце важных ментальных сэнсаў, агульначала-вечых каштоўнасцей, і таму аналіз твора

набывае аналітычную заглыбленасць і скіраваны на тое, каб актыўнаваць працу души і думкі вучня, развіваць яго эмачыянальны і інтэлектуальны патэнцыял, крытых-нае і мадэлююча мысленне, творчыя здольнасці. У аўтара-метадыста ёсць свая педагогічная канцепцыя твораў, уласны вывераны навуковы падыход да іх інтэрпрэтацыі і презентацыі (аповесці Р. Баравіковай, А. Федарэнкі так скрупулёзна, грунтоўна прачытаны ўпершыню).

Такім чынам, метадычныя распрацоўкі М. І. Верціхойскай па творах беларускіх пісьменнікаў — гэта набытак творчы і наватарскі, а таму заслугоўвае таго, каб патрапіць да чытача ў выглядзе асобнага выдання, якое будзе адным з адметных зрэзau метадычнай думкі на сучасным этапе.

Бельскі А. І.,
доктар філалагічных навук, прафесар.

**Лесвіца Жыцця і Галгофа Сотнікава
Урок-блок па аповесці Васіля Быкава “Сотнікаў”**

Жанр урока: урок-даследаванне

10 клас

*То была апошняя міласць, святая раскоша,
якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.*

В. Быкаў

Уступ-матывацыя тэмы ўрока і задачы настаўніка

Літаратуразнаўца Дз. Бугаёў назваў аповесць Васіля Быкава “Сотні-каў” (1970) “адным з самых дасканальных твораў не толькі ў самога пісьменніка, але і ва ўсёй тагачаснай літаратуре пра вайну”¹.

Пра выключнае месца і ключавую ролю аповесці “Сотнікаў” у творчасці В. Быкава яскрава сведчыць і такі факт, што з усіх яго твораў толькі адзін названы імем галоўнага героя. Толькі для Сотнікава В. Быкаў зрабіў такое выключэнне. І не выпадкова: у вобразе гэтага героя рэалізавана вызначальнае ў светапоглядзе, светаразуменні пісьменніка, якія ён сам вызначыў як **канцепт уальнасць**.

Аповесць моцна звязана і з папярэднімі творамі, у прыватнасці з “Круглянскім мостам”. І найперш з ідэяй, рэалізаванай у вобразе Ляжовіча, які таксама ідзе на шыбеніцу з цвёрдым перакананнем: лепш памерці чалавекам, чым “жыць сказацій”.

Аднак ні ў адным са сваіх папярэдніх твораў В. Быкаў не дасягаў такога ўзоруною **філософскай матывацыі выбару** ў бесчалавечных абставінах, як у аповесці “Сотнікаў”, якую з поўным правам можна назваць праграмным творам пісьменніка, бо яна вызначыла сутнасць і магістральны накірунак творчасці класіка на многія гады, аж да сярэдзіны 90-х гадоў мінулага стагоддзя. У гэты і ранейшыя перыяды творчасці быкаўскі песімізм адносна бесчалавечных абставін спалучаўся з аптымізмам і верай у чалавека².

Ва ўсіх творах В. Быкава відавочны евангельскія рэмінісценцыі (запазычанні, асацыяцыі) на самых розных узоруях. Аднак у аповесці “Сотнікаў” евангельскія асацыяцыі дасягаюць такой максімальнай згушчанасці і такога ўзоруно, які дазволіў пісьменніку узвесці свайго героя на вяршыню Лесвіцы Жыцця. “Апошняя імгненні жыцця” Сотнікава асветлены Боскай любою да людзей, разуменнем іншых і дараваннем ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён.

Ларыса Шапіцька паставіла паводле “Сотнікаў” выдатны фільм —“Узыходжанне”, адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. Аднаслойнай назвай фільма рэжысёр выявіла глыбіннае разуменне не

толькі духоўнай сілы і велічы галоўнага героя, але і філософскай сутнасці твора, рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцэпцыі.

1. Бугаёў Дз. Я., Верціхойская М. І., Верціхойская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 77.
2. У апошнія гады жыцця ў светапоглядзе В. Быкава адбыліся істотныя змены, што, безумоўна, паўплывала і на творчасць. У ёй ужо пісьменніцкі песімізм адносна бесчалавечных абставін спалучаўся з песімізмам адносна чалавека.

Ба ўсіх творах В. Быкава відавочны евангельскія рэмінісценцы (запазычанні, асацыяцыі) на самых розных узроўнях. Аднак у аповесці “Сотнікаў” евангельскія асацыяцыі дасягаюць такой максімальнай згушчанасці і такога ўзроўню, які дазволіў пісьменніку узвесці свайго героя на вяршыню Лесвіцы Жыцця. “Апошнія імгненні жыцця” Сотнікава асветлены Боскай любою да людзей, разуменнем іншых і дараўданнем ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён.

Ларыса Шапіцька паставіла паводле “Сотнікава” выдатны фільм —“Узыходжанне”, адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. Аднаслойнай назвай фільма рэжыюёр выявіла глыбіннае разуменне не толькі духоўнай сілы і велічы галоўнага героя, але і філософскай сутнасці твора, рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцэпцыі.

Аповесць “Сотнікаў”, як і належыць шэдэўрам сусветнага ўзроўню, пазбаўлена маралізовання і дыдактыкі. Юнаму чытачу няпроста пазнаць і зафіксаваць для сябе тыя моманты працы душы Сотнікава, якімі абумоўлена яго ўзыходжанне.

Працы душы “при включеннем разуме”, “сутворчасці” з пісьменнікам патрабуе прачытанне высокамастацкага твора, якое з поўным правам можна параўнаны з пошукам-даследаваннем, спасціжэннем мудрасці, скаванай, “як ядро ў арэху, як золата ў пяску, як сіла ў каштоўным камені” (Ф. Скарэна).

Задача настаўніка — паспрыяць *вучнёўскаму разуменню філософскага зместу аповесці “Сотнікаў” і пісьменніцкай матывацый выбару чалавека ў бесчалавечных абставінах з мэтай спасціжэння вучнямі духоўнага вопыту творцы, засведчанага ў аповесці.*

Задача ўскладняеца тым, што рамкі двух-трох урокаў выключаюць прымяненне такога методу аналізу, як “услед за аўтарам”. Выключана на ўроках і даследаванне “д'ябальскіх”, бесчалавечных абставін, па словах А. Адамовіча, **“трагічнага тупіка бездухоўнай сілы”**. Абставіны ўжо тым бесчалавечныя, што патрабуюць ад герояў выбару паміж смерцю і жыццём цаною

сумлення. Пра сітуацыю, што папярэднічала выбару, няхай хтосьці з вучняў нагадае класу дзвюма-трэйма фразамі. Да прыкладу, так: два партызаны, Рыбак і Сотнікаў, выконваючы заданне, трапілі ў палон і былі кінуты ў камеру. Там апынуліся і тыя, хто сустрэўся героям зусім выпадкова, — Дзёмчыха і лісянкоўскі стараста Пётра Качан. З імі ў камеры і іншыя няявінныя ахвяры, сярод якіх яўрэйская дзяўчынка Бася.

“Кампазіцыйнымі” момантамі любога аналітычнага даследавання з’яўляецца вызначэнне:

аб'екта і просторавых межаў пошуку (дзе шукаць?);

прадмета (што шукаць?);

мэты і перспектывы (дзеяя чаго шукаць?).

Даследавання, паводле акрэсленай мэты, патрабуюць выбар, зроблены галоўнымі героямі, і вытокі, матывы выбару, а таксама наступствы ўчынкаў і зробленага Сотнікам і Рыбаком выбару.

Галоўным жа прадметам вучнёўскага даследавання павінна стаць цэнтральная філасофская праблема твора, дакладней, яе вырашэнне ў аповесці “Сотнікаў”.

В. Быкаў так пісаў пра задуму “Сотнікава”: “Перш за ўсё і галоўным чынам мяне цікавілі два маральныя моманты, якія, спрасціўшы, можна сформуляваць так: *“Што такое чалавек перед знішчальнай сілай бесчалавечных абстравін? На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вычарпаны ім да канца і прадухліць смерць немагчымай?”*

Мэта ж любога аналізу, якімі б шляхамі, метадамі ён ні здзяйсняўся, — прагматычная: спасцігнуць, усвядоміць духоўны вопыт пісьменніка, пачуць сказанае ім пра тое, што ён **“знает лучшее всех на свете”** (А. Твардоўскі), каб узбагаціць сябе, сваю душу. Гэта значыць авалодаць скарбамі, якіх **“ні моль, ні ржа не знішаюць і злодзеі не падкопваюць і не крадуць”** (Евангелле ад Мацвея, 6:20).

Аналітычнае даследаванне патрабуе не толькі падмурковага (ведання тэксту), але яшчэ і арыенціру-падказкі, своеасаблівага ключа, “зрячага посоха”, якімі настаўнік надзяляе вучняў, ведучы іх да мэты. Такім “ключом” з’яўляецца эпіграф да ўрока:

***...To была апошняя міласць, святая раскоша,
якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.***

Эпіграф уяўляе сабой перыфразу — моўную загадку. У гэтых ключавых словаў твора — быкаўская канцэпцыя асобы, адказ пісьменніка на ім жа паставленыя пытанні: **“Што такое чалавек перед знішчальнай сілай абстравін? На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вычарпаны ім да канца і**

прадухіліць смерць немагчыма?"

Сама быкаўская перыфраза-афарызм скіроўвае і настаўніка на эўрыстычныя прыёмы аналізу твора.

Уроку папярэднічае карпатлівая падрыхтоўка

Умовы двух-трох урокаў, адведзеных на вывучэнне буйнога філасофскага твора, не дазваляюць настаўніку выкарыстаць толькі эўрыстычныя пошукавыя пытанні, каб весьці вучняў да акрэсленай мэты. Такі прыём аналізу надзвычай эффектыўны, але ён патрабуе значна больш часу. На этапе падрыхтоўкі да ўрока не заўсёды можна спрагназаваць, якое ж пытанне будзе асабліва складаным для вучняў. Незапланаваная сітуацыя будзе вымагаць ад настаўніка не толькі імправізацыі, але і новых пытанняў, карэкцыі сваіх метадаў і прыёмаў. Гэта ў свою чаргу справакуе франтальныя прыёмы аналізу, у якіх пошукавая, магістральная лінія ўрока можа аслабнуць. І ўрок будзе загублены вялікім множствам пытанняў, сярод якіх немінуча будуть і дробязныя. Маналагічнае, а тым больш дыскусійнае маўленне ў такой сітуацыі стане немагчымым. Праблематычнай стане і праца з тэкстам, без якой любы ўрок літаратуры можна лічыць загубленым. Нават урок пазакласнага чытання.

Нам падаецца, што найбольш мэтазгоднай у канкрэтнай сітуацыі будзе сістэма дакладна сформуляваных і скрупулёзна прадуманых ***рознаўзроўневых арыентацыйных пытанняў і заданняў:*** да прыкладу, 5 блокаў, у кожным — па 3 пытанні і заданні.

Калі ж праз гэтыя пытанні настаўнік не толькі арыентуе вучняў на пошук, але і ўзбройвае іх прыёмамі даследавання, здзяйсняе кіраўніцтва як у час даследавання, так і ў час презентацыі напрацовак, то такія “блокі” з поўным правам можна назваць ***тэхнолагічнымі картамі***, або арыенцірамі.

За тыдні два да ўрока карты публікуюцца на стэндзе, каб вучні, аб'яднаўшыся ў пары ці суполкі, выбралі адпаведную іх аналітычнаму ўзроўню і пачалі падрыхтоўку да ўрока. Каардынацыю падрыхтоўкі настаўнік здзяйсняе праз памочнікаў-кансультантаў ці кіраўнікоў суполак.

Карты-арыенціры складаюцца настаўнікамі з тым разлікам, каб на кожным этапе ўрока (а такіх адносна аналізу будзе 3) кожная суполка змагла ўдзельнічаць у вырашэнні ключавых праблем урока:

паводле выбару Сотнікава і Рыбака і матываў их выбару;

паводле роўных магчымасцяў і розных адпраўных зыходных момантаў у выбары герояў;

паводле вынікаў, наступстваў выбару Сотнікава і Рыбака.

Карта-арыенцір № 1

1. Падрыхтуйце мастацкае чытанне ўрыўкаў (унутраныя маналогі Сотнікава і Рыбака), у якіх выяўляе Ѽца стан душы і рэакцыя абодвух герояў на безвыходнае становішча — палон.

2. Прыведзіце з тэксту ўсе заўважаныя вамі факты “ненадзейнасці”, страху, разгубленасці, маладушша Рыбака яшчэ да таго, як ён патрапіў у палон.

Падрыхтуйце сціслы пераказ артыкула В. Быкава “Як была напісана аповесць “Сотнікаў”. (Быкай В. Праўдай адзінай. Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв’ю. — Мінск, 1984).

3. Якое прызначэнне вобраза падлетка ў будзёнаўцы (раздел 18) і нямога дыялога Сотнікава і хлопчыка ў будзёнаўцы?

Карта-арыенцір № 2

1. Якое назначэнне кампазіцыі аповесці?

Супастаўце пакуты Сотнікава і Рыбака ў безвыходнай сітуацыі.

Вызначце агульныя моманты ва ўнутраных маналогах герояў і зрабіце адпаведныя высновы.

2. Прыведзіце з тэксту ўсе заўважаныя вамі факты міласэрнасці, тава-рыскасці Рыбака, яго здольнасці пераадолець страх, ратаваць іншых.

Выверыце гэтыя факты стаўленнем Сотнікава да Рыбака да пераломнага ў іх адносінах моманту (да спрэчкі паміж імі, пасля якой іх дарогі, вобразна кажучы, разышліся) і зрабіце свае высновы.

3. Вызначце лексічнае значэнне слоў “вытокі” і “матывы” ў дачыненні да слова “ўчынак”.

Якія моманты ў творы з'яўляюцца пісьменніцкім даследаваннем **вытокай** учынкаў Сотнікава і Рыбака, а якія — даследаваннем **матываў** учынкаў?

Карта-арыенцір № 3

1. Падрыхтуйце з тэксту кароткія цытаты, якімі вызначаецца стан душы Сотнікава і Рыбака ўжо непасрэдна перад допытам. Зрабіце адпаведныя высновы.

2. Якія эпізоды з жыцця Сотнікава служаць выяўленню аўтарскай думкі пра тое, што **нічога выпадковага ў жыцці не бывае**? Які з вытокаў подзвігу Сотнікава, на ваш погляд, з'яўляе Ѽца вызначальным?

3. Якое назначэнне 16-га раздзела ў аповесці? Якая

сотнікаўская выснова “дала магчымасць строга вызначыць яго выбар”, пасля якой высновы ён не толькі набыў “палёгку” і “яснасць”, але і “прыдбаў сабе як бы нейкую незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў”?

Карта-арыенцір № 4

1. Падрыхтуйце мастацкае чытанне дыялогаў Сотнікаў — Партоў і Партоў — Рыбак; вызначце ролю гэтых дыялогаў у матывацый выбару Сотнікава і Рыбака.

Зачытайце з тэксту слова, якія, на вашу думку, з'яўляюцца прэмбулай гэтых дыялогаў і харктарызуцца, вызначаюць стан душы Сотнікава і стан душы Рыбака. Зрабіце выснову, як душэўны стан герояў паўплываў на вынік допыту.

2. Дазнайцеся з дапамогай тлумачальных слоўнікаў лексічнае значэнне слова “**міласць**”, “**раскоша**”. Якое значэнне набываюць гэтыя слова ў кантэксце 18-га раздзела?

3. Параўнайце выснову Сотнікава ў апошнюю ноч жыцця (“смерць усё вызначала навек”) з яго высновай у апошняй імгненні жыцця (“смерць нічога не вырашае <...> Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці <...> толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці. Смерць — нішто.”).

Як вы разумееце такую вонкава парадаксальную супярэчлівасць разваг Сотнікава? Якая, на ваш погляд, пісьменніцкая думка, філасофія ў ёй выяўляецца?

Карта-арыенцір № 5

1. Якая кампазіцыйная адметнасць 13-га раздзела ў аповесці?

Падрыхтуйце мастацкае чытанне па ролях дыялога Сотнікава і Рыбака (ад слова: “Хто гэта?” да слова: “Толькі пачні!”).

Вызначце сутнасць спрэчкі паміж Сотнікам і Рыбаком. Дзеля гэтага выкарystайце слова “**мэта**” і “**сродкі**”. Як вы зразумелі маральна-этычны аспект быкаўскай канцэпцыі, рэалізаванай праз дыялог-спрэчку паміж Сотнікам і Рыбаком?

2. У 18-ым раздзеле В. Быкаў афарыстычна, вобразна сформуляваў філасофскую думку пра самую галоўную магчымасць чалавека ў “бесчалавечных абставінах”. Зачытайце ўрываак, у якім выяўляецца быкаўская філасофская канцэпцыя асобы. Якімі моўнымі сродкамі карыстаецца пісьменнік у прыведзеным вамі ўрываку, каб узмацніць пафас заключанай у ім філасофскай думкі?

3. Аўтар аднаго літаратуразнаўчага артыкула пра аповесць “Сотнікаў” піша:

Вобраз хлапчука сімвалічны і шматзначны ў

сістэме мастацкіх вобразаў аповесці: ён ўсё бачыў, усё зразумеў і здагадваўся пра пятую, вольную, без Рыбака, пятлю. Гэта — надзея на **адплату за здрадніцтва**, надзея на сведку, бо калі ён ёсць, то будзе **адплата і помста**. Хлапчук запомніць духоўную моц Сотнікава... Са спадзяваннем на гэтую памяць звязана спадзяванне на будучае чалавецтва гэтага героя аповесці і самога твора.

У якой адпаведнасці знаходзяцца быкаўскі тэкст, быкаўская выснова і меркаванне літаратуразнаўцы?

У “апошняй імгненні” жыцця Сотнікава аўтар узвёў яго на самую высокую прыступку Лесвіцы Жыцця, паводле Боскага сэнсу. Вызначце гэтую “приступку”, засведчаную пісьменнікам ва ўзыходжанні свайго героя.

Абсталяванне ўрока:

партрэт пісьменніка (2-3 фотаздымкі); “Беларуская энцыклапедыя”, т. 3, разгорнуты на с. 371, з якой пачынаецца вялікі чатырохсторонкавы ар-тыкул пра жыццё і творчасць В. Быкава; бтомны прыжыццёвы збор твораў; вучнёўскія ілюстрацыі да аповесці “Сотнікаў” і інш.

На дошцы трэба напісаць тэму, эпіграф да ўрока, а пасля вызначэння вучнямі іх задачы на ўроку — і яе. Неабходна напісаць і слова Быкава, у якіх сфармульевана задума “Сотнікава”:

Што такое чалавек перед знішчальнай сілай бесчалавечных абставін?

На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё въчарпаны ім да канца і прадухіліць смерць немагчыма?

Мэтазгодна на адваротным баку дошкі напісаць і ўрывак з літаратуразнаўчага артыкула (с. 7-8). Для зрокавага ўспрымання ўсім вучнямі ён будзе неабходны напрыканцы ўрока.

Задзялка. Настаўнік прадугледжвае прыёмы і сродкі актывізацыі ўвагі вучняў у час прэзентацыі напрацовак усім суполкамі. Важна, каб вучні не толькі чакалі сваёй чаргі “выгаварыцца”, а крытычна ўспрымалі вусныя выказванні таварышаў, маглі ў патрэбны момант уключыцца ў дыскусію, дапоўніць, канкрэттызаваць ці аспрэчыць папярэднюю выснову. Дзеля гэтага, да прыкладу, у кожнай суполцы будзе “крытык-эксперт” ці “стэнаграфіст”, які зафіксуе толькі высновы іншых суполак. Да таго ж, вынікі ўзаемаконтролю будуть выкарыстаны ў час рэфлексіі ўрока,

што, безумоўна, павысіць яе ўзровень.

Вельмі важна, каб карты-арыенцыры былі размножаны. Каб кожны вучань меў перад сабой не толькі сваю, а ўсе; ведаў, на якое пытанне адказваюць яго таварышы. У карце-арыенцыры ўтрымліваецца не толькі пытанне, але і накірунак яго вырашэння. Да таго ж, гэта значна зэканоміць час на ўроку, бо не будзе неабходнасці зачытваць усё заданне.

Ход урока

I. Слова-празлог да ўрока.

Варыянтаў уступу можа быць вялікае мноства. Яго змест вызначае настаўнік. Магчыма, ён палічыць мэтазгодным выкарысташа тую інфармацыю, якая ўтрымліваецца ва ўступе да гэтай метадычнай распрацоўкі (пра выключнае месца і ключавую ролю аповесці ў творчасці Быкава; пра назыв твора і назыв фільма Л. Шапіцкі, у якой выяўляе ўча глыбіннае разуменне філасофскага зместу твора).

Магчыма, настаўнік палічыць неабходным патлумачыць сэнс крылатага выразу “Лесвіца Жыцця” як духоўнай эвалюцыі чалавека. А яна магчымая толькі ў выніку працы душы, самай цяжкай, але і самай дастойнай чалавека перамогі над самім сабой, над тым заганнім, што ёсьць у яго душы. Паводле хрысціянскага веравучэння, вяршынней Лесвіцы, што вядзе да Жыцця вечнага, з'яўляе ўча не чалавечая, а Боская любоў да людзей. Сутнасць яе сформулявана ў адной з Нагорных пропаведзяў Ісуса Хрыста: **“Вы чулі, што сказана: “любі бліжняга твойго і ненавідзь ворага твойго”** (Левіт, 19, 18). **А Я кажу вам: любіце ворагаў вашых, дабраслоўце праклёнішчыкаў вашых, рабіце дабро ненавіснікам вашым і маліцеся за крыйдзіцеляў і ганіцеляў вашых, і будзеце сынамі Айца вашага нябеснага <...> Но калі вы будзеце любіць тых, хто вас любіць, дык якая вам узнагарода?”** (Евангелле ад Мацвея, 5:43–45, 46).

Магчыма, настаўнік палічыць мэтазгодным паведаміць вучням пра тое, што ў гісторыі і мастацтве многія (як, да прыкладу, Ф. Ніцшэ) прапаноўвалі і нават дэманстравалі (як А. Гітлер) свой адказ на пытанне, чым і як можна “ашчаслівіць” чалавечтва. Іх “адказ” засведчаны як найвялікшая трагедыя, роўнай якой не ведала гісторыя...

У творчасці Фёдара Дастаеўскага таксама ёсьць адказ на філасофскае пытанне: **чым уратуе ѡца свет і чалавечтва?** Словы: **“Чалавечтва ўратуе ѡца прыгажосцю”** сталі крылатымі. Яны нават

кашчунна эксплуатуюцца рознымі мадэльнымі фірмамі сумнеўнага тыпу. Вядома ж, Дастаеўскі меў на ўвазе духоўную прыгажосць, духоўнасць увогуде, а не знешнюю, паводле прыдуманых чалавекам стандарту кшталту 90:60:90.

В. Быкаў не адмаўляе высновы свайго куміра (згадаем, што Л. Талстой і Ф. Дастаеўскі былі асабліва шанаваныя Быкаўым), а ўсёй сваёй творчасцю толькі канкрэтны ўзора яе. У гутарцы з Ю. Залоскам В. Быкаў казаў: **“Чалавецтва ўратуеца подзвігам духу”**. Пісьменніцкі адказ на самае хвалюючае пытанне чалавецтва рэалізаваны ў аповесці “Сотнікаў” з выключнай мастацкай сілай.

Задавана. Нашмат лепш, калі пранікнёнае ўступнае слова скажа вучанъ, падрыхтаваны настаўнікам. Згадаем, што, паводле ўсіх без выключэння найноўшых педагогічных настаўніка на ўроку павінна быць як мага менш. На ўроку ён — “закадравы образ” ці, у крайнім выпадку, “дырыжор”, каардынатор і павінен рабіць толькі тое, што за яго не зробіць ніхто. Дарэчы, карты-арыенціры і папярэдняя падрыхтоўчая праца настаўніка дазваляе яму быць “у цені” на працягу значнай часткі ўрока і перыядично з яго выходзіць, калі гэта будзе неабходна.

II. Вызначэнне вучнямі задачы ўрока і прыёмаў яе вырашэння.

Настаўнік:

— Супастаўце тэму, жанр, эпіграф да ўрока, сформуляваныя В. Быкаўым пытанні адносна задумы аповесці “Сотнікаў” з уласнымі напрацоўкамі паводле карт-арыенціраў і пастррабуйце вызначыць сваю задачу на ўроку.

Вучанъ:

— У працэссе даследовання вытокаў і матываў выбару герояў у “бесчалавечных абставінах”, нам належыць “пачуць” адказ пісьменніка на ім жа сформуляваныя пытанні. Магчыма, падказка ў эпіграфе, які ўяўляе таксама слова Быкава, прычым з тэксту аповесці. Аднак па-за кантэкстам аповесці гэтыя слова — перыфраза, моўная загадка. Нам належыць разгадаць, што гэта за *“апошняя міласць і святая раскоша”*, якая даеца кожнаму чалавеку разам з жыццём. Разгадаем гэтую загадку — пачуем і адказ В. Быкаў на філософскае пытанне: **што залежыць ад чалавека ў сітуацыі, якая мацнейшая за яго?**

Настаўнік:

— А якімі прыёмамі найболыш мэтазгодна здзяйсняць даследаванне адносна вытокаў і матываў выбару?

Вучань:

— Найзручней тым прыёмам, які выкарыстаў пісьменнік пры стварэнні вобразаў, — прыёмам супастаўлення. Ну і вядома ж, з дапамогай выбарачнага пераказу, цытавання, чытання дыялогаў па ролях...

Настанкі:

— Дэмітрый Бугаёў пісаў, што “*аўтар даследуе ўнутраны свет Сотнікава вельмі ўважліва, дэталёва, з выяўленнем найтанчэйшых зрухаў у псіхалагічным стане*”¹.

Вартасцю ж нашага даследавання будзе з'яўляцца тое, наколькі мы здолеем заўважыць і зафіксаваць для сябе “*найтанчэйшыя зрухі ў псіхалагічным стане*” быкаўскіх герояў. Ім, “*найтанчэйшым зрухам*”, — наша самая пільная ўвага.

III. Прэзентацыя.

Прагназаваны вынік супольных напрацовак пра выбор і паводзіны герояў у сітуацыі выбару.

➤ **1:1².** Аповесць пабудавана так, што падзеі ў ёй падаюцца пачаргова то праз успрыманне Сотнікава, то праз успрыманне Рыбака. Аўтар быццам “*зліваецца*” то з адным, то з другім героем, каб глыбей даследаваць унутраны свет кожнага. І дзеля гэтага выкарыстоўвае такі мастацкі прыём, як унутраны маналог. Пры гэтым маналогі непрыкметна для чытача змяняюцца няўласна-простай мовай, калі за героя ўжо думае і расказвае аўтар:

“*Ну вось, тут усё і скончыцца!* — журботна падумаў ён [Сотнікаў]. — *Дай толькі, Божа, стрываць!*”

Ён разумеў, што падышоў да сваёй мяжы, свайго галоўнага рубяжа, а сілы ў яго было дужа мала. І ён найбольш непакоіўся, што можа не стрываць фізічна, — іншага ён не баяўся. Дыхнуўшы цёплага паветра, ён начаў кашляць... Так кепска ён дайно ўжо не кашляў,

1. Бугаёў Дз. Я., Верціхойская М. І., Верціхойская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 82.

2. . Тут і далей лічбамі будуць пазначаны напрацоўкі суполак адпаведна нумару карты-арыенціра і нумару задання.

мабыць, з дзяцінства, калі сваёй прастудай выклікаў нямала трывог у маці, якая бясконца перажывала за яго слабыя лёгкія. Але тады нічога не здарылася, ён перанёс хваробу, дажыў да дваццаці шасці год. А цяпер што ж — цяпер здароўе ўжо не мела для яго вялікага значэння. Цяпер было важна

іншае...

Агульнае ў абодвух маналогах — адчуванне героямі безвыходнасці становішча і канца. Абодвум героям усяго па дваццаць шэсць гадоў...

➤ **2:1.** Аднак іх рэакцыя на тое, што здарылася, розная. Для Сотнікава “важна іншае”: яго трывожыла, “што можа не стрываць фізічна”, бо гэта цяжкі, чым налажыць на сябе руکі. Рыбаку таксама “усяго дваццаць шэсць, хацелася б трохі пажыць яицэ. Не тое што страшна, а проста брыдка класціся па зіме ў прамёрзлую яму. Не, трэба змагацца.

А што калі ва ўсёй гэтай гісторыі большы ўпор зрабіць на старасту?

Сапраўды, калі выдаць яго за партызанская агенція хоць бы памагатага, сказаць, што ён не першы ўжо раз рабіў паслугі атраду, накіраваць усё следства ў фальшывым напрамку?..

… [Рыбак] пакутаваў ад бяссілля, ад немагчымасці зварнуцца да выпрабаванага сродку — сілы, каб уратаваць сябе. Адсутнасць усялякага выбару надта звузіла яго магчымасці…”

➤ **3:1.** Стан душы сваіх герояў ужо непасрэдна перад допытам аўтар вызначыў так. Сотнікаў “стараўся сабраць свае сілы, падрыхтавацца ўнутрана, каб вытрымаць да канца”.

“… Думка наконт старасты аказалася марным намерам — ён [Рыбак] як след не прадумай яе, нічога не падрыхтаваў і цяпер нёс поўную зблінгажанасць у душы”.

Вораг наткнуўся на “ўнутраную падрыхтаванасць” Сотнікава, быццам на непажісны мур. Затое максімальна скарыстаў “поўную зблінгажанасць у душы” Рыбака. Парнізу нават не спатрэбілася, як у выпадку з Сотнікам, выкарыстоўваць, пускаць у ход увесь арсенал сваіх метадаў.

Таму аднаго — на пакуты, на Галгофу, другога — у склеп.

➤ **4:1.** Важную ролю ў абмалёўцы характараў Сотнікава і Рыбака адыгрываюць дыялогі Сотнікаў – Парніў і Парніў – Рыбак. У гэтых дыялогах ужо не пачуцці, развагі герояў, а іх словаў і справы, г. зн. учынкі, якімі пісьменнік, адпаведна яго творчай манеры, найперш і выявляе сваіх герояў. Гэта ўжо “прэамбула” ўзыходжання аднаго і падзеяння другога.

Нельга не заўважыць, што пісьменнік характарызуе галоўных герояў яшчэ і адносінамі, ацэнкай, успрыманнем іх ворагам-следчым Парнізовым. Допыту Сотнікава папярэднічае разыграны Парнізовым

“бяздарны імправізаваны фарс”. Допыт жа Рыбака пачаўся так: “Прозвішча! — адразу гыркнүү чалавек. Відаць, ён быў чымсь раззлаваны, нервозны тварык яго наядобра хмурнеў...”

А Партноў быў раззлаваны паводзінамі Сотнікава, якога нічым: ні хітрыкамі, ні пагрозамі, ні спакусамі, ні шантажом — зламаць не ўдалося. Затое Рыбаком вораг быў задаволены, нават пахваліў і адначасова “іранічна ўхмыльнуўся”. “З’едліва-ўсмешыстым” быў і твар паліца Стася пасля допыту Рыбака. Паліцай “рагатаў хрыплым, накшталт казлінага бляяння, голасам”.

Чытанне па ролях дыялогаў (ад слоў: “Дарма стараецца!” да слоў: “Будзілу ка мне!”, ад слоў: “Можна?” да слоў: “Але помні: альбо пан, альбо прапаў. Гаманюк! <...> У склеп!”, пры гэтым словаў аўтара апускаюцца).

➤ **5:1.** Трынаццаты раздзел вылучаецца з усіх астатніх найперш тым, што ў ім галоўнымі героямі нароўні з’яўляюцца і Сотнікаў, і Рыбак. Раней падзеі адлюстроўваліся пачаргова то праз успрыманне Сотнікава, то праз успрыманне Рыбака. Яны, па волі аўтара, мняліся ролямі: адзін з іх галоўны, а другі — “закадравы”.

У памежнай сітуацыі выбару кожны з іх — галоўны, бо выбар за чалавека зрабіць не можа нікто. Чалавека, калі ён цвёрда намерыўся нешта зрабіць, перайначыць, пераканаць нельга. Дзве сілы — **духоўнасць** і **бездухоўнасць** — падышлі да абрыву, і ні адна не перамагла другую.

Чытанне па ролях дыялога Сотнікава і Рыбака ад слоў: “Хто гэта?” да слоў: “Толькі пачні!”

Пазіцыя Сотнікава, тая палкасць і страснасць, з якімі ён даводзіў яе Рыбаку, былі грозным папярэджаннем пра наступствы яго намераў. Аднак Рыбак яшчэ больш упэўніўся ў правільнасці ўласнай пазіцыі, “што ў той гульні, якая завецца жыццём, куды з большым выйгрышам аказваецца той, хто ўмее хітраваць, хто дбае пра свой лёс, а не пра свой не заісёды здаровы гонар”. Больш за тое: уся надзея Рыбака была на тое, што “Сотнікаў доўга не працягне <...> Дзіўна гэта было і незвычайна — жадаць смерці таварышу, але, пэўна, інакш не выпадае”.

У дыялогу паміж Сотнікавым і Рыбаком выяўлены найважнейшы аспект быкаўскай канцэпцыі пра **неадпаведнасць высакароднай мэты і амаральных сродкаў яе дасягнення**. Для дасягнення абсолютнай, высокай мэты — захаваць жыццё, уратавацца — Рыбаком прапаноўваліся несумяшчальныя з мэтай сродкі.

Сотнікаув не менш, чым Рыбаку, хацелася жыць (Сотнікаў,

“чуваць было, быццам насцярожыўся, напяўся, дыханне яго прыглушила, здаецца, ён нешта думаў”), але ён разумеў, што мэта і сродкі несумяшчальныя: “Нічога не выйдзе!... Гэта — машина! Або ты будзе служыць ёй, або яна сатрэ цябе ў паразок!” — задышліва прасіцеў Сотнікаў”.

Пра Сотнікава Рыбак падумаў як пра дзівака, не ўсведамляючы, што тым самым дае яму найвышэйшую ацэнку: “Як у жыцці, так і перад смерцю ў яго на першым месцы ўпартасць, нейкія там прынцыпы, а ўвогуле ўся справа ўхарактары”.

Настанік:

— Мы толькі што даследавалі момант, пасля якога дарогі быльх сяброў разышліся. Адзін пайшоў, гаворачы евангельскімі словамі, у вузкую браму і па цеснай дарозе, якую нямногія знаходзяць і якая вядзе ў Жыццё. Другі пайшоў у шырокую браму і прасторнай дарогай, якой многія ідуць і якая вядзе да пагібелі.

Адным з пастулатаў творчасці Быкава з'яўляецца рэалізаваная ў ёй думка, што **нічога выпадковага ў жыцці не бывае**, нават выпадковасці ў ім — невыпадковыя; што ўсяму ёсьць свае прычыны і вытокі.

Наступны этап нашага даследавання — вызначэнне іншых аспектаў светапогляду В. Быкава адносна падмуркавага ў фарміраванні асобы, адносна тых фактараў, якія ўпłyваюць на выбар чалавека, што з дакладнасцю вызначыць яго сутнасць.

Прагназаваны вынік напрацовак адносна вытокаў, прычын учынкаў герояў.

➤ **3:2.** Так, і для узыходжання Сотнікава, і для маральнага падзення Рыбака ёсьць пэўныя прычыны.

Сотнікаў да вайны быў настаўнікам, ён многа чытаў, думаў. Шматзначная дэталь: некалькі разоў у аповесці згадваецца **Біблія**. І кожны раз гэтыя згадкі так ці інакш звязаны з успамінамі Сотнікава пра сваю сям'ю. Галоўная кніга чалавечства была ў яго сям'і, яе чытала маці, ён сам. Рыбак жа ўпершыню ўбачыў Кнігу кніг у руках лісянкоўскага старасты Пётры Качана. “Не лішне б і прачытаць”, — пррабурчаў стараста. Рыбак рашуча загарнуў кнігу”.

Вялікае ўздзеянне на Сотнікава аказалі людзі, дакладней, іх справы, іх прыклад. У аповесці ёсьць два “закадравыя” героі, з якімі пісьменнік знаёміць чытача пры ёмам рэтраспекцыі (праз успаміны Сотнікава), — безыменныя палкоўнік і лейтэнант, ваеннопалонныя. З імі Сотнікава звёў выпадак. Як выпадкова ўнатойле mestachkoўцаў, што былі сагнаны на катаванне чатырох пакутнікаў, “сярод вялікага

мноства” ўвага Сотнікава “чымсь вылучыла... танклявую постасць хлопчыка гадоў дванаццаці” у армейскай будзёнаўцы. Зноў выпадак!

Як выпадкова Сотнікаў аказаўся сведкам подзвігай безыменных герояў, так сведкам яго ўласнага подзвігу стане гэты падлетак у будзёнаўцы...

Аднак асабліва настойлівы і паслядоўны В. Быкаў у сцвярджэнні, што вытокі ўсяго людскага ў чалавеку — у яго сям’і, укладзе жыцця, прыкладзе бацькоў.

Нездарма ў сваю пакутніцкую “апошнюю нач на свецце” Сотнікаў згадвае самыя яркія моманты дзяцінства, якія асабліва паўплывалі на станаўленне яго харектару. І нельга не пагадзіцца з Рыбаком, што “*ўвогуле ўся справа ў харектары*”.

У сям’і Сотнікава панавалі лад, узаемаразуменне, давер і любоў: “*Тая адразу пачула нядобрае ў настроі сына, кінулася да яго з роспыштамі, і ён расказаў усё, як было. Вядома, справіца з такой бядой не магла і маці, яна таксама дужа спалохалася за яго, нават заплакала, чаго раней ніколі з ёю не здаралася, і сказала, што ён павінен ішыра пра ўсё расказаць бацьку*”.

➤ **1:2.** А вось у Рыбака такога трывалага, як у Сотнікава, падмурка для здзяйснення подзвігу не было.

Ён не быў схільны да самааналізу, ва ўсім спадзяваўся на фізічную сілу. Нездарма пры харектарыстыцы свайго героя аўтар неаднаразова карыстаецца дэталлю: “*Што да Рыбака, дык каторы ўжо раз за вайну яго ратавалі ногі*”; “*Ногі яго адразу падужэлі, цела, як заўжды ў хвіліну небяспекі, набыло лёгкасць і спрыт*”. Нават і Сотнікаў прыйшоў да высновы, што на вайне “*найбольшую карысць прынеслі тыя, хто не разгубіўся, спрытней управіўся зарадзіць, хто проста аказаўся дужэйшим...*”

У творы апісаны моманты разгубленасці, страху і маладушша Рыбака. Ужо ў 5-м раздзеле, у якім апісваецца раненне Сотнікава, ёсць доказы “ненадзейнасці” Рыбака: “*Калі ён, Рыбак, кінецца на дапамогу, заб’юць абодвух — гэта ж так проста <...> Значыць, калі яичэ можна, трэба ўцякаць. Сотнікава ўжо не ўратуеш, а самому загінущу вельмі проста*”.

➤ **2:2.** Аднак у такія крытычныя моманты ўсё вызначаюць не думкі, развагі, а ўчынкі! Так, сапраўды, былі прыкрассы, горыч, адчай, спакуса ўсё кінуць і ратавацца самому, аднак, “*стараючыся не разважаць болей, ён хуткім крокам кінуўся па сваім следзе назад*”.

I Рыбак паспявае прадухіліць непапраўнае! Сотнікаву хацелася выжыць, і ўсё ж ён вырашае “скончыць з усім” — наложыць на сябе рукі. “Але і гэты раз ягоны канец адсоўваеца на няпэўнае, невядома якое будучае” — яго знаходзіць і ратуе Рыбак. “Ён выцяг з пад каўніра ў Сотнікава скамечаны свой ручнічок і дрыготкімі ад стомы рукамі перавязаў ягоную рану”, “потым пад хапіў напарніка пад руку”.

Сотнікаў “міжволі думаў: “І так, дзякую Богу, Рыбак зрабіў усё, што толькі было магчыма. Можна сказаць, уратаваў у самых безнадзеіных абставінах...”

Ацэнка самім Сотнікавым учынку Рыбака ў той сітуацыі тоесная ўсведамленню яго як подзвігу!

I ўвогуле, у аповесці відавочная аўтарская сімпатыя да Рыбака. Мы чытаем: “Ён [Рыбак] страх не любіў чыніць людзям зло — знарок ці наўмысна крыйдзіць, не трываў, калі на яго крыйдавалі. У арміі, прайда, цяжка было абысціся без гэтага, трэба было — спаганяў, але стараўся, каб тое выглядала па-доброму, дзеля карысці службы, а не дзеля якога асабістага інтэрэсу. I яшчэ стараўся абыходзіцца без выпадаў злосці. Цяпер злы, дапяты хваробай Сотнікаў папракаў яго старастам, што пусціў не пакараўшы, але Рыбаку стала агідна караць — чорт з ім, хай жыве... Калі што, хай яго пакараюць другія... ён нават і меў нейкі намер правучыць старасту, але пасля <...> гэтае жаданне паступова знікла <...> У ягонае пачуццё шыбанула незабыўнае з маленства ўражанне страхавітае радасці <...> тады ён, прайда, стараўся не глядзець на такое, затыкаў вушы, каб не чуць перадсмяротнага блаяння <...> авечак”.

I гэта не самааналіз?! Дарэчы, Рыбак, як і Сотнікаў, не раз чэрпае ва ўспамінах пра дзяцінства сілы, асацыяцыі для самааналізу.

У аповесці мноства эпізодаў, у якіх паказаны дабрыня, міласэрнасць, таварыскасць Рыбака, яго здольнасць пераадолець страх, асабліва калі бачыў перад сабой прыклад іншых паводзін у крытых абставінах. Ды яны з Сотнікавым і зблізліся пасля таго, як Рыбак, пераадолеўшы страх, далучыўся да Сотнікава, і яны разам забяспечылі адыход атрада. Ён нават дзеліцца з Сотнікавым сваёй порціяй паранага жытва.

У крытых абставінах Рыбак быў здольны на тое, каб не толькі ратавацца, але і ратаваць іншых, як пра тое вычарпальна, праз успрыманне Сотнікава, сказана ў аповесці: “зрабіў усё, што толькі было магчыма”.

Наставік:

— Што ж атрымліваецца? Выбар Рыбака пісьменнікам нематы-ваваны? І ў Рыбака, як вы самі пераканальна доказалі, было дастаткова духоўнага падмурка для выбару, подзвігу, аналагічнага сотнікаўскаму. Выходзіць, пісьменнік супярэчыць сам себе і адступаеца ад сваіх пастулатаў, прынамсі, ад такога, што нічога выпадковага не бывае і ўсё мае свае вытокі?

➤ **3:3.** Пісьменнік не супярэчыць сваім высновам, а даследуе працу душы Сотнікава, працу, якая папярэднічала ўзыходжанню на Галгофу.

16-ы раздзел самы важны ў аргументаванні выбару Сотнікава. У гэтым раздзеле апісваецца “*апошняя іхnoch на свеце. Раніца ўжо будзе належыць не ім*”. Невымерныя пакуты Сотнікава ад адной толькі думкі, што “*вось прыйшоў канец і яму*”, што ён “*траціцьусё, каб больш не набыць нічога*”, што “*пагібелъ яго пэўным чынам цягнула за сабой крушэнне ўсяго*”, што “*беззваротна адыходзіў у нябыт навакольны свет з яго мінультым, сучасным і будучым*”.

Гэтыя пакуты тоесныя і пакутам Рыбака. Аднак Сотнікаў думае і пра тое, што “*трэба сабраць апошняя сілы, каб з годнасцю прыняць смерць ад рук ворагаў*”. Сіл аказалася дастаткова, каб прайсці абранны шлях да канца і падняць на сваю Галгофу непамерна цяжкі крыж.

Больш за тое, ён да самага апошняга моманту рабіў усё магчымае, каб узваліць на сябе крыж тых, хто быў слабейшым за яго і каго ён, Сотнікаў, асабліва хацеў уратаваць сваёй смерцю, — Рыбака, Дзёмчыху, у якой было трое малых дзетак: “*Я параніў вашага паліцая. Я партызан! — не дужа гучна сказаў ён і кіўнүў у бок Рыбака: — Той выпадкам тут апынуўся, я могу раслумачыць. Астатнія зусім ні пры чым. Калі караць, дык карайце аднаго мяне*”.

У выніку пакут і разваг Сотнікаў прыйшоў да пераканання, што кола яго магчымасцей звузілася да кропкі, што абставіны мацнейшыя за яго: “*усё было пэўна і катэгарычна, смерць усё вызначала навек. Каб не цешыць сябе пустымі надзеямі, ён адмёў усе ўласцівия жыццю ілюзій, ведаў: наперадзе нішто*”. Гэта і “*дало магчымасць строга вызначыць яго выбар*”.

У выніку зробленай высновы Сотнікаў не толькі набыў “*палёгку*” і “*яснасць*”, але і “*прыдбай сабе як бы нейкую незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў <...> цяпер ён адчуваў новую магчымасць, непадуладную ні абставінам, ні ворагу і нікому ў свеце*”. Ён ужо не баяўся нічога, і гэта давала яму пэўную перавагу над іншымі і над сабой ранейшым таксама”.

Парадаксальна: самая вялікая духоўная сіла патрабуеца ад чалавека, каб не змагацца з абставінамі, якія мацнейшыя за яго, а змірыцца з імі. Чаму так? Незмірэнне чалавека з мацнейшымі за яго абставінамі непазбежна вядзе да пошукаў сродкаў, якімі можна было б перамагчы абставіны. Але рана ці позна гэта прыводзіць чалавека да амаральных сродкаў дасягнення мэты і непазбежна заганяе ў тупік, у пастку. Пра гэта і папярэджвае Рыбака Сотнікаў. Так яно і адбылося...

➤ **2:3.** Так, сапраўды, і ў Рыбака быў дастаткова трывалы маральны падмурак, былі вытокі для здзяйснення выбару, тоеснага сотнікаўскаму. Не было адпраўнога пункта, такой, як у Сотнікава, **матывацыі паводзін** у безвыходнай сітуацыі, г. зн. змірэння з думкай, што яна [сітуацыя] мацнейшая за яго.

Абставіны зламалі і расчалавечылі Рыбака-чалавека: перахітрыць ворага, “павадзіць, як ішку па вадзе”, яму не ўдалося. Марнай аказалася спроба “ціхен’ка сунуць ёй [машыне фашизму] між колаў якую-небудзь патараачку” — не забуксовала, а вось магчымасць уратаваць душу ў Рыбака адабрала.

Учынак, зроблены чалавекам у выніку выбару, становіцца неабарачальным, дзейнічае ўжо без яго волі. І чалавек назаўсёды страчвае магчымасць пераадолець “вялізную прорву”, каб вярнуцца хаця б на зыходнае і што-небудзь змяніць.

У апошнім раздзеле паказана, як Рыбак, усвядоміўшы, што сам сябе загнаў у пастку, вырашае налажыць на сябе рукі. Але ўсё ў яго адабралі, нават папружку, перад тым, як пасадзіць у склеп: “Рыбак сцяўся ў абсалютнай бездапаможнасці — не было нават магчымасці выкананаць сваю апошнюю волю. Хоць ты рынъся галавой уніз. Неадольная роспач ахапіла яго, і ён аж застагнаў ад нясцерпнасці, готовы заплакаць...”

➤ **4:2.** Так, у Рыбака адабралі нават магчымасць выкананаць сваю апошнюю волю. В. Быкаў нагадвае сваім творам пра такую магчымасць, якую ніхто і ніколі адобраць не можа нават у “бесчалавечных абставінах”. Такую магчымасць В. Быкаў называў **“апошняй міласцю”, “святой раскошай”**, якая даецца чалавеку разам з жыццём.

Слова “міласць” азначае тое, што даецца некім у дапамогу іншым, даецца як паратунак у канкрэтнай сітуацыі.

Слова “раскоша” азначае празмерны дастатак, бағацце. Эпітэт “святая” выключае разуменне слова “раскоша” ў прамым сэнсе.

“Святая раскоша” — тое багацце, якое не кожнаму даєцца і якім валодае не кожны. Быкаўскі Сотнікаў валодаў такой “празмернасцю”, такой “раскошай”.

У кантэксце аповесці “апошняя міласць” і “святая раскоша” — **магчымасць і права чалавека застацца чалавекам у любых абставінах**.

➤ **5:2.** Даследуючы вытокі і матывы выбару сваіх герояў, В. Быкаў прapanаваў сваё разуменне асобы і яе магчымасцяў у бесчалавечных абставінах. Яго ў 16-м раздзеле В. Быкаў аргументаваў, а ў 18-м афарыстычна сформуляваў:

...Усё ж адна магчымасць яшчэ аставалася. Ад яе ён ужо не адступіца. Яна, адзіная, сапраўды залежала ад яго і нікога болей, толькі ён распараджаўся ёю, бо толькі ў яго ўладзе было адысці з гэтага свету з уласцівой чалавеку годнасцю. То была апошняя міласць, святая раскоша, якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.

Паўторам слова “толькі”, займеннікаў “яна”, “яе”, “ён”, інверсій (ад яе ён ужо не адступіца), вобразнымі азначэннямі (святая раскоша), адасабленнем (яна, адзіная...), парапіннем (бы ўзнагароду), аднатыпнай канструкцыяй сказаў — дасягаеща рытмізаванасць тэксту, пафаснасць, страснасць выказвання, катэгорычнасць і настойлівасць высновы, сформуляванай у фразе.

Настаўнік:

— Ёсьць у творы яшчэ адна парадакальная супярэчлівасць.

Выснова Сотнікава, што “смерць усё вызначала навек”, перакрэсліваецца новай, прычым перадапошняй у яго жыцці (апошняй усё-такі будзе яшчэ адна!), што “смерць нічога не вырашае і нічога не растлумачвае”. Што гэта? Шкадаванне Сотнікава пра зроблены выбар? Перадсмяротны дакор самому сабе, што не здзейсніў яшчэ адну спробу, каб захаваць сабе жыццё?

Прагназаваны вынік напрацовак.

➤ **4:3.** Такая вонкавая супярэчлівасць высноў Сотнікава сведчыць пра пераацэнку каштоўнасцей, якая адбылася ў душы Сотнікава на шляху да Галгофы.

У апошнюю ноч жыцця выснова Сотнікава, што “смерць усё вызначала навек”, дапамагла яму змірыцца з абставінамі і набыць “незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў”, “строга вызначыць свой выбар” — застацца чалавекам у бесчалавечных абставінах.

Выканаўшы гэту праграму, скарыстаўшы “апошнюю

міласць, святую раскошу, якую, бы ўзнагароду, дараўала яму жыццё”, Сотнікаў прыходзіць да высновы, што

“смерць нічога не вырашае і нічога не раслумачвае. Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці, якія здзяйсняюцца імі або прападаюць марна; толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці. Смерць — нішто.”

У такой вонкава парадаксальнай супярэчнасці разваг Сотнікава — пісьменніцкае ўспрыманне вайны як “найстаражытнейшай чалавечай трагедыі”, існаванне якой не можа апрайдаць нішто. Яна, паводле Быкава, “агідная чалавечай прыродзе”, бо ў ёй, каб застацца чалавекам, трэба прыняць смерць.

Аднак гэта смерць у імя жыцця, каб вечна “быў агонь і была вышэйшая справядлівасць”. Таму такая вялікая прага смяротніка бачыць людзей, такая незвычайная ў памежнай сітуацыі “избыточная человечность” і здольнасць убачыць у натоўпе таго, хто яго зразумеў, каму наканавана жыць і помніць Сотнікава...

Сотнікаў памірае нават не з верай, а з перакананнем, што жыццё хлопчыка ў будзёнаўцы дасць таму “пэўныя магчымасці”, каб “процістаяць злу і несправядлівасці”. Зарукаітакой перакананасці Сотнікава — нямы дыялог, які адбыўся паміж ім і хлапчуком у будзёнаўцы. І яны зразумелі адзін аднаго.

➤ **1:3.** Так, гэта трагедыя, але аптымістычная, пра што сведчыць зноў жа тэкст:

Ну вось і ўсё, міжвольна адзначыў Сотнікаў і апусціў позірк уніз, на людзей. Прырода сама па сабе, яна заўжды без натугі дабром і мірам клалася яму на душу, але цяпер сталі патрэбны людзі... іх згодная еднасць ці хоць бы абыякавасць — усё роўна хацелася бачыць людзей <...> Сярод іх бязлікага мноства ягоная ўвага чымсь вылучыла <...> танклявую постасць хлопчыка.

<...> Хлопчык... з баязлівой дзвіцячай цікаўнасцю ўзіраўся ў жывых яшчэ вісельнікам. Сустрэўшыся ягоны позірк, хлопчык, на якім раптам адблісалася столькі спачувальнае жаласці, што Сотнікаў не ўтрымаўся і ціха, аднымі вачамі ўсміхнуўся малому — нічога, браток!

Позірк “ніцай сцяблінкі хлопчыка ў будзёнаўцы” Сотнікаў зноў яшчэ раз адшуквае напаследак. І гэта надасць яму сілы, каб адчуць, што “трэба было канчаць”: Сотнікаў “здаровай нагой штурхнуў ад сябе цурбан”...

Наставнік:

— Вы лічыце, што і праз вобраз хлопчыка ў будзёнаўцы

выяўляеца жыцце сцвярджалыны пафас твора, пісьменніцкі аптымізм адносна перамогі Жыцця і духоўнасці як першай яе ўмовы? А вось адзін з літаратуразнаўцаў сімволіку гэтага вобраза разумее інакш. Прачытаем выснову літаратуразнаўцы. (Адкрываеца дошка, на адвароце якой фрагмент артыкула; чытай на с.7–8).

Што, на вашу думку, можа стаць своеасаблівым “арбітрам” у вырашэнні пытання: чыё разуменне сімволікі вобраза бліжэйшае да ісціны?

➤ **5:3.** Такім “арбітрам” з’яўляеца тэкст і ўвасобленая ў ім пісьменніцкая думка. Чытач мае права з ёй не пагадзіцца, аднак узровень чытацкага ўспрымання прадугледжвае ўсведамленне і разуменне найперш пазіцыі пісьменніка. Без гэтага праста немагчыма **спасціжэнне духоўнага вопыту творцы**. І чытач так і застанеца на ўзроўні толькі свайго ўласнага жыццёвага вопыту, не ўзбагаціўшы сябе духоўным вопытам пісьменніка.

У канкрэтным выпадку меркаванне літаратуразнаўцы супярэчыць і тэксту, і аўтарскай выснове, а значыць і яго канцепцыі. У аповесці мы чытаєм:

“Выкруціўся, сволач! — нядобра падумаў Сотнікаў, нібы з зайдрасцю, і на момант сумейся: ці трэба так? Цяпер, у апошня імгненні свайго жыцця, ён нечакана ўсамніўся ў сваім заўсёдным праве — нароўні з сабой патрабаваць ад іншых <...> Зноў жа — і Рыбак. Мабыць, ён быў неблагі партызан, умелы малодышы камандзір у войску, ды вось аказалася, што як чалавек і грамадзянін, безумоўна, недабраў чагосці”.

У “апошня хвіліны” жыцця Сотнікава аўтар узводзіць яго на самую высокую прыступку Лесвіцы Жыцця. Сотнікаў упершыню “усамніўся ў сваім заўсёдным праве” судзіць іншых і патрабаваць ад усіх таго, на што здольны нямногія. І як вынік разваг-сумненняў — разуменне іншых і дараванне ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён. Такія пачуцці і адкрыцці — найвышэйшае прайўленне Боскай любові да людзей.

Для Сотнікава такі сумнені ўсаўляе ўласнай заўсёднай праваце быў нечаканым. Для чытача ж — заканамерным і матываваным. Згадаем яшчэ раз, што і Рыбака, як і Дзёмчыху, старасту, хацеў выратаваць Сотнікаў. І гэта пасля іх спрэчкі з Рыбаком пра машыну фашызму, якую перахітрыць і знішчыць ім не па сіле. Ужо тады яны сталі ворагамі, але Сотнікаў ўсё роўна гатовы на самаахвяраванне, каб уратаваць і яго.

І зусім не прагай помсты, а, наадварот, даравальнасцю і

разуменнем іншых асветлены “апошняя імгненні” жыцця Сотнікава. Так, сапраўды, “поўны болю і страху” позірк хлопчыка “сунуўся за некім пад вісельнай і вёй таκ, усё бліжэй да яго. Сотнікаў не ведаў, хто там ішоў, але па твары хлопчыка зразумеў усё”. Позірк хлопчыка “сунуўся” на Рыбака. Аднак не прагай помсты і адплаты вызначалася гэта “зразумеў усё”. І доказам з’яўляеца тое, што Сотнікаў у саме апошніе імгненне паспей усё-такі падхапіць крыж Рыбака і вызваліць, адвесці яго ад граху, як некалі Рыбак таксама ўратаваў ад недараўальнага граху самога Сотнікава. Рыбак “нязручна курчыўся ўнізе, баючыся і, мабыць, не могуцы наважыцца на апошнюю і самую страшную справу <...> і Сотнікаў, каб апярэдзіць непазбежнае, здаровай нагой штурхнуў ад сябе цурбан”.

І гэта ўжо не толькі пачуццё разумення і даравальнасці былому ворагу, а яшчэ адзін подзвіг дзеля таго, каб уратаваць яго душу.

Заключнае слова настаўніка ці падрыхтаванага ім вучня пра актуальнасць і надзённасць філасофскіх праблем, узнятых у творы.

Хаця мы сёння не жывём у “д’ябалскіх”, бесчалавечных абставінах, кшталту апісаных у “Сотнікаве”, — актуальнасць і каштоўнасць твора і духоўнага вопыту В. Быкава, засведчанага ў образах аповесці, ніколькі не зменілася. Кожны чалавек выпрабоўваеца пэўнымі, дробязнымі ці значнымі абставінамі, у якіх яму належыць зрабіць выбар. За яго гэтага не зробіць ніхто. І вось выбар ужо “дробязным” не з’яўляеца. Якімі б ні былі абставіны, але кожнаму чалавеку разам з жыццём даруеца і “святая раскоша” — застасцца чалавекам.

Магчыма, настаўнік палічыць патрэбным сказаць вучням, што на занятках курса па выбару (ці паглыбленага вывучэння прадмета) у іх будзе магчымасць зрабіць акцэнт і на іншых евангельскіх сімвалах у аповесці “Сотнікаў”.

У прыватнасці, на сімвалічным вобразе агню (сон Сотнікава і вызначальны матыў яго выбару: каб вечным “**быў агонь і была вышэйшая справядлівасць**”).

Агонь у Евангеллі — сімвал духу і духоўнасці: “**Агонь прыйшоў Я звесці на зямлю, і як хацеў бы, каб ён ужо загарэўся!**” (Евангелле ад Лукі, 12:49). А ў Дзеях апосталаў (2:3) засведчана, як на Пяцідзесяtnіцу сышоў на апосталаў Дух Святы ў выглядзе “вогненных языкоў”: “**I з’явіліся ім языki падзеленыя, як бы вогненныя, і апусціліся па адным на кожнага з іх**” (пераклад В. Сёмухі).

Сотнікаў паўстае перад намі адным з апосталаў духу, подзвігам якіх, паводле глыбокага пераканання Васіля Быкава, толькі і зможа “уратавацца чалавецтва”.

Рэфлексія.

Вучні адзначаюць, што пры аналізе аповесці яны карысталіся такімі (ці некаторымі з іх) прыёмамі даследавання і пошуку адказу на пытанні і праблемы, пастаўленыя пісьменнікам, як:

супастаўленне вобразу;

цытаванне тэксту для аргументацыі сваіх высноў;

чытанне маналогаў і дыялогаў па ролях;

назіранне за кампазіцый твора і вылучэнне тых кампазіцыйных момантаў, у якіх у сканцэнтраваным выглядзе сформулявана канцепцыя пісьменніка адносна асобы ў бесчалавечных абставінах;

выбараачны пераказ;

прэзентацыя напрацовак пры выкананні арыентацыйных заданняў;

адказы на пошукавыя пытанні настаўніка;

даследаванне вытокаў і матываў учынкаў герояў;

вызначэнне пераноснага сэнсу слоў у кантэксце;

вызначэнне стылістычнай ролі моўных сродкаў;

дыскусія пра вытокі учынкаў герояў і пра меркаванне літаратуразнаўцы адносна прачытання некаторых момантаў аповесці, якія маюць выключнае значэнне для разумення ідэі вобраза, а значыць і ўсяго твора (пра надзею Сотнікава на “адплату і помсту”);

евангельскія асацыяцыі.

Такія прыёмы, адзначаюць вучні, паспрыялі іх разуменню не толькі ідэі твора (услыцаванне мужнасці і герайму народа ў барацьбе з фашизмам, паказ вайны як злачынства супраць чалавецтва, спвярджэнне ўсенароднасці барацьбы з фашизмам), але і ўсведамленню філософскай канцепцыі пісьменніка, рэалізаванай у аповесці, і вызначэнню тых мастацкіх сродкаў, якімі яна рэалізавана.

Сутнасць філософскай канцепцыі пісьменніка такая:

нават у самых бесчалавечных абставінах ад чалавека залежыць галоўнае — ці скарыстае ён “**апошнюю міласць і святую раскошу**”, гэта значыць застанецца чалавекам. Свет утрымаецца, чалавецтва ўратуецца подзвігам духу такіх людзей, здольных у памежнай сітуацыі выбару пайсці на Галгофу за “**вышэйшую справядлівасць**” у імя жыцця на зямлі. У гэтым —

аптымізм пісьменніка і жыццесацвярджальны пафас глыбока трагічных яго твораў.

**Наставнік — соль зямлі, або Подзвіг апосталаў духу
Урок пазакласнага чытання па аповесці Васіля Быкава
“Абеліск”**

8 клас

Жанр урока: урок-досвед¹

*Праходзячы каля мора Галілейскага,
убачыў Ён двух братоў: Сімона, названага Пятром,
і Андрэем, брата яго, якія закідвалі мярэжы ў мора,
бо яны былі рыбаловы.*

*I кажа ім: ідзіце за Мною, і Я зраблю
vas лайцамі чалавекай.*

*I яны адразу, пакінуўшы мярэжы,
пайшли за Ім.*

Евангелле ад Мацвея, 4:18-20

Уступ-матывацый тэмы ўрока.

Многія героі твораў Васіля Быкава — настаўнікі. Прыйгадаем толькі некаторых. Педагогамі былі Ляховіч (“Круглянскі мост”), Зося Нарэйка (“Пайсці і не вярнуцца”), Сотнікаў з аднайменнай аповесці, Але́сь Мароз (“Абеліск”). I Валера Сарока з апавядання “Труба” да таго, як патрапіць у трубу, працаваў загадчыкам клуба, а перад тым — настаўнікам...

Апавядоучы пра даваеннае жыццё некаторых сваіх герояў, Быкаў толькі згадвае, што яны былі настаўнікамі; ці, як Зося Нарэйка, — піянэрважатай. Пра настаўніцкую працу яшчэ некаторых — асобнымі штрыхамі. Але нікто не здолее “адшпіліць” нават аднаслойнае азначэнне “настаўнік” ні ад аднаго быкаўскага персанажа. Высновай Сотнікава “смерць усё вызначае навек” вывяраеца і прафесійная сутнасць, як неад'емная ад чалавечай, усіх быкаўскіх настаўнікаў.

У такога творцы, як Быкаў, нічога выпадковага няма. Крытык I. Афанасьеў слушна даводзіць, што ў Быкава ўсё, нават “дробязь, непрыкметная дэталь... між тым паслядоўна працуе на ідэю”. А прафесійная прыналежнасць персанажа, як і рэальнага чалавека, дробязю ўвогуле не з'яўляеца.

Прафесія — гэта вобраз жыцця, які раней свядома выбіраўся, **каб лепі рабіць нейкую справу**. Ні свет, ні асобнага чалавека, як даводзіць А. Камю ў рамане “Чума”, перайначыць нельга, “але ўсё роўна трэба рабіць свою справу так, як калі б быў упэўнены, што перайначыш свет і асобнага чалавека”.

Згадаем: менавіта ўпэўненасць коласаўскага Лабановіча, што адукацыяй можна перайначыць і свет, і людзей, вызначыла яго

прафесійны выбар — і ён стаў настаўнікам. Потым ён сам пераканаўся, што памыляўся, шукаў ужо іншыя шляхі перайначвання свету, але ўсё роўна працягваў рабіць настаўніцкую справу так, як і раней. А яго калега, апантаная рэвалюцыянэрка Вольга Віктараўна Андросава зусім закінула школу: “Ну яе к чорту!” Яна толькі “збрала дарослыя і чытала ім усялякую нелегальшчыну”, а галоўную сваю справу “адштіліла” як непатрэбшчыну.

1. Урок-досвед گрунтуеца на сукупнасці аптымальных прыёмаў аналізу твора, якія спрыяюць спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніка, засведчанага ў канкрэтным аналізаваным творы. Мэта ўрока-досведу — дапамагчы вучням пачуць сказанае творцам пра тое, што ён “знает лучшэ вёх на свете” і здолеў сказаць ва ўласцівай толькі яму манеры, стылі.

Цяпер, на вялікі жаль, прафесійны выбар вызначаецца прынцыпам “каб лепш жыць”. Калі ж знейкіх прычын гэты прынцып не спрацоўвае, калі “няма другой дарогі — ідзі ў педагогі”, як пра тое засведчана і ў народнай творчасці.

А раней, “*калі рос, бывала, хароши хлопчык, добра вучыўся — што пра яго казалі дарослыя? Вырасце — настаўнікам будзе! И гэта была найлепшая пахвала. Не ўсім вартым, вядома, удавалася дабица настаўніцкага лёсу, але да гэтага імкнуліся. Гэта была мяжа жыццёвае мары...*” (“Абеліск”).

З настаўніцкай справай і самім Настаўнікам В. Быкаў звязваў вялікія надзеі на духоўнае адраджэнне нацыі.

Аповесць “Абеліск” (1971) з поўным правам можна назваць гімнам Настаўніку. У вобразе Мароза пісьменнік увасобіў свой ідэал настаўніка як галоўнага духоўніка нацыі і сваё разуменне неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі.

Вобраз Мароза — плён пісьменніцкай фантазіі, вымыслу і жыццёвой праўды. Літаратуразнавец Дз. Бугаёў піша: “Ствараючы гэту аповесць, пісьменнік абапіраўся на іншыя канкрэтныя жыццёвыя факты. Яму было вядома пра выпадак з гісторыі падпольнай барацьбы ў Беларусі, калі настаўнік зрабіў так, як у аповесці “Абеліск” рабіць Алесь Мароз. Пісьменнік пасведчыў таксама, што ў час працы над “Абеліскам” меў на ўвазе і подзвіг выдатнага польскага педагога Януша Корчака, пра якога яшчэ раней напісаў верш Максім Танк, і самаахвярны ўчынок настаўнікаў з югаслаўскага горада Крагуеваца, якія, як і Корчак, пайшли на смерць разам са сваімі выхаванцамі, і дзейнасць П. М. Машэрава, які ў гады Айчыннай вайны стварыў на тэрыторыі акупаванай Расонічыны падпольную групу,

*куды ўваходзілі і ягоныя вучні*¹.

З часу першай публікацыі “Абеліска” мінула амаль 40 гадоў. І як заўсёды бывае з геніяльнымі творамі, жыццё і час толькі ўзмацнілі яго актуальнасць. Па-ранейшаму застаюцца запатрабаванымі настаўніцкая апантанасць, вернасць высокаму прызванню, штодзённая карпатлівая праца сейбітаў на духоўнай ніве і “лоўдушаў” – лаўдоў чалавекаў, лаўдоў душ. Без іх духоўнага адраджэння не адбудзецца.

Падрыхтоўка ўрока.

Рыхтуючыся да ўрока, настаўнік улічае ўзровень літаратурнай адкуацыі канкрэтнага класа, г. зн. узровень аналізу твора як факта мастацтва, а таксама ўзровень успрымання вучнямі самастойна прачытанага твора.

Своеасаблівым ***індыкатарам*** успрымання можа стаць ***пытанне***. У канцы ўрока, які папярэднічае аналізу аповесці “Абеліск”, не пашкадуем дзвюх-трох хвілін, каб выслуhaць кароткія адказы вучняў на простае, здавалася б, пытанне: ***пра што аповесць В. Быкава “Абеліск”?***

1. Бугаёў Дз. Я, Верціхоўская М. І., Верціхоўская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 89

Прагназаваныя адказы вучняў:

- Пра трагедыю вайны, ахвярамі якой былі і дзеци...
- Пра подзвіг настаўніка, які зрабіў усё магчымае, нават пахвараваў жыццём, каб выратаваць сваіх вучняў...
- Пра тое, што трэба помніць пра мінулае, пра герояў і ахвяр...
- Пра неадназначнасць ацэнкі і людскога ўспрымання адных і тых жа ўчынкаў...
- Пра небяспеку бездухоўнасці ў такіх яе праявах, як бяспамяцтва, прагматызм, цынізм...

Задача настаўніка — паспрыяць таму, каб усе вучні змаглі падняцца на той узровень, які засведчаны ў апошнім адказе. Гэта значыць, дапамагчы вучням зразумець найважнейшы, вызначальны элемент і аспект быкаўскага светаўспрымання і светаразумення (сам пісьменнік вызначыў іх як канцэпцыю¹), рэалізаваныя ва ўсіх без выключэння яго творах, але ў аповесці “Абеліск” — у найболыш канцэнтраваным выглядзе. Сутнасць аспекту быкаўскага светапогляду — ***ва ўсведамленні пісьменнікам духоўнасці як умовы існавання нацыі, яе перспектывы;*** а таксама яго трывога і грознае папярэджанне пра наступствы бездухоўнасці ў любых яе праявах, у тым ліку і ў ідэі прагматызму, “арыфметычнага гуманізму”.

Звернем увагу вучняў на тое, што твор напісаны больш за 30

гадоў таму. Ён прасякнуты не толькі болем за нявінных ахвяр, але і пісьменніцкай трывогай за духоўны стан тых, каму будзе наканавана жыць пасля “чумы”.

Ужо ў 60–70-х гадах, здавалася б, бязвоблачных і ружовых у параўнанні з праблемамі канца ХХ і пачатку ХХІ стагоддзяў, пісьменнік бачыў тое, што можа мець трагічныя наступствы для будучых пакаленняў, для нас, сённяшніх, асабліва ж — для нашых дзяцей і ўнукаў...

Эпіграфай да ўрока можа быць мноства. У аспекте інакірунку прапанаванага намі ўрока і ў ад平淡насці з пастаўленай задачай найболыш падыходзяць слова А. Камю, якімі ён завяршае свой раман “Чума”. Нагадаем, што гэты раман В. Быкаў лічыў “адным з самых лепшых твораў нашага стагоддзя”.

Французскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі А. Камю завяршае свой раман папярэджаннем і заклікам да пільнасці:

Мікроб “чумы” ніколі не памірае, ніколі не зникае, ён можа дзесяцігоддзямі спаць дзе-небудзь у завітушках мэблі ці стосах бялізны, ён цярплюва чакае свайго часу ў спальні, у падвале, у чамаданах, у насойках і паперы і, магчыма, прыйдзе на гора і ў павучанне людзям такі дзень, калі “чума” разбудзіць пацукоў і пашле іх здыхаць на вуліцы ічаслівага горада.

Аднак вернемся пакуль да **п'ятання-індыкатара**. Ён дапаможа настаўніку выявіць, на каго ў момант пошукаўай, праблемнай сітуацыі трэба “рабіць стаўку” ці нават на пэўны момант перадаць сваю “дырыжорскую палачку”. Больш за тое, такому чуйнаму і “відущчаму” вучню мэтазгодна прапанаваць супрацоўніцтва. Якое ж?

Пагутарыўшы з вучнем і пераканаўшыся, што яго адказ на пытанне “Пра што аповесць?..” быў свядомы, настаўнік прапануе паралельна з ім прадумашці і **сфармуляваць да настунаага ўрока толькі трывіяльныя п'ятанні па аповесці**, з дапамогай якіх яго аднакласнікі ўзнімуть да яго [вучня] ўласнага разумення ідэі твора і рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцепцыі.

За дзень да ўрока настаўнік і вучань звяраюць свае напрацоўкі-варыянты. Калі ж супадзенне будзе блізкім да спрагнаванага і да настаўніцкага варыянта блока пытанняў, то далей патрэбны ўзгадненне, “шліфоўка”, каб прадставіць класу агульны праект.

На ўроку пазакласнага чытання, безумоўна, неабходна

аб'явіць класу, што сааутарам праекта з'яўляе ѡца іх аднакласнік.

Мнеманічны прыём-тандэм настаўніка і вучня станоўча пайплывае і на клас. Бо ў выніку такіх метадычных момантаў перспектывы разумовай дзейнасці становіцца больш рэальнай, арыентацыйны ж аб'ект набліжаецца. Да таго ж, знікае псіхалагічны бар'ер паміж настаўнікам і вучнем. Вучань жа становіцца не аб'ектам, а суб'ектам навучання.

А як жа быць, калі сярод адказаў на пастаўлене пытанне “Пра што аповесць?..” не будзе адказу, аналагічнага апошняму ці хаця б перадапошняму? Сыходзіць трэба з таго, што ёсьць. Настаўніцкая ж “планка” не зніжае ѡца, задача застасе ѡца тая ж, а вось сродкі яе вырашэння, безумоўна, запатрабуюць пэўнай карэкцыі.

1. У артыкуле “Нашы надзённыя клопаты” В. Быкаў пісаў: “Але ён [твор] не можа існаваць без пэўнай канцэптуальнасці, таго адметнага ад іншых аўтарскага светапогляду і светаўспрымання, у якіх павінна знайсціся месца і для адлюстравання “движения страстей”, і для “избыточной человечности”.

Дома вучні выконвалі адно (на выбар) з рознаўзроўневых заданняў.

Заданне 1-га ўзроўню.

Вучні 1-га рада рыхтуюць **пераказ** сітуацыі выбару ў аповесці і маствацкае чытанне адпаведнага ўрыўка для ілюстрацыі.

Вучні 2-га рада — пераказ “прэамбулы” ўчынку Мароза, яго выбару ў пазамежнай сітуацыі і маствацкае чытанне ўрыўка з маналога Ткачука ад слоў: “*Мабыць, мы ўсё ж мала ведаем і кепска вывучаем, чым было наша настаўніцтва для народа на працягу ягонай гісторыі...*” і да слоў: “*Я так думаю: у тым, што мы ёсьць цяпер як нацыя і грамадзяне, — найпершая заслуга сельскіх настаўнікаў.*”

Заданне 2-га ўзроўню.

Вызначыць сэнс назвы, адметнасць і арыгінальнасць аповесці ў парадунні з іншымі творамі В. Быкава, якія вывучаюцца раней.

Заданне 3-га ўзроўню.

Здзейсніць спробу парадунаць аповесць “Абеліск” і апавяданне Ж.-П. Сартра “Сцяна” паводле тэмы, галоўных герояў і іх паводзін у экстрэмальнай сітуацыі, а таксама ідэі твораў, выяўленай праз сімвалічны сэнс назвы аповесці В. Быкава і апавядання Ж.-П. Сартра, прытчавасць стылю і зместу абодвух твораў¹.

Варыянт задання 3-га ўзроўню.

Параўнайце вобразы Мароза і Ляховіча (“Круглянскі мост”) паводле іх паводзін у сітуацыі выбару і ацэнкі іх учынкаў іншымі

героямі абодвух твораў.

Каментарый. Заданне 2-га ўзроўню выбіраюць тыя вучні, якія палічаць простым для сябе заданне 1-га ўзроўню, хаця і яно патрабуе пэўных аналітычных, а не толькі рэпрадуктыўных навыкаў.

Заданне ж 3-га ўзроўню адрасавана самым здольным, дапытлівым, якія любяць і многа чытаюць, маюць патрэбу ў інтэрактыўных метадах і прыёмах навучання, а таксама тым, хто паглыблена вывучае прадмет, займаецца ў факультатыве, наведвае курс на выбар¹. Безумоўна, абранне некаторымі вучнямі ці хаця б адным 3-га ўзроўню запатрабуе і ад настаўніка дадатковых высілкаў: трэба дапамагчы вучням, падказаць, што накірунак супастаўлення твораў і вобразаў ужо ёсьць у самім заданні. Частковая презентацыя гэтага задання магчыма на ўроку, але яшчэ лепш — на занятках курса на выбар ці на пазакласным мерапрыемстве па прадмете.

1. Падрабязней пра параўнальны аналіз сартраўскага і быкаўскага твораў чытайце ў кнізе: Бугаёў Дз. Я., Верціхойская М. І., Верціхойская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 279-281.

Урок мэтазгодна пачаць з вызначэння вучнямі сваёй **задачы** на ўроку, прысвежаным аповесці “Абеліск”.

Настаўнік прапануе вучням суаднесці іх успрыманне самастойна прачытанага твора са словамі А. Камю — **“Усё, што чалавек здольны выйграць**

у гульні з чумой і з жыццём, — гэта веды і памяць” — і вызначыць сваю задачу на ўроку, сформуляваўшы яе пажадана пытальным сказам.

Вучням, звыклым да падобных эўрыстычных прыёмаў рэалізацыі ўрока, будзе нескладана прайсці да такой заканамернай высновы:

— У выніку ўрока нам неабходна атрымаць адказ на пытанні: **веды і памяць пра што засведчаны ў аповесці “Абеліск”? Які аспект духоўнага вопыту прарока Васіля Быкава рэалізаваны ім у гэтым мастацкім творы?**

Для вырашэння задачы вучням прапануюцца **3 арыентаваныя пытанні**, якія задаўта да ўрока вывешваюцца на стэндзе “Рыхтуемся да ўрока пазакласнага чытання”.

Вучні ўжо ведаюць, што ў настаўніцкіх пытаннях утрымліваецца і арыенцір пошуку, і ключ для вырашэння задачы. Немэтазгодна даваць вучням шмат пытанняў, сярод якіх будуць рэпрадуктыўныя, тыпу: “З якой мэтай прыехаў карэспандэнт у Сяльцо? Пра што расказаў карэспандэнту Ткачук?” і да т.п.

Дробязныя пытанні адцягваюць увагу ад галоўнай, перспектывнай мэты. Да таго ж, яны дыктуюць прымяненне фронтальных метадаў працы на ўроку і, па сутнасці, самі з'яўляюцца іх элементамі; скіроўваюць на пераказ зместу твора, а не на яго аналіз. І вядома ж, такія пытанні не спрыяюць ні маналагічнаму, ні тым больш дыскусійнаму маўленню.

Наставнік сам вырашае, ці неабходна канстатаваць агульнаага паміж аповесцю “Абеліск” і іншымі творамі В. Быкава. Калі ўзоровенъ папярэдніх урокаў быў дастатковы, і вучні, самастойна прачытаўшы твор, пераканаліся, што “Абеліск” – тыпова быкаўская аповесць з усімі ўласцівымі ёй рысамі, то на агучванне добра вядомага не варта траціць час.

Затое ролі вызначальнай адметнасці “Абеліска” — асаблівая ўвага на ўроку.

Пытанні:

1. Якая цэнтральная філасофская праблема аповесці? Пры дапамозе якіх кампазіцыйных прыёмаў яна вырашаецца?
2. Якое прызначэнне сітуацыі выбару і перамежаванага адлюстравання падзеі у “Абеліску”?
3. Які кампазіцыйны прыём аповесці спрыяе выяўленню настойлівага і катэгарычнага пісьменніцкага адмаўлення філасофіі “арыфметычнага гуманізму”?

З папярэдніх класаў вучні ведаюць, што да ліку **філасофскіх** належаць тыя праблемы і пытанні, на якія няма і не можа быць адназначнага адказу. Праблемы добра і зла, любові і няневісці, віны і трагедыі, суадносіны сіл абставін, волі лёсу і магчымасцяў чалавека, вернасці і зрады, суда сумлення і чалавечага суда, прыгожага і выродлівага, вычварнага, дапушчальнага і недапушчальнага — філасофскія праблемы. Да іх ліку належыць і **праблема герайчнага**, праблема подзвігу. Згадаем, як неадназначна паставіліся чытачы і нават крытыкі, даследчыкі да вобраза Петрака (“Знак бяды”) у вызначенні яго геройкі. Ды што казаць пра вобраз Петрака! Многія ўчынкі Сцепаніды, вобраза, здавалася б, празрыстага і адназначнага, выклікалі супярэчлівия ацэнкі. Многія чытачы (а сярод іх нямала і настаўнікаў!) палічылі некаторыя ўчынкі герайні проста недарэчнымі (выкраданне вінтоўкі, хітрыкі з Бабоўкай і інш.).

Да праблемы герайчнага В. Быкаў звяртаўся не раз у сваёй творчасці з рознымі мэтамі. У тым ліку і з мэтай выпрабавання сваіх герояў адносінамі да ўчынкаў іншых людзей.

Да прыкладу, згадаем “закадравы” вобраз настаўніка Аляховіча з аповесці “Круглянскі мост”. “Закадравы” таму, што пра

Ляховіча Сцёпку расказвае Брытвін, абураючыся яго ўчынкамі. Брытвін лічыць іх недарэчнымі, абсурднымі.

У першым выпадку Ляховіч парушыў загад, адмовіўшыся забіць паліцаю, бо той “з дзіцем на ложку сядзеў, карміў, і гэты дурань не адважыўся ў яго кулю пусціць”. Напарнік Ляховіча Сураў нават “адмовіўся больш з ім хадзіць на заданні: “Дурань, кажа, або кантужаны”. Другі раз, як лічыць Брытвін, “зноў канфуз выйшаў”. Вяртаючыся з задання, партыزانы наткнуліся на немцаў, калі тыя штурхалі машыну, якая забуксавала. “*Ну, хлопцы, вядома ж, узрадаваліся, кажуць, ударым!* Ляховіч гэты — ён за старшага быў — *аглядзеўся, разважыў.* “*Не, — кажа, — нельга. Вёска блізка.*” Маўляў, машыну знішчым — вёску спаляць. Так і не даў каманды. А немцы выцягнулі машыну, селі і газанулі”.

А ўжо трэці выпадак і наогул не ўкладваецца ў свядомасці Брытвіна і такіх, як ён. “*Не чалавек, а недарэка, яй-богу. А так, здаецца, і не дурны, з вышиэйшай адукацыяй.* А можа, усё прац гэтую адукацыю? На вайне яна не патрэбна”.

Ляховіч з Шусцікам трапілі, як вярталіся з задання, у палон. І вось там, у круглянскай паліцыі, “выкінуў фокус. Гэта ўжо дзіва. Самая бязглаздая дурасць”, паводле ацэнкі Брытвіна. Калі іх скапілі, яны сказалі, што акружэнцы, хадзілі па вёсках, на хлеб зараблялі. А шэф паліцыі, стары немец, паставіўся да гэтага нястрога. Шусціка вышчаяў кіем і атрымаў вялікае задавальненне, гледзячы, як той прыніжаецца. Асабліва спадабалася немцу, калі на сваё пытанне, ці прызнае Шусцік уладу вялікага фюрэра нямецкага народа Адольфа Гітлера, атрымаў сцвярджальны халуйскі адказ: “*Прызнаю, — кажа, — пан, як жа не прызнаць, калі ўвесь свет звяяваў.*” Тоэ ж пытанне немец задаў і Ляховічу, а той маўчаў, а потым кажа: “*На жаль, я не могу гэтага прызнаць. Гэта не так.*” Паліцай, які перакладаў адказ Ляховіча немцу, запышпеў, дакладна сформуляваўшы сутнасць выбару: “*Не прызнаеш — памрэш сёння ж.*” — “*Магчыма, — адказвае, — але памру чалавекам, а ты будзеши жыць скацінай.*” Шусціка адпусцілі, а Ляховіча павесілі. “*Прыгожа, як у кіно, ды што толку... Ну, хіба не дурань?*” — рэзюміраваў Брытвін.

Задзела. Часткова гэты матэрыйал мэтазгодна выкарыстаць і ва ўступным слове да ўрока (пажадана, каб яго сказаў хтосьці з вучняў, а не настаўнік), а таксама пры кірауніцтве параўнальнym аналізам вобразаў Мароза і Ляховіча. У выніку супастаўлення вобразаў тыя вучні, якія пажадалі выкананць варыянт задання 3-га ўзроўню, павінны прыйсці да высноў:

1. Абодва вобразы — “закадравыя”. І пра Мароза распавядзе не сам аўтар, а адзін з герояў — былы загадчык райана Ткачук.
2. Абодва героі выпрабоўваюцца сітуацыяй выбару: маглі застацца жыць, але свядома пайшлі на смерць, не адмовіўшыся ад сваіх маральных прынцыпаў і перакананняў.
3. Успрыманне і ацэнка ўчынкаў абодвух герояў іншымі людзьмі — неадназначныя: адны лічаць іх учынкі подзвігам, а некаторыя — глупствам і недарэчнасцю.
4. “Аўтарства” ўчынкаў і Мароза, і Ляховіча (да таго ж — абодва настаўнікі) працягвае сваё існаванне ў просторы і часе незалежна ад ксяндзоўскіх і брытвінскіх меркаванняў. За памяць пра Мароза як героя змагаецца Ткачук і шукае аднадумцаў у гэтай святой барацьбе. Нават Брытвін, сам таго не ўсведамляючы, паспрыяў устанаўленню абеліска памяці Ляховічу. Бо не меркаванне Брытвіна, а яго інфармацыя пра мінулае будзе вызначальнай у выбары Сцёпкі. Хутка і Сцёпка, як некалі Ляховіч, стане перад выбарам: кампраміс з Брытвіным і яго вынік кампрамісу — жыццё ці вернасць свайму сумленню, прайдзе, памяці цаною жыцця. “Штосыці цвёрдае і наўздзіў упэўненае ўжо авалодала ім і не саступала”.

Пасля ўступнага слова вучні агучваюць напрацоўкі дамашняга задання паводле вызначанай задачы і арыентацыйных пытанняў; робяць высновы. Магчымы і такі варыянт: ***вучні аўядноўваюцца ў пары, суполкі і презентуюць калектывныя напрацоўкі.***

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 1-га пытания.

Цэнтральная філософская проблема аповесці “Абеліск” — проблема герайчнага. Гэта проблема ўвасоблена ў “Абеліску” асабліва канцептравана і пафасна ў параўнанні з іншымі быкаўскімі творамі. Аповесць “Абеліск”, апрача таго, яшчэ і ***вострапалемічная.*** Сюжэт твора “цэментуеца” спрэчкай паміж быльм загадчыкам райана Ткачуком і цяперашнім — Ксяндзовым.

Ткачук лічыць, што ўчынак Мароза герайчны, а таму імя настаўніка павінна быць не толькі напісаны на абеліску, але і вядома ўсім як імя героя: “Пакуль я жывы, я не перастану даказваць, што

такое Мароз! Уваб'ю ў самыя глухія вуши... Я дакажу!" Справай свайго жыцця, якое ўжо на схіле, лічыць Ткачук увекавечанне імя настаўніка Мароза і вяртанне людзям памяці пра яго.

Дыяметральна процілеглая пазіцыя ў Ксяндзова. Ён узначальвае настаўніцтва рэгіёна, мае рычагі кіравання і сродкі ўздзеяння на сваіх падначаленых. Ксяндзоў надзелены ўладай, і ад яго грамадзянскай пазіцыі многае залежыць. Але, на яго думку, абсолютна неразважлівымі з'яўляюцца ўсе намаганні Ткачука і яго заступніцтва за Мароза. Тоэ, што Ткачук лічыць подзвігам, найвышэйшай праявой духу і падзвіжніцтва, Ксяндзоў і іншыя (ён падкрэслівае, што так думаюць многія: "не я адзін так думаю") расцэнываюць як недарэчны, нават абсурдны ўчынок, а ў нейкай ступені нават апалітычны. А гэта ўжо ва ўмовах таталітарнага рэжыму — злачынства.

Вучні **чытаюць па ролях дыялог Ткачука і Ксяндзова.** Кіраўнік суполкі прапануе класу вызначыць у ім кульмінацыйны момант.

Клас згаджаецца з меркаваннем, што такі момант наступны:

- Вось цяпер вы мне скажыце, што было б, калі б кожны партызан так зрабіў, як Мароз?
- Што?
- У палон здаўся.
- Дурань! — злосна выпаліў Ткачук. — Бязмозглы дурань! Чуеш? Спыні машыну! — закрычаў ён шафёру. — Я не хачу з вамі ехаць!

Высновы гэтага этапа ўрока наступныя:

— Гісторыя жыцця Мароза, як сцвярджае і даказвае ўсім Ткачук, —“гераічная гісторыя”. І той, хто гэтага не бачыць, не разумее і не хоча разумець, —“невідушчы, душэўна невідушчы”. І ўсе іншыя —“Сляпяя? Безумоўна! І глухія. Не зважаючы на пасты і рангі. Ад прыроды сляпяя”.

Галоўны давад Ксяндзова ў палеміцы з Ткачуком, што Мароз ніякі не герой, што “былі большыя, чым ён, героі”, такі: Мароз не забіў ніводнага немца. Такі “арыфметычны” аргумент Ксяндзова прыводзіць Ткачука ў шаленства: “Я не жадаю з вамі пра гэта гаеварыць! Вы чуецце? Ніколі! Вы — глушэц!.. Для вас усё загадзя ясна. Раз і назаўсёды. Ды хіба так можна? Жыццё — гэта мільёны суддзяў. А вы ўсё хочаце ўціснуць у дзве-тры ходкія схемы, каб прасцей!.. Забіў немца ці не забіў?.. Ён зрабіў больш...”

Настаўнік:

- Што ж большае можна было зрабіць у “сітуацыі чумы”, калі галоўным быў лозунг: “Забі фашиста!” Забі хаця б аднаго — тым самым ты наблізіш дзень вызвалення ад улады “чумы”. Адзін з вершаў К. Сіманава ваенай пары так і называўся: “Забі яго!”

Наставнік:

- Аднак прадоўжым наша даследаванне ўвасаблення герайчнага ў аповесці. Што ж, на думку пісьменніка Быкава, важнейшае і большае, чым забіць немца ў сітуацыі вайны?

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 2-га пытания.

- Спрэчка пра выбар, зроблены Марозам у экстэримальнай сітуацыі, працягваецца ўжо шмат гадоў пасля гібелі настаўніка і яго вучняў. Пра гэта сведчыць і палеміка паміж Ткачуком і Ксяндзовым.

Выбару Мароза папярэднічала такая жыццёвая калізія. Яго вучні, кіруючыся не столькі падітычнымі меркаваннямі, колькі дзіцячым максімалізмам і жаданнем адпомсціцу паліцаю Каіну за абразу іх любімага настаўніка, здзейснілі спробу дыверсіі. Задума юных мсціўцаў не была рэалізавана да канца: загінуў толькі адзін немец.

У поўнач да Мароза прыйшоў паліцай Ляўчэння і папярэдзіў: “Уцякай, настаўнік, хлопцаў забралі, за табой ідуць”. Той Ляўчэння, якога партызаны лічылі здраднікам і нягоднікам, улучыўшы момант, літаральна за нейкіх дзесяць хвілін, забег і папярэдзіў, выратаваў Мароза. Мароз пайшоў у партызанскі атрад, дзе яго залічылі ва ўзвод.

А праз тры дні сувязная, парушыўшы забарону з'яўляцца ў лагеры, прыйшла і расказала, што маці дзяцей ірвуць на сабе валасы. Немцы аб'явілі, што павесяць хлопчыкаў, калі не з'яўіцца Мароз. Ткачук успамінае: “Вядома, ніхто з нас тады і не думаў пасылаць Мароза ў сяло. Здурэлі мы, ці што. Ясна, што і мальцаў не адпусціць, і яго кокнць. Ведаюмы мы гэтая штучкі. Дзевяты месяц пад немцам жывём. Нагледзеліся... А што зрабіць? Пратапалі, відаць, хлопцы. Гэта так. Але ж якое іх мацерам?”

Мароз гаворыць камандзіру атрада пра свой намер ісці ў Сяльцо і здацца немцам, чым выклікае шаленства камандзіра, які нават прыграziй Марозу рассстрэlam. Раззлаваўся нават і Ткачук: “Трэба быць круглым ідыётам, каб паверыць немцам, быццам яны выпусціць хлопцаў. Выходзіць, ісці туды самае безрассуднае самагубства. Так і сказаў Марозу, як думаў. Той выслушай і раптам вельмі спакойна так адказвае: “Гэта верна. І ўсё ж такі трэба ісці”. Партызаны ў той сітуацыі нічым дапамагчы не моглі, хаця ўсе заходзіліся жалем і да дзяцей, і да іх мацярок. “Атрад яшчэ не набраў

сілы, зброі было мала, з боепрыпасамі справа зусім ахавая, а навокал у кожным сяле гарнізон — немцы і паліцаі. Пастрабуй сунься". Трагічна беларуская гісторыя ведае шмат прыкладаў, калі з гуманных намераў ставіліся пад удар цэлья вёскі.

Мароз, самавольна пакінуўшы лагер, здаўся немцам. Загінулі ўсе: і настаўнік, і вучні, за выключэннем аднаго, цудам і намаганнямі Мароза ўратаванага хлопчыка, — Паўліка Міклашэвіча.

“Невясёлая гісторыя”, — падсумаваў пачутае журналіст. “Невясёлая што! Гераічная гісторыя! Так я разумею”, — настойваў Ткачук. “Магчыма”, — згадзіўся журналіст, чым выклікаў абурэнне Ткачука: “Не магчыма, а дакладна. Ці ты не згодзен?”

Настаўнік:

— Дарэчы, з Ткачуком не згаджаліся не толькі быкаўскія героі (Ксяндзоў і многія, на каго ён спасылаецца: “не я адзін так думаю”), але і чыгачы В. Быкава. Пасля выхаду аповесці “Абеліск” некаторыя перыядычныя выданні, у тым ліку і “Учительская газета”, публіковалі абмеркаванне аповесці. Сярод чыгачкіх допісаў было нямала і такіх, якія сведчылі, што іх аўтары прытрымліваюцца пазіцыі Ксяндзова адносна менавіта выбару Мароза ў экстрэмальнай сітуацыі. А якая ваша асабістая пазіцыя? И якія ваши довады сваім апанентам?

Вопыт паказвае, што такое настаўніцкае пытанне з прэамбулай пра чыгачкія меркаванні не толькі спрыяле выхаванию эмаксыянальнай культуры вучняў, але і “правакуе” некаторых на выяўленне ўласных меркаванняў, тоесных ксяндзоўскім. Такая “правакацыя” — таксама індыкатар і адзін з прыёмаў аналізу і ўзדзеяння на фарміраванне светаўспрымання вучняў. Каб фарміраваць жаданае, трэба найперш ведаць зыходнае.

У час **дыскусійнага элемента** ўрока высвятляеца, што прагматызм некаторых сучасных падлёткаў пераважае нават над юнацкім максімалізмам. У сваіх довадах яны пайшлі нават далей за Ксяндзова. Той расцэнъваў учынак Мароза як недарэчнасць. Сучасныя юныя прагматыкі — як недараўальную недарэчнасць. І матывуюць гэта тым, што Мароз і сам разумеў безвыніковасць свайго выбару: “Гэта так. I ўсё-такі трэба ісці”. Даравальна было б, калі б Мароз хаця наіўна верыў, што ўратуе дзяцей. У цуд жа не верыў ніхто, акрамя мацярок, якія ад гора страцілі розум, і ніякія довады на іх не ўздзейнічалі.

Юныя прагматыкі прапаноўваюць свой варыянт, свой выбар у той сітуацыі: Марозу варта было застацца ў атрадзе, здзейніць якую-небудзь дыверсію, паахвяраваць жыццём, каб адпомсціца за

вучняў. Вось тады гэта быў бы подзвіг!

Згадаем, што некаторыя чытачы і крытыкі таксама не бачылі заканамернасці і матывацыі і ў апошнім учынку-выкліку Петрака (“Знак бяды”). Даводзілі: вось калі б Пятрок да гэтага здзейсніў подзвіг кшталту сусанінскага — вось тады б яго пратест-выклік быў бы матываваны і заканамерны.

Наступны момант урока, бадай, самы вызначальны, адказны. І складаны.

Перад настаўнікам стаіць **задача** на гэтым канкрэтным этапе ўрока пераключыць увагу вучняў, не зніжаючы іх эмацыянальнага напалу, спыніць гэту зацікаўленую дыскусію. Бо вучні ў сваіх довадах звязтаюцца толькі да ўласнага вопыту, схема якога такая: сэнс мае толькі тое, што вядзе да канкрэтнага матэрыяльнага выніку, а ўсё безвыніковае — бессэнсоўнае. Яшчэ вучні схільныя выкарыстоўваць для сваіх аргументаў тое, што ляжыць на паверхні. Да прыкладу, яны згадваюць, што сувязная расказала ў атрадзе пра чуткі ў Сяльцы: “*Самі па лясах туляюцца, адседжваюцца, а дзяцей на пагібель паслалі*”.

Не змяняе сітуацыі на ўроці нават такі довад: немцам намнога выгадней было б, каб Мароз не прыйшоў. На тое яны і разлічвалі, аб'явіўшы, што адпусцяць дзяцей, калі з'явіцца настаўнік. Усё гэта так, аднак абароты механізму ўрока на гэтым этапе — халастыя, безвыніковыя.

Настаўніку трэба павесці вучняў у накірунку *пошуку і спасціжэння духоўнага вопыту пісьменніка, зразумець і ўсвядоміць яго пазіцыю і канцепцыю*, для выяўлення якой ён скарыстаў і вымысел, і канкрэтныя жыщёвые факты.

Дарэчы, пераключыць напал эмоцый, не патушыўшы іх, можна і такім прыёмам.

Праз сваіх памочнікаў-кансультантаў настаўнік перадае класу інфармацыю пра аналагічны выпадак у гісторыі ці даручае аднаму з вучняў прачытаць пра яго ў энцыклапедыі і расказаць класу.

Прагназаваны вынік індывідуальнага задання.

— Гісторыя засведчыла аналагічны выпадак з жыццем славутага польскага педагога і пісьменніка Януша Корчака, аўтара кніг “Кароль Мацюсь Першы”, “Як любіць дзяцей” і інш. У 1911 г. Януш Корчак стварыў у Варшаве Дом сірот, установу новага тыпу, на сродкі багатых філантропаў, арганізаваў таксама інтэрнат “Наш дом”. У гады акупацыі Польшчы фашистскай Германіяй Януш Корчак, як і быкаўскі герой, працягваў вучыць і выхоўваць дзяцей. Ён герайчна змагаўся за жыццё дзяцей у варшаўскім гета. За антыфашистскую

дзейнасць быў кінуты ў канцлагер Трэблінка, дзе і загінуў з двумастамі сваімі выхаванцамі.

Польскі гуманіст зрабіў апошні ў сваім жыцці выбар, аналагічны таму, які здзейніў і быкаўскі герой. Адзін з гестапаўцаў пазнаў у вязню Трэблінкі свайго любімага пісьменніка і вырашыў уратаваць яго, рызыкуючы пры гэтym, безумоўна, сваім жыццём. “А яны?” — спытаў Януш Корчак, паказваючы на сваіх выхаванцаў. “Яны павінны ісці ў камеру”. — “Тады я пайду разам з імі”. І дзвёры газавай камеры зачыніліся за імі...

Настаўнік:

— Якому кампазіцыі наму моманту адведзена ў аповесці значна больш старонак, чым аналізаванай намі палеміцы і нават экстрэмальнай сітуацыі? Якое назначэнне гэтага момантu і якая яго роля ў выяўленні аўтарскай пазіцыі і канцэпцыі аповесці наогул?

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 3-га пытання

— У рэалізацыі замыслу пісьменніка, яго філософіі велізарную ролю выконвае **прэамбула** экстрэмальнай сітуацыі.

Асаблівасцю творчасці В. Быкава з'яўляецца глыбокае даследаванне матываў учынкаў, пранікненне ў псіхалогію і нават псіхіку тых, хто выбірае “цесную браму”, якая вядзе праз узыходжанне — да жыцця, ці “прасторную браму”, якая вядзе праз падзенне — да пагібелі. На пленуме Саюза пісьменнікаў Беларусі ў 1985 г. В. Быкаў гаварыў: “Але яшчэ *ад Талстога мы ведаем, што можна выдумаць што за югодна, але нельга выдумаць псіхалогію...* Без праўды псіхалогіі няма мастацтва, ёсць хіба толькі праект бяздумнай масавай культуры, якая ўкараняеца ў масах спажывецкага грамадства...”

А прэамбула подзвігу такая. Калі ў Сяльцо, дзе настаўнічай Мароз, прыйшлі немцы, ён працягваў працаваць у школе, дамогся ад немцаў дазволу на яе адкрыццё. Навіна была ашаламляльнай нават для Ткачука, які ведаў Мароза да вайны як сапраўднага настаўніка.

Васіль Быкаў у вобразе Мароза ўвасобіў свой ідэал настаўніка як галоўнага духоўніка нацыі. Словамі Ткачука пісьменнік так сформуляваў сваё разуменне ролі настаўніка ў духоўным адраджэнні нацыі: “Я так думаю: у тым, **што** мы зараз ёсць як нацыя і грамадзяне, галоўная заслуга сельскіх настаўнікаў. Няхай, можа, я і памыляюся, але я так лічу”.

Вучань чытае ўрывак з маналога Ткачука

— Гэты ўрывак, ды і ўсю аповесць, можна з поўным правам назваць гімнам Настаўніку. Усе чытачы і крытыкі, якія ў свой час бралі ўдзел у абмеркаванні аповесці, паразумеліся на адным: не толькі

ў беларускай, але ва ўсёй савецкай літаратуры мала вобразаў настаўнікаў, якія сталі б упоравенъ з быкаўскім Марозам.

Праз вобраз Мароза пісьменнік увасобіў і сваё разуменне неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі, галоўныя з якіх — любоў да дзяцей і ўздзеянне на асобу дзіцяці прыкладам выхавальніка. У сваёй прафесійнай дзейнасці Мароз цудоўным чынам рэалізаваў галоўныя прынцыпы народнай педагогікі.

Дзякуючы прыёму **рэтраспекцыі**, праз успаміны Ткачука, мы бачым Мароза “як жывога”. У творы вялікае мноства эпізодаў, у якіх на канкрэтных прыкладах паказаны і прафесіоналізм Мароза, і яго духоўнае ўздзеянне на сваіх выхаванцаў. [Вучань пераказвае некаторыя сітуацыі, у якіх Мароз выпрабоўвае ўчынок працай, стаўленнем да сваіх прафесійных абавязкаў і да вучняў].

Рашэнне працаваць у школе і пры немцах Мароз так абгрунтаваў свайму былому начальніку, а цяпер камандзіру партызанскаага ўзвода Ткачуку:

— Кепскаму я не навучу. А школа неабходна. Не будзем вучыць мы — будуть абалваньваць яны. А я не для таго два гады ачалавечваі гэтых дзяцей, каб іх зараз расчалавечылі. Я за іх яшчэ пазмагаюся.

І гэтыя слова Мароза, а галоўнае — яго справы, за якія Ткачук паважаў і цаніў настаўніка яшчэ да вайны, пераканалі: “Няхай працуе... Хая і пад нямецкім кантролем, але безумоўна не на іх. На нас працуе. Калі не на наша цяперашняе, дык на будучае. Будзе ж і ў нас будучае. Павінна быць. Гначай дзеля чаго ж тады і жыць? Разам у вір галавой — і канец”.

Менавіта перспектыва будучыні, якая забяспечвае іца трывумфам духоўнага — і нічым іншым, вызначыла выбар быкаўскага героя ў экстрэмальнай сітуацыі. Ведаючы, што ідзе на верную смерць і нават цаною жыцця не здолее ўратаваць дзяцей, Мароз усё роўна зрабіў выбар, адпаведны сваёй чалавечай сутнасці. На будучыню ён працаваў і жыў, дзеля будучыні — пайшоў на смерць. Ніякім іншымі доказамі нельга было пераканаць няшчасных мацярок і ўсіх сяльчан, што дзяцей нельга было ўратаваць, нават калі б настаўнік і выканану ўмову фашысту.

Марозу верылі, на яго спадзяваліся. Крах веры, расчараўанне ў тым, каму давяраеш безаговорочна, — самае згубнае, вынішчальнае для душы чалавека. Крах веры руйнуе будучыню. Без веры яна ўвогуле праблематычная. Вера — першая ўмова духоўнасці, а значыць і Вечнасці. Менавіта пра гэта даводзіў Ткачук “невідушчаму, душэўна невідушчаму”, “ад прыроды сляпому” Ксяндзову. Загінуць за веру, г.

зн. за душы людзей, як пра гэта засвядчана ў Евангеллі, здолъны толькі падзвіжнікі. Загінць за веру — “значна больш”, чым забіць двух-трох ворагаў.

Апрача таго, Мароз вырашыў быць са сваімі вучнямі ў самы трагічны для іх момант, каб яны таксама не страцілі веры ў свайго любімага настаўніка. І ён, як і Януш Корчак, сказаў сабе: “Тады я пайду разам з імі”.

Бадай, нікому ў савецкай, ды і ў найноўшай літаратуры не ўдалося так, як В. Быкаву, з такой мастацкай сілай і пераканальнасцю давесці і прайлюстраваць евангельскую выснову, што **настаўнік — соль зямлі**: “Соль — добная рэч: але калі соль страціць сілу, чым направіць яе? Ні ў зямлю, ні ў гной не прыгодная; преч выкідаюць яе. Хто мае вуши, няхай чуе!” (Евангелле ад Лукі, 14:34, 35).

Настаўнік:

— Акрамя глыбокага даследавання матываў учынкаў, якое яшчэ назначэнне перамежаванага адлюстравання сучаснага і мінулага? У чым актуальнасць аповесці?

Прагназаваны адказ вучняў.

— Экстрэмальны сітуацыяй выбару выпрабоўваецца настаўнік Мароз, а праз рэтраспекцыі (успаміны Ткачука) даследуюцца вытокі і матывы подзвігу Мароза. Аднак перамежаваным паказам сучаснага і мінулага пісьменнік ставіць і актуальныя сучасныя праблемы. В. Быкаў выпрабоўвае і іншых герояў, ужо нашых сучаснікаў, адносінамі да мінулага, памяццю пра яго. Быкаў-прапорк сведчыць, што пагроза і ўлада “чумы” не скончылася. І папярэджвае, што ў новай схватцы з “чумой” чалавек можа і прайграць.

Пісьменнік неаднаразова падкрэсліваў, што самае вялікае наша няшчасце — наша адвечнае бяспамяцтва. Асабліва страшна, калі скептыцызм і цынізм у адносінах да памяці як духоўнай каштоўнасці ідзе ад уладароў, ад чыноўніцтва, якое Ксяндзоў і прадстаўляе. Усімі сваімі творамі В. Быкаў даводзіць, што зло тым страшнейшае, чым большай уладай яно надзелена. Тых, хто надзелены ўладай і выпраменявае бездухоўнасць, пісьменнік гнеўна называў “абсурантамі”, сляпымі і глухімі, “ад прыроды глухімі”, як казаў Ткачук.

Сапраўды, часам нават самі “абсуртанты” разумеюць увесеь абсурд і амаральнасць супрацьстаяння здаровым сілам грамадства, увасобленым у вобразе Ткачука. Аднак за многа гадоў таталітарнай сістэмы яны прыстасаваліся існаваць у перакуленым свеце. Ім

выгадней і зручней не прымай агульначалавечья каштоўнасці, а кіравацца прынцыпамі абсурду. Да прыкладу, абсурднасць сітуацыі, апісанай у “Абеліску”, яшчэ і ў тым, што ў афіцыйных дакументах Мароз занесены да катэгорыі палонных: здаўся ж ён у палон да немцаў — выснова відавочная: не герой, а зраднік...

Настаўнік:

— Аповесць В. Быкава — трагедыйны твор. Але ці ёсьць у “Абеліску” аптымістычнае, суцяшальнае для нас? Які сэнс назывы аповесці? Як рэалізавана ў творы перспектыва будучыні?

Прагназаваны адказ:

— Назва аповесці сімвалічная. Абеліск — сімвал чалавечай памяці. Памяць — гэта інфармацыя пра мінулае, найважнейшы сродак сувязі вякоў і пакаленняў. Бяспамяцтва разарве гэтую сувязь — і тады канец. У абеліску як помніку засведчаны працяг духоўнага жыцця мінулых пакаленняў, подзвіг моцных духам асоб. Абеліск — гэта знак накіраванасці ўўесь, у неба.

Аповесць “Абеліск” — трагедыя, бо загінуў самы лепшы, высакародны, а імя яго нават не напісана на абеліску. Але трагедыя аптымістычнае. У фінале твора — слова Ткачука, што пакуль ён жывы, не перастане даказваць, **“што такое Мароз!.. Пачакайце! Вось ён [карэспандэнт] дапаможа, і іншыя... Ёсьць яшчэ людзі! Я дакажу! Думаеце, стары! Не-е, памыляецеся...”**

Настаўнік:

— Яшчэ А. Камю ў рамане “Чума” пісаў, што “чума забірае ад нас самых лепшых”, што яна вынішчае носьбітаў духоўнасці. Тоё ж самае сцвярджае і В. Быкаў усімі сваімі творамі і ўзмацняе камюсаўскую выснову сваёй: вынішчэнне носьбітаў духоўнасці — самы страшны знак бяды для тых, хто будзе жыць пасля “чумы”, для наступных пакаленняў. Праз які вобраз у аповесці “Абеліск” выяўлена пісьменніцкае разуменне адказнасці кожнага з нас за тое, што адбываецца вакол нас?

Прагназаваны адказ:

— У аповесці “Абеліск”, як і ў “Знаку бяды”, відавочная аўтарская думка пра тое, што нават вынішчэнне “чумой” носьбітаў духоўнасці не здымает адказнасці кожнага за стан уласнай душы. Нават калі “чума забірае ад нас лепшых” — усё роўна, як сказаў Ткачук, “ёсьць яшчэ людзі!” Ад нашага стаўлення да гэтых людзей, ад нашай здольнасці кансалідавацца з імі ў барацьбе з ваяўнічай бездухоўнасцю будзе многае залежаць. В. Быкаў пісаў: **“Гэта няпраўда, што ад нас нічога не залежыць. Будуць з намі лічыцца, будуць нас паважаць — усё ад нас!”**

У вобразе карэспандэнта ўвасоблена разуменне В. Быкавым ролі творцы, пісьменніка ў грамадстве. Ткачук спадзяеца, што калі сам не здолее, то карэспандэнт давядзе яго справу да канца. Для нацыі нават з гібеллю Багацькаў, Марозаў яшчэ не ўсё страчана, пакуль ёсць тыя, што помніць і перададуць нашчадкам “нятленную духоўную маёмасць” іх продкаў. Згадаем яшчэ раз аповесць “Знак бяды”. Сімвалічна тое, што самае важнае і вызначальнае пра Петрака сказана пасля яго смерці (пра сустрэчу з Чарвяковым і паездку ў Мінск). Памяць пра мінулае ў імя будучыні здольны зберагчы і перадаць новым пакаленням сувязныя часоў — пісьменнікі. Яны — апосталы і прарокі нацыі.

В. Быкаў у артыкуле пра С. Залыгіна пісаў, што “талент таму і талент, што, прыглядаяючыся да жыцця, бачыць у ім далей і чуе больш, чым многія іншыя...” А ў выступленні на пленуме СП БССР у 1985 г. ён узмацніў гэтую думку: “Яшчэ трэба памятаць, што талент мае права гаварыць народу ўсю праіду пра ягонае існаванне, часам горкую і балючую праіду, якая ёсць у гісторыі кожнага народа”.

Творчасць В. Быкава — гэта не толькі праіда пра мінулае, не толькі абеліск тым, хто загінуў, гэта яшчэ і глыбіннае даследаванне мінулага ў імя будучыні.

Індыкатар выніку ўрока

Наставнік “уключочае” індыкатар і на завяршэнні ўрока, каб праверыць узровень вучнёўскага ўспрымання яго зместу і эфектыўнасць прыёмаў пры вырашэнні паставленай задачы.

На канкрэтным уроку ў якасці індыкатара можна выкарыстаць такі прыём:

— Паслухаце ўрывак з выступлення В. Быкава на пленуме СП БССР (1985). У самым пачатку ўрывука прапушчана слова, а вы ўзнавіце яго, як таго вымагае кантэкст. Што, акрамя кантэксту, дапамагло вам “пазнаць” слова? Тэкст такі:

… не толькі спыняе развіццё нацыі, — яна адкідае яго да нуля. І тады зноў патрэбны стагоддзі высілкаў, подзвігай апосталаў духу, каб вярнуць націю і грамадства ў іх гістарычны рад. Прыкладаў такога роду безліч у гісторыі...

Вучні прыходзяць да высновы, што гэта слова — “бездухоўнасць” або “бяспамяцтва”. “Пазнаць” слова, зазначаюць вучні, дапамагло тое, што выснова ўсяго ўрока, як і канцэпцыя

аповесці “Абеліск”, тоесная думцы В. Быкава, сформуляванай у гэтым урыўку.

Настаўнік аб'яўляе, што ў быкаўскім тэксле сінанімічны выраз словам “бездухоўнасць” — “**“духоўная ж пустка”**.

Рэфлексія ўрока

На гэтым важным этапе ўрока настаўнік ставіць задачу павышаць узровень рэфлексіі, скіроўваць вучняў на адыход ад схемы “спадабалася — не спадабалася”, працягнуе правесці іх у двух аспектах:

паводле здабыткаў, выніковасці ўрока;

паводле эфектыўнасці прыёмаў аналізу.

Вучням, звыклым да фіксацыі галоўных высноў аналізу твора¹, няцяжка будзе канстатаваць, што такімі высновамі з'яўляюцца:

1. Проблема геральдага — цэнтральная філософская проблема аповесці “Абеліск”.

2. “Абеліск” — вострапалемічны твор, сюжэт якога “цэментуецца” спрэчкай паміж Ткачуком і Ксяндзовым.

3. Выпрабаванне галоўнага героя сітуацыяй выбару. Жыццёвая аснова твора.

4. Псіхалагізм аповесці, матывацый ўчынкаў галоўнага героя. Роля “прэамбулы” сітуацыі выбару ў выяўленні пісьменніцкай канцепцыі.

5. Аповесць — гім Настаўніку і выяўленне пісьменніцкага разумення ролі настаўніка ў духоўным адраджэнні нацыі, неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі, галоўная з якіх — любоў да дзяцей і ўздзеянне на асобу дзіцяці прыкладам выхавальніка.

1. Добра, калі ў практицы настаўніка ёсць такі традыцыйны прыём аналізу: суполкі даручаюць аднаму са сваіх сяброў (умоўна назавём яго “стэнаграфістам”) занатоўваць толькі галоўныя высновы этапаў і ўсяго ўрока. У час рэфлексіі гэта “стэнаграма” агучваеца і ацэньваеца ўсімі і, вядома ж, адпаведнай адзнакай у журнале.

6. Перамежаваны паказ сучаснага і мінулага — мастацкі прыём выпрабавання герояў памяццю і стаўленнем да мінулага.

7. “Абеліск” — катэгарычнае пісьменніцкае адмаўленне “арыфметычнага гуманізму”, прагматызму і цынізму ў адносінах да мінулага, грознае папярэджанне пра наступствы бездухоўнасці.

8. Сэнс назвы твора. “Абеліск” — аптымістычная трагедыя і выяўленне быкаўскага разумення адказнасці кожнага за стан уласней душы.

9. Назначэнне вобраза карэспандэнта. Быкаўскае разуменне ролі тво-рцы, пісьменніка як сувязнога часоў і пакаленняў, як прарока і апостала нацыі.

Рэфлексія паводле эфектунасці выкарыстаных прыёмаў аналізу, якімі вучні ішлі да акрэсленай мэты.

Такімі прыёмамі пры аналізе былі:

а) самастойнае вызначэнне вучнямі задачы ўрока адпаведна тэмэ, эпіграфу, ключавому афарызму і дамашнім рознаўзроўневым заданням;

б) супрацоўніцтва з настаўнікам у фармулёўцы арыентацыйных пытанняў і складанні праекта ўрока;

в) супольная праца і презентацыя калектывных напрацовак паводле арыентацыйных пытанняў;

г) мэтавы, адпаведны тэмэ выказвання пераказ асобных эпізодаў аповесці;

д) мастацкае чытанне маналога Ткачука і чытанне дыялога па ролях;

е) адказ на праблемныя пытанні настаўніка і выяўленне ўласнага стаўлення да ўчынку Мароза ў сітуацыі выбару;

ё) асацыяцыя ўчынку літаратурнага персанажа з подзвігамі гістарычных асоб (Януша Корчака, П. М. Машэрава і інш.);

ж) вызначэнне адметнасці твора і яго цэнтральнай праблемы;

з) вызначэнне ролі экстрэмальнай сітуацыі, яе прэамбулы і перамежаванага паказу сучаснага і мінулага;

і) вызначэнне ідэі вобразаў Мароза, Ткачука, Ксяндзова, карэспандэнта і інш. і іх ролі ў выяўленні пісьменніцкай філасофіі;

к) абагульненне і высновы на кожным этапе ўрока;

л) самаправерка прыёмам “пазнай слова”;

м) супастаўленне вобраза Мароза з вобразамі іншых быкаўскіх твораў;

н) параяўナルны аналіз твораў Быкава з творамі іншых пісьменнікаў.

У класе, які настаўнік называе “моцным”, магчымы і такі **варыянт рэфлексіі** паводле здабыткаў і высноў урока.

Настаўнік:

— Пагадзіцесь, што ўрок як плён нашай з вамі сумеснай дзейнасці — гэта таксама твор. Пагадзіцесь, што і жанр яго адпаведны — сінтэз аналітычнага і публістычнага. І збудаваны ён паводле пэўных законаў. Урок намі завершаны, як твор пісьменнікам напісаны. І нам, як і аўтару твора, застаецца толькі даць яму “імя” — назvu. Вы добра ведаеце, што значыць назва для твора. Кіруючыся

тымі ж крытэрыямі, прыдумайце назму нашаму ўроку.

Пошук “імя” ўроку немагчымы без рэфлексіі, па сутнасці, гэта адна з эўрыстычных яе формаў.

Няцяжка спрагназаваць, што вучні прапануюць шмат варыянтаў назвы ўрока, чым і выявляць асобаснае ўспрыманне канкрэтнага твора як факта мастацтва: “Подзвіг апостала духу В. Быкава”, “Творчасць В. Быкава — абеліск загінуўшым і напамін жывым”, “Творчасць В. Быкава — глыбінае даследаванне мінулага ў імя будучыні”, “Багацце духоўнае — злата дзяржавы” (М. Гусоўскі), “Аповесць “Абеліск” — гімн Настаўніку”, “Настаўнік — соль зямлі”, “Іерархія духоўных каштоўнасцяў у аповесці “Абеліск”, “Ідэя адмаўлення філасофіі “арыфметычнага гуманізму” ў аповесці “Абеліск”. Нарэшце — “Памяць пра будучынню”.

У выніку невялікай дыскусіі вучні, магчыма, пагодзяцца, што самая ёмістая, парадаксальная і адначасова адпаведная і зместу твора, і зместу ўрока — апошняя. Самыя чуйныя да слова, магчыма, прапануюць паставіць шматкроп’е перад словам “будучынню”: “Памяць пра ...будучынню”, вызначаць стылістычную ролю гэтага сінтаксічнага сродку.

Рэфлексія настаўніка.

Існуе шмат крытэрыяў добра зробленай справы, а ў канкрэтным выпадку — урока. Адным з іх з’яўляецца **адкрыласць, перспектывнасць**. На добрым уроку, як і ў добрым творы, у канцы ставіцца не крапка, а шматкроп’е як штуршок да раздумаў, разваг, працы душы вучня і чытача, пытанняў ужо да саміх сябе...

Магчыма, у заключным слове настаўнік палічыць патрэбным сказаць пра тое, што вучні яшчэ наведаюць урокі Мароза і В. Быкава. На факультатыве ці курсе на выбар будзе презентацыя парадайнальнага аналізу твораў Быкава і ў прыватнасці аповесці “Абеліск” з іншымі творамі сусветнай літаратуры. І вучні пераканаюцца, што парадайнальны аналіз — не самамэта, а на парадак вышэйшы ўзровень аналізу твора. Супастаўленне твораў паводле тэмы, жанру, мастацкіх асаблівасцяў, канцептуальнасці асабліва эфектыўнае пры аналізе філасофскіх, парабалічных, прыгінальных твораў. Іх глыбінны сэнс не на паверхні, а ў падтэксле, дэталях, аргінальнасці кампазіцыі і інш. Парадайнальны аналіз з’яўляецца своеасаблівым “бурам”, прыёмам спасціжэння ўсёй глыбіні аўтарскага тэксту і падтэксту.

Для сябе ж настаўнік выяврае свой канкрэтны ўрок галоўным прадметам у школе Мароза. Такім прадметам была Любоў. Да бліжняга, да ўсяго жывога, да Радзімы, да жыцця... Выкладаць гэты прадмет здольны той, хто любіць дзяцей. Без гэтага марнымі будуть

усе найноўшыя падтэхнолагіі.

У ідэале кожны урок літаратуры — гэта ўрок Любові як умовы Вечнасці.

Толькі Час вызначыць выніковасць настаўніцкіх высілкаў, яго шчыравання на духоўнай ніве.

**З ВЕРАЙ У ЧАЛАВЕКА
ЖАНРВА-ТЭМАТЫЧНА-ВЫЯЎЛЕНЧЫЯ АДМЕТНАСЦІ
ТВОРАЎ ВАСІЛЯ БЫКАВА 1990-х гг.**

Факультатыўныя заняткі ў старшых класах

Задача настаўніка – паспрыяць вучнёўскуму разуменню істотных зменаў, што адбыліся ў творчасці Васіля Быкава апошняга перыяду; усведамленню ролі парабалічных (іншасказальных) сродкаў адлюстравання рэчаінасці ў апавяданнях “Сцяна”, “Хвастаты”, “Труп” і інш.

Да заняткаў вучні атрымліваюць заданне прачытаць, акрамя некалькіх твораў Васіля Быкава, апавяданне Жана-Поля Сартра “Сцяна”; вызначыць з дапамогай слоўнікаў літаратуразнаўчых тэрмінаў агульнае і адметнае паміж такімі **філософскімі** жанрамі, як байка, прыпавесць, легенда, казка, паданне, показка.

Уступнае слова настаўніка.

На ўроках, прысвяченых творчасці В. Быкава, вы пераканаліся, што пісьменнік і пачынаў, і пасля працягваў сваё мастакоўскае даследаванне жыцця з вялікай веры ў чалавека, у тое, што ён можа стаць нават “вышэй за свой уласны лёс”, стаць “мацнейшым за магутную сілу выпадку”, калі скарыстае “апошнюю міласць і святую раскошу” – застацца чалавекам у бесчалавечных абставінах. Быкаўскі песімізм адносна абсурдных абставін спалучаўся з аптымізмам адносна чалавека.

Аднак ужо ў апавяданні **“Жоўты пясочак”** (1995) увасоблены зусім іншы погляд В. Быкава на чалавека ў памежнай сітуацыі выбару. Дакладней, сітуацыя, апісаная ў творы, настолькі памежная, што не пакідае ахвярам ніякага выбару. І вось у такой сітуацыі ніхто з іх нават і не падумаў пра “апошнюю міласць і святую раскошу”. Усе настолькі раструшчаны маральна, што гатовы пакорліва выполнонваць любы загад – выбуйляць забуксованую машыну, якая вязе іх на пагібел, капаць сабе яму... Нават у сітуацыі без выбару няшчасныя ўсё ж адшукалі магчымасць праціснуцца да шырокай брамы, што вядзе да пагібелі.

Песімізм пісьменніка адносна чалавека ў сітуацыі выбару яшчэ больш відавочны ў творах, напісаных крыху пазней, – аповесці **“Пакахай мяне, салдацік”** (1995), апавяданні **“Труба”** (1998). У гэтых творах ужо спалучаецца быкаўскі песімізм адносна абставін з песімізмам адносна чалавека. Аднак песімізм абывацеля і песімізм творцы не тоесныя. У пісьменніка ён – форма выяўлення сваёй трывогі за духоўны стан грамадства, мастацкі сродак выяўлення канцептуальнасці і пафаснасці твора. Прыйзначэнне такога

светаўспрымання пісьменніка нам належыць даследаваць, аналізуючы некаторыя творы пазнейшага перыяду, у прыватнасці, яго парабалічнае апавяданне “**Сцяна**” і некаторыя іншыя.

➤ Суаднясіце прачытаныя творы В. Быкава з тэмай заняткаў і атрыманымі заданнямі і **вызначце сваю задачу і прыёмы яе вырашэння**.

Вучні прыходзяць да высновы, што іх задача – **даследаваць тэматычныя, жанравыя і выяўленчыя адметнасці** некаторых быкаўскіх твораў, напісаных у 1990-я гг., а таксама ролю гэтых адметнасцяў у выяўленні пісьменніцкага светаўспрымання. Зрабіць гэта зручней **прыёмамі супастаўлення** апавядання “Сцяна” з аднайменным сартраўскім апавяданнем (некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што ў творчасці В. Быкава і французскіх экзістэнцыялістай відавочныя пункты перасячэння) і **прыёмамі вызначэння жанру** некаторых твораў.

Настаўнік пагаджаецца з такой фармулёўкай задачы і дадае, што сярод даследчыкаў няма аднадушнасці наконт жанраў названых твораў Васіля Быкава. Адны даводзяць, што гэта прыпавесці, другія – што байкі, трэція не канкрэтызуюць, а абыходзяцца тэрмінам “парабалічныя апавяданні”. Сам аўтар у падзагалоўку да аднаго з твораў пазначыў яго – “Казка для дарослых”. А ўрэшце, ці так гэта ўжо і важна, пытаецца настаўнік у вучняў, – вызначыць жанр твора? Якая розніца, што адны лічаць нейкі канкрэтны твор байкай, а іншыя прыпавесцю?

Вучні, а тым больш тыя, якія займаюцца на факультатыве, павінны ведаць, што пры аналізе некаторых твораў – у першую чаргу парабалічных – толькі назіранне за жанравымі адметнасцямі і вызначэнне жанру дазваляюць зразумець і метафарычны (алегарычны ці сімвалічны) сэнс твора. Вызначыць, да прыкладу, алегарычны сэнс твора – гэта значыць спасцігнуць і яго ідэю, і філософскі сэнс. Калі твор алегарычны, то яго прачытанне адназначнае, бо алегорыя – адназначны троп. Калі гэта прыпавесць ці сімвалічнае апавяданне, то яго прачытанне, успрыманне пашыраюцца да бясконцасці і вызначаюцца суб'ектыўным фактарамі і канкрэтнымі ўмовамі звароту да твора. Сімвал – шматзначны троп.

Прэзентацыя напрацовак адносна агульнага і адметнага паміж жанрамі байкі, казкі, легенды, паданні, прыпавесці і показкі.

Тэзісы прагназаваных вучнёўскіх напрацовак.

Агульнае паміж усімі жанрамі:

1. Філософскі сэнс.
2. Метафарычнасць, вобразнасць, парабалічнасць. Філософскі

сэнс, галоўная думка ў творах усіх жанраў выяўляюцца не наўпрост, а іншасказальна. У іх мудрасць, як даводзіў яшчэ Францішак Скарнына, вызначаючы прыпавесць, “схавана, як золата ў пяску, як ядро ў арэху, як сіла ў каштоўным камені”.

3. Павучанне ў прыкладзе.

4. Эпічнасць, сюжэтнасць.

Адметнае заключаецца ў дамінавальным, вызначальным для кожнага жанру мастацкім сродку:

у казках і легендах – аваязковая наяўнасць фантастычнага;

у анекдотах, показках – камічнага ці трагікамічнага, нечаканай дасціпнай канцоўкі;

у байках – сатыры;

у прыпавесцях – сітуацыі маральна-этычнага выбару.

Рэфлексія.

Вучні ацэньваюць свае напрацоўкі, узгадняюць асобныя моманты. Да прыкладу, калі нехта палічыць вызначальным для байкі такі прыём, як алегорыя, і будзе прапаноўваць дапойніць гэтай высновай тэзіс пра адметнасць байкі, то аргументаваным пярэчаннем будзе наступнае: алегорыя як аваязковы атрыбут байкі – гэта тое, што збліжае яе з іншымі філософскімі жанрамі, а не тое, што вылучае. Алегорыя – разнавіднасць вобразнасці, метафарычнасці. Толькі (у адрозненне ад сімвала) гэты мастацкі сродак адназначны.

Наставнік зазначае, што зробленыя вучнямі тэзісы адносна падабенства і адрознення згаданых філософскіх жанраў – своеасаблівы **алгарытм**. Ім будуть выяврацца аналізаваныя творы В. Быкава і сартраўская апавяданне “Сцяна”.

Для таго каб супастаўленне было выніковым, адзін з вучняў нагадвае сюжэт апавядання Ж.-П. Сартра.

Галоўны герой – антыфашист Іблета трапляе ў жорсткую экстрэмальную сітуацыю, у якой максімальная выяўляеца яго маральна-фізічны патэнцыял. Разам з Іблетам у камеры яшчэ два ўдзельнікі антыфашистыкага супраціўлення – Хуан і Том.

Пабла Іблета трапіў у палон выпадкова. Яму трэба зрабіць выбар: адступіцца ад сумлення – і застацца жыць ці прайвіць маральную нязломнасць – і загінуць. Яго выбар завяршаецца самым абсурдным чынам: не здрадзіўшы, ён становіцца прычынай трагічнай гібелі свайго таварыша Грыса. Сам таго не жадаючы, Пабла Іблета дапамагае фашистам высачыць свайго таварыша па барацьбе. Аповед вядзеца ад першай асобы: “Я сказаў сабе: “Я хачу памерці дастойна”. Аднак у такой безвыходнай сітуацыі Іблета хоча “трошкі з імі пажартаваць”. Згадаем, што і Рыбак з аповесці “Сотнікаў” таксама

спадзяваўся перахітрыць ворагаў: “Трохі павадзіць іх, як шчуку па вадзе”.

Аднак “жарты” Іблеты скончыліся трагічна. “Жартуючы”, ён сказаў на допыще, што яго таварыш хаваеца на могілках, бо быў упэўнены: месца знаходжання Грыса там – выключанае. Аднак Грыс якраз хаваўся ў далакопа – там яго і схапілі гестапаўцы.

Наступны этап урока – **азнаймленне вучняў з высновамі літаратуразнаўцы Евы Лявонавай** адносна выкладзеных у артыкуле “Творчасць Васіля Быкава і Жана-Поля Сартра...” (“Роднае слова”, 2000, № 1, 2) пунктаў перасячэння быкаўскага і сартраўскага апавяданняў.

У артыкуле фіксуюцца пункты перасячэння ў канцепцыях і творчых манерах В. Быкава і Ж.-П. Сартра. Е. Лявонава робіць акцэнт на:

агульнай назве твора абодвух мастакоў;

месцы дзеяння (турэмная камера);

спробе абодвух герояў “кінуць апошні выклік, хай і на лічаныя гадзіны адцягнуць уласны канец”;

марнасці высілкаў герояў.

Супаставіўшы творы, Ева Лявонава прыходзіць да высновы пра тоеснасць філософіі экзістэнцыяльнага тыпу з яе пастулатамі безвыходнасці, “сцяны абсурду” ў творчасці Жана-Поля Сартра і Васіля Быкава.

Аналізуючы апавяданні, вучні прыходзяць да высновы, што ў іх нашмат больш адметнага, чым агульнага.

Наставнік дае вучням **арыенціры супастаўлення** паводле:

образаў галоўных герояў і прычын, з якіх яны трапілі ў вязніцу;

сітуацыі паводзін герояў у памежнай сітуацыі;

існавання герояў, якое папярэднічала існаму;

выбару сартраўскага і быкаўскага герояў;

стаўлення аўтараў да сваіх герояў;

трагедыйнасці твораў і адметнасці іх сюжэтаў.

Як відаць, наставнік прапануе вучням супаставіць творы па шасці пазіцыях. Вопыт паказвае, што даследаванне будзе нашмат эфектыўнае калі вучні аб’яднаюцца парамі ці групамі і кожная пара супаставіць творы па якой-небудзь адной ці дзвюх пазіцыях (у залежнасці ад колькасці ўдзельнікаў курса на выбар ці факультатыва), а потым групы абмяняюцца напрацоўкамі.

Пасля таго як вучні аб’яднаюцца ў пары ці групы, ім даецца 5-7 хвілін на ўзгадненне аналітычных назіранняў і падрыхтоўку да іх

прэзентацыі, агучвання.

- Прагназаваныя настаўнікам напрацоўкі 1-й групы (пары), якая супастаўляла творы **паводле галоўных герояў і памежных сітуаций**, у якіх яны апынуліся.

Па-першае, у сартраўскага героя ёсьць імя – Іблета. Ён да сітуацыі “сцяны абсурду”, як казаў Камю, “добра рабіў сваю справу”, змагаючыся з чумой. Пісьменнік “расправнú” свайго героя, паказаў псіхрафізілагічны стан чалавека ў сітуацыі, якая мацнейшая за яго, калі “знікае ілюзія, што ты вечны”. Аповед вядзеца ад першай асобы: “У пэўным сэнсе я да ўсяго цяпер абыякавы і адчуў сябе вельмі спакойна”. Абыякавасць у такой сітуацыі азначае толькі адно – поўную свабоду ад яе, як і ад усяго, што звязвала з жыццём. Адлучанасць сартраўскага героя ад свету – галоўны доказ яго рашучасці несці свой крыж да канца і скарыстаць у безвыходнай сітуацыі, як і быкаўскі Сотнікаў, “апошнюю міласць, святую раскошу” – застацца чалавекам.

Герой быкаўской “Сцяны” – безыменны “ён”. У апавяданні апісваецца сітуацыя безвыходнасці на фоне канкрэтных рэалій: “Сцяна была каменная, задымленая, вельмі старая, як і сам гэты дом – турма, што засталася дыктатару краіны ад ранейшага дыктатара, а таму – ад папярэдніх. Калісьці тут правілі баль і спраўлялі крывавыя оргії, плялі інтырыгі і іншыя злачынствы – супраць улады, народа ці супраць кагосьці з тых, хто выйграў у бясконцай барацьбе за ўладу. Але праіграў таксама. А цяпер тут сядзеў ён і такія, як ён”. Далей дзесяць старонак прысвечана апісанню неверагодных высілкаў безыменнага вязня выбрацца з засценка. І нарэшце яму, са “слабымі чалавечымі сіламі і яго велізарнейшай прагай волі” многае ўдалося: ён выбіў камень у сцяне і дастаў яго...

Як вынікае, ні паміж героямі твораў, ні паміж іх паводзінамі ў безвыходнай сітуацыі няма нічога агульнага. У быкаўскага героя вельмі моцная прага волі і жыцця, імкненне выжыць любой цаной. Ён не зрабіўся, як сартраўскі герой, абыякавым да ўсяго, а адчуваў сябе вельмі неспакойна. Метафарычнымі ў кантэксце твора з’яўляюцца неверагодныя высілкі вязня. Сёння вядома, што азначалі спробы тых, хто трапіў у “дом-турму”, выратаваць сваё жыццё. Вынікамі гэтых спробаў нярэдка былі ўсё новыя і новыя ахвяры.

- Напрацоўкі 2-й групы, якая супастаўляла творы **паводле існавання герояў**, якое папярэднічала існаўці.

У апавяданні Сартра няшмат сказана пра ранейшае існаванне героя. Аднак няма нікага сумнення, што, як ужо

адзначалася, ён быў сумленным змагаром з чумой, калі вырашыў “памерці дастойна”. Прыгадаем выснову Сотнікава ў аналагічнай сітуацыі: “Цяпер усё вызначае смерць”. Іблета цвёрда вырашыў стаяць да канца і не выдаваць таварышаў па барацьбе.

Затое пра “справу” безыменнага быкаўскага героя сказана дастаткова. Палону героя таксама папярэднічала “справа”. Ён паставяна апраўдае ўсю перад безыменнай “ёю”, што “спяшаўся... па справе іх святой барацьбы, да сябра, а там чакала яго чорная здрада”. Якая гэта была “справа”, ён не ўдакладняе. Але адна дэталь не пакідае ніякага сумневу: ён “натхнёны барацьбой за вялікую ідэю”. Якія “справы” называліся ў “д’ябальскі час і ў д’ябальскім грамадстве” “барацьбой за вялікую ідэю”, чытач выдатна ведае. Такія, як “ён”, вельмі добра рабілі сваю “справу”, аналагай якой няма ў гісторыі чалавецтва. Бадай, гэта жахлівей за ўсялякую чуму, бо “хвастатыя” вынішчалі суродзічаў.

• Прагназаваныя напрацоўкі 3-й групы, якая супастаўляла творы **паводле выбару галоўных герояў**.

Пра выбар сартраўскага героя ў безвыходнай сітуацыі ўжо гаварылася: “Да ўсяго цяпер быў абыякавы”. Аднак Іблета ў такой безвыходнай сітуацыі вырашыў яшчэ і “трошкі з імі пажартаваць” – жарты скончыліся трагічна. Гэта быў апошні выклік абставінам, але “сцяна абсурду” не пахінулася. Усялякія спробы яе расхістаць былі марнныя, нават больш – умацоўвалі яе. Але гэта ўжо не віна персанажа, а яго трагедыя, сведчанне не так слабасці чалавека, як сілы сцяны.

У быкаўскім апавяданні сітуацыя дасягае кульмінацыі, калі “ён”, прасунуўшы галаву, паспрабаваў пралезці ўсім тулавам. Не пралазіла плячо! Гэта ўжо было наступерак яго назіранням і жыщёвым правілам. Іх герой засвоіў яшчэ з дзяцінства, “калі яны, падшыванцы, лазілі праз плот у суседні сад. Старэйшия яго пасылалі першым, бо ён быў самым худзен'кім – маленькі, рухавы жэўжык, які пралазіў усюды, дзе толькі можна было пралезці. И дзе не было ніякай магчымасці – таксама. Пакуль не падрос і не заняўся палітыкай. У палітыцы было інакш. Часам не мог пралезці ніхто. Не пралез і ён. Таму і папаўся”.

Васіль Быкаў, у адрозненне ад Жана-Поля Сартра, падрабязна апісвае ранейшае існаванне свайго героя, якое папярэднічала сутнасці. І вось цяпер колішні падшыванец, які раздаўся ў плячах за час свайго шматгадовага шчыравання ў палітыцы, не пралазіць у шчыліну, з такой цяжкасцю зробленую ім самім. Быкаўскі “ён”, у адрозненне ад Іблеты, са сцяной “жартаваць” і

не збираўся, бо добра ведаў, што яна – непахісная (сам мураваў!), ён толькі высільваўся, каб зрабіць шчыліну сабе... Увогуле, Васіль Быкаў зрабіў акцэнт не на сам выбар, а на наступствы раней зробленага ім выбару. І ў гэтым творы, як і ў многіх іншых, ранейшых па часе напісання, аўтар **сцвярджаў думку, што ўчынкі чалавека, усялякае зло, зробленое чалавекам, дзейнічаюць ужо без яго волі**. Чалавек страчвае ѿсялякі контроль над наступствамі ім самім учыненага і нярэдка трапляе ў сваю ж пастку. Як і для сартраўскага героя, нават жарты са “сцянай абсурду” сталі прычынай гібелі і адабралі магчымасць “памерці дастойна” ў таго, хто задумаў напаследак яшчэ і пажартаваць.

- Напрацоўкі 4-й групы, якая супастаўляла творы **паводле сюжэта і трагедыйнасці**:

Сюжэт сартраўскага апавядання – рэалістычны. Нават неверагодная выпадковасць служыць адлюстраванню праўды жыцця, бо яно само па сабе – неверагодна памежная сітуацыя. І вобраз, і сітуацыя, і яе фінал – не проста трагічныя, а пантрагічныя.

У сюжэце быкаўскага апавядання значнае месца займае элемент фантастычнага. Гіпербалізавана паказаны і намаганні вязня вызваліцца з палону, яго “велізарнейшая прага волі”, і адначасова яго шчупласць: “...ён быў самым худзенькім... пралазіў усюды, дзе толькі можна было пралезці. І дзе не было ніякай магчымасці – таксама”.

Фінал апавядання Жана-Поля Сартра – рэалістычны і трагічны. У апавяданні Васіля Быкава – фантастычны, жахлівы і адначасова сатырычны. Адбыўся цуд! Але адбыўся, як выявілася, каб здзівіць вязня яшчэ больш: усё-такі праціснуўшыся ў адтуліну, са сваёй камеры вязень трапляе ў іншую, большую. І без столі. Але “над ім у змрочнай шэрні неба ўзвышаўся знёмы яму сілуэт шыбеніцы, амаль над самай галавой невысокая звісала пятля. Пад ёй быў змайстраваны драўляны эшафот, на які ён наткнуўся ў змроку. Выхаду адсюль не было...”

Безвыходнасцю так і патыхае ад абодвух апавяданняў. Аднак у сартраўскім апавяданні безвыходнасць не азначае аўтарскага выраку героя. Твор пазбаўлены дыдактызму і маралізаторства, аднак адносіны і пачуцці аўтара да героя можна вызначыць як павагу, нават захапленне і спагаду.

Адносіны В. Быкава да свайго героя – пагарда, гідлівасць, якая толькі і можа быць народжанай “сцянай абсурду”. Яе трываласць шмат у чым забяспечваецца такімі, як “ён”, “маленъкімі, рухавымі жэўжыкамі”, якія пралазяць “усюды, дзе толькі можна пралезці...” Так было і з ім, “пакуль не падрос і не заняўся палітыкай. У палітыцы

было інакши. Часам не мог пралезі ніхто. Не пралез і ён. Таму і панаўся". У адным гэтым "таму і панаўся" – аўтарскія адносіны да такіх, як "ён", хто забяспечваў шалёны бег пачварнай д'ябалскай машины таталітарызму, пакуль тая не скруціла і іх.

Менавіта сатырычнае адрознівае быкаўскую "Сцяну" ад пантрагічнай сартраўскай.

Наставнік прапануе вучням **азнаёміца з меркаваннем літаратуразнаўцы Людмілы Корань**. У кнізе "Цукровы пеўнік" яна піша: "Відавочна, што менавіта сучасны менталітэт беларусаў як вынік перманэнтнага генацыду мог нарадзіць у творчасці В. Быкава той пантрагічны мастацкі вобраз, які мы бачым у прыгчы "Сцяна".

Вучні прыходзяць да высновы, што сатырычнае і пантрагічнае ў адным вобразе не сумяшчальнае. Сатыричнае (а яно ў апавяданні відавочнае) – атрыбут байкі-памфлета, а не прыпавесці. Прыкметы байкі-памфлета відавочныя ў быкаўской "Сцяне".

Рэфлексія.

Школьнікі адзначаюць, што пры ём супастаўлення двух тэкстаў паводле акрэсленых наставнікам момантаў дазволіў зразумець не толькі адметнасць кожнага твора, але і іх ідэю, рэалізаваныя ў творах філасофію і светаўспрыманне пісьменнікаў. У Жана-Поля Сартра – гэта ўспрыманне фашизму і таталітарызму як "сцяны абсурду", якая нішчыць, раструшчвае чалавека, абмяжоўвае яго ў свабодзе настолькі, што ён не мае магчымасці нават "памерці дастойна". А Васіль Быкаў рабіў акцэнт на наступствах учынкаў, адказнасці, расплаты чалавека за зробленое некалі, за свой удзел у будаўніцтве "сцяны абсурду".

Вучні робяць высновы, што пры ўсёй сваёй адметнасці і арыгінальнасці прааналізаваныя творы аб'яднаны агульным – яны абодва гучаць як прыпавесці, павучанні, грозныя папярэджанні творцаў пра наступствы зла, імя якому – дыктатура і таталітарызм.

Наступны этап заняткаў – **аналіз быкаўскіх твораў "Хвастаты" і "Труп".**

Спачатку вучні знаёміца з меркаваннем літаратуразнаўцы Дзмітрыя Бугаёва адносна быкаўскіх твораў апошняга часу. Крытык вызначае іх жанр як прыпавесць, бо ім уласціва "гранічная абагульненасць высноў", яны могуць дастасоўвацца да розных сітуаций, часоў і народаў".

Далей школьнікі аналізуюць апавяданне "Хвастаты", вылучаюць апавядальную частку. У ёй – гісторыя крыважэрнага пашука, які бязлітасна знішчаў усіх сваіх суродзічаў у падзяку за тое, што хітры гаспадар прадуктовага склада не забіў яго самога. А

гаспадар і не знішчай Хвастатага да пары да часу толькі для таго, каб той забіваў сваіх супляменнікаў.

У творы празрыстая мараль, выснова, што вынікае з апавядальнай часткі: пісьменнік-патрыёт папярэджваў перш за ўсё свой народ пра трагічныя наступствы бязмернай адданасці і шчырага слугавання “гаспадару прадуктовага склада”. Вучні пагаджаюцца з высновай Дз. Бугаёва, што пэўныя рысы нашага нацыянальнага менталітэту здзіўляюць свет, а ў пісьменніка і прарока Васіля Быкава выклікалі асаблівую трывогу і боль.

Несумненна, што такая гісторыя можа паўтарыцца дзе заўгодна – у любой краіне, аднак гэта не выключае адназначнасці алегорыі.

Вучні звяраюць твор алгарытмам адметнага і агульнага паміж філософскімі жанрамі – прыпавесцю, казкай, байкай, легендай, показкай – і прыходзяць да высновы, (паводле алегарычнага вобраза Хвасъятага и недвухсэнсоўнай маралі), што “Хвастаты” – гэта байка, а дакладней – байка-памфлет. Твор мае на мэце вострае высмейванне пэўнай адмоўнай грамадской з'явы, выкрыццё непрымальнага, варожага пісьменніку палітычнага ладу, пры якім магчымыя хвастатыя як з'ява.

Настанкі гаворыць, што, у адрозненне ад байкі, прыпавесць мае больш свабодную, “адкрыту” форму. Яна патрабуе ад чытача перанесці сябе ў адпаведную сітуацыю прыпавесці, актыўна спасцігаць яе мудрасць, схаваную ад чытача. Прыйавесць – гэта загадка, якую чытачу неабходна разгадаць і зразумець у выніку самастойных інтэлектуальна-маральных высілкаў. Безумоўна, і байка – таксама загадка. І ў байцы мудрасць выяўляецца праз алегорыю, але ў ёй ёсць выснова, мараль, “падказка”, як увасобленую ў байцы мудрасць трэба ўсведамляць, асэнсоўваць і карыстацца ёю ў пэўнай сітуацыі.

➤ Вылучыцце адметную асаблівасць прыпавесці ў параўнанні з іншымі філософскімі жанрамі, якія набліжаюцца да яе і іншасказальнасцю, і павучаннем, і эўрыстычнай адкрытасцю. Зверце паводле гэтай адметнасці твор В. Быкава **“Труп”**.

У прыпавесці персанажы звычайна безыменныя, акрэсленныя схематычна: нейкі чалавек, нейкі цар, нейкая жанчына, нейкі бацька, нейкі сын і да т. п. Гэта чалавек наогул, гэта – “ён”, як у творы В. Быкава “Сцяна”. Сэнс прыпавесці не ў тым, які чалавек у ёй паказаны, а ў тым, які **маральна-этычны выбар** зроблены чалавекам. Сітуацыя ўсёвызначальная выбару – вось галоўная і

адметная асаблівасць прыпавесці ў парадунанні з іншымі філасофскімі жанрамі.

Наставнік прапануе вучням зверыць твор “Труп” гэтым алгарытмам. “Труп” – гэта прыпавесць ці твор іншага жанру? Якога? Няцяжка спрагназаваць, што адказ на гэтае пытанне найлепш атрымаць у працэсе дыскусіі.

Адны вучні даводзяць, што “Труп” – прыпавесць. Герой гэтага твора – нейкі безыменны забойца. Не кілер-прафесіянал, а “звычайны, затурканы жыццём чалавек”. Пісьменнік сам падкрэсліў, што “тое ж самае можна сказаць і пра забітага – нічога незвычайнага”. Аўтар наўмысна не акцэнтаваў увагі чытача на прыгчыне забойства, дакладней, акцэнтаваў увагу на адсутнасці якой-небудзь важкай прыгчыны, г. зн. абставін, якія змусілі б персанажа учыніць самае страшнае: “Бадай, не адказаў бы і сам забойца”. Нават адносіны паміж абодвумя былі знешне амаль нармальныя, “калі не лічыць даўняй, упартай, чорнай няяновіці”. І зноў жа – невядома з якой прыгчыны. “Сваю спраеву забойца зрабіў ціха і хутка – забіты нават нічога не западозрыў”. Тым болей, што гэта зрабіў “даўні знаёмы, амаль сябар”. Каравац – абое рабое.

Менавіта таму, што персанажы – “абое рабое”, і немагчыма аднесці твор да жанру прыпавесці. Для яе неабходныя героя-антыхіпды, у якіх дыяметральна процілеглыя светаўспрыманне і светаразуменне. Згадаем класічны ўзор прыпавесці пра крыж.

Па нялёгкай дарозе жыцця двое неслі кожны свой крыж. Першы нёс яго цярпіва, а другі, каб зрабіць сабе палёгку, – падкараціў крыж. І сапраўды, другому пэўны час ісці было лягчэй, але потым, у сітуацыі выбару...

А ў быкаўскім творы да ўсяго яшчэ зусім ніякага выбару для безыменнага забойцы. Дакладней, выбар – за кадрам. Выбар безыменнны персанаж зрабіў даўно, калі ўчыніў забойства з прыгчыны, якой і сам не змог бы вызначыць. А ўвесе твор пабудаваны на апісанні неверагодных, фантастычных, нават дэтэктыўных прыгодаў забойцы, яго марных выіскіў пазбавіцца ад трупа, які “ажыў” і ўсядуы яго суправаджае. Нават за мяжу. Нідзе ад яго нельга пазбавіцца, куды ні ідзі, куды ні едзь. Мараль у фінале вельмі празрыстая: “Цяпер будзем удваіх, – нейкім скрыпучым, быццам грамафонным голасам вымавіў труп. – Назайсёды”. А на шыпенне забойцы, што “так нязручна”, адказаў: “Што зробіш! Затое разам...”. “Што ж, – падумаў забойца. – Відаць, нічога не зробіш. Давядзеца жыць з трупам. Калі не захацець з жывым...”

Празрыстая мараль? І як жа яе разумець? Кожны мае права

разумець па-свойму?

Менавіта так! Бяспрэчна толькі тое, што аўтар акцэнтаваў увагу не на самім злачынстве, не на выбары ў памежнай сітуацыі, як гэта было ва ўжо разгледжаных творах, а найперш – на наступствах раней здзейсненых учынкаў, асабліва калі гэты учынак – забойства. Забіваючы каго б там ні было і з якой заўгодна прычыны, чалавек забівае сябе, вынішчае сваю ўласную душу. Труп – гэта не нейкі прывід, а струпняелая, змярцвелаая душа. Труп – гэта ўвасабленне бездухоўнасці ўвогуле. Аўтар не высвятляў прычыны канкрэтнага забойства, затое ёміста, вычарпалына, толькі праз адну дэталь паказаў і папярэдзіў усіх пра пачатак канца: “Калі не лічыць даўняй, упартай, чорнай няяўісці”. Чорная няяўісць – гэта стан мёртвай душы і адначасова яе праява. Як любоў ёсць вышэйшае выяўленне духоўнасці, так няяўісць – праява бездухоўнасці. Такое “медышынскае” даследаванне (нездарма ж твор мае падзагаловак – “Медышынскае апавяданне”!) правёў аўтар і паставіў нашаму грамадству “несуцяшальны дыягназ”: бездухоўнасць.

Аднак такая метафарычнасць, сімвалізацыйя вобразаў наўрад ці сведчаць на карысць байкі, хоць у творы, зноў жа, відавочная сатырычная скіраванаасць...

Кожны настаўнік ведае: такога кшталту вучнёўская разгубленасць, такія развагі і сумненні ў працэсе пошуку і нават на яго выхадзе – сведчанне таго, што ўрок прайшоў сапраўды “пры ўключаным розуме” і запатрабаваў таксама і вялікай працы душы.

Рэфлексія.

Пра што сведчаць нашы сумненні адносна жанраў быкаўскіх твораў 1990-х гг.?

Не толькі пра шматграннасць творчасці Васіля Быкава, пра яго наватарства ў даследаванні грамадства і чалавека, але і пра яго настойлівія спробы і спосабы дайсці да сэрцаў людзей, папярэдзіць пра небяспеку “бегу да прорвы” – бездухоўнасці. Рэалізуючы сябе ў новых для яго жанрах, спалучаючы, здавалася б, неспалучальнае, Прарок да апошніх дзён “добра рабіў сваю справу”. І сапраўды, зрабіў яе так, што ў выніку ўжо “ніхто не зможа спасылацца на няведанне свету, апраўдвацца асабістай невінаватасцю перад ім” (Ж.-П. Сартр).

Вучні адзначаюць, што аналізу твораў В. Быкава 1990-х гг. паспрыялі такія прыёмы даследавання, як:

параўнанне і супастаўленне твораў В. Быкава з творамі іншых пісьменнікаў;

стварэнне алгарытму адносна агульнага і адметнага паміж

філософскімі жанрамі;
зверка паводле гэтага алгарытму некаторых твораў В.
Быкава з мэтай вызначэння іх жанру;
выбараачны мэтавы пераказ;
дыскусія адносна вызначэння жанру некаторых твораў;
зверка сваіх меркаванняў, высноў з высновамі
літаратуразнаўцаў і палеміка з імі;
праца над творамі парамі ці групамі.

Вучні ацэньваюць сваю працу, адзначаюць тыя прыёмы
аналізу-даследавання, якія, на іх думку, былі самыя эфектыўныя, і
аргументуюць сваё меркаванне.

Каб не перарваўся ланцужок логікі Пра творчасць Раісы Баравіковай

Паэт, празаік, драматург, аўтар шматлікіх мудрых казак для дзяцей, палкі публіцыст, перакладчык, асветніца і рэдактар Раіса Андрэеўна Баравікова – лаўрэат Літаратурнай прэміі імя А. Куляшова і Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь імя Янкі Купалы. А нядайна за асаблівія заслугі перад нашым народам пісьменніца ўтварана медалём Францыска Скарыны.

“Тысячай і адной ноччу кахання” называюць паэзію Раісы Баравіковай, у якой лейтматывам гучаць радкі:

*Нас маладосць адорвае каханнем,
Каханне нас вяртае ў маладосць.*

Лірыку кахання слыннай паэткі яшчэ справядлівей было б назваць школай выхавання пачуццяў. У адным са сваіх артыкулаў Раіса Андрэеўна слушна зазначае, што “грамадства заціскае чалавека ў свае рамкі і, зразумела, не выхоўвае, выхаванне – ад пачуццяў...”

Па вялікім рахунку, уся лірыка Р. Баравіковай – пра каханне як найвышэйшае прайўленне духоўнасці, як Боскі дар і ўзнагарода за нястомную працу душы; і як наканаванне таксама:

*Казай мудрэц: Яно і пакаранне,
І сонца, і пякучай цемры сплаій...
“Якія вочы мне дало каханне!”
Але... спяриша душу яму аддаі.*

“Слухаю сэрца”, “Такое кароткае лёта”, “Адгукнуся голасам жалейкі”, “Каханне”, “Люстэрка для самотнай”, “Сад на капляюшыку каханай” – вось назвы толькі некаторых зборнікаў лірыкі Раісы Баравіковай.

Вершам “Я – дзяўчынка на шары” адкрываецца першы зборнік паэткі “Рамонкавы бераг” (1974):

*Заручуся з бясстрашишам
У густой сіняве,
Страціць як раўнаважжа,
Калі шар не дае?!
Ім адзіным сагрэта,
Не ўпаду, і не дзіва!
Пада мною планета,
Што мяне нарадзіла.
Я ж – дзяўчынка на шары!*

Верш і сёння ўспрымаецца як праграмны і ... прарочы ў творчасці Раісы Баравіковай. Для яе самой ён яшчэ і знакавы. Выдатную школу майстэрства пісьменніца атрымала ў Літаратурным

інстытуце імя М. Горкага ў Маскве (1966–1971). Згаданы верш і быў упершыню прачытаны на творчым семінары, якім кіраваў вядомы паэт, перакладчык, сябар і даследчык творчасці Б. Пастэрнака – Леў Адольфавіч Озераў. Непаўторным Настаўнікам называе яго Раіса Андрэеўна, згадваючы гады вучобы ў галоўным пісьменніцкім інстытуце тагачаснай краіны СССР. Леў Адольфавіч не толькі вучыў будучых пісьменнікаў, але і “паказваў” іх, запрашаў на семінар самых розных славутасцей, і тыя іх слухалі. З гэтым вершам Настаўнік запрашаў дзяўчынку з беларускага Палесся на літаратурныя вечары, на якіх быў вядучым. Аднойчы (гэта быў май 1967 года) Леў Адольфавіч паведаміў сваім студэнтам, што яны ўсе паедуць у Перадзелкіна, дзе іх будзе слухаць Ілья Сяльвінскі...

Мэтр двойчы папрасіў Раісу Баравікову прачытаць верш “Я – дзяўчынка на шары”, “каб увайсці ў плынь, у гукапіс нашай мовы”, і, як і Настаўнік, пахваліў юную паэтку.

Атрымаўшы дар ад Бога, навуку і благаславенне ад сваіх настаўнікаў, пра якіх згадвае з цеплыней і ўдзячнасцю праз гады, а самае лепшае ў сваёй натуры ад роднай сям'і і бацькоў, – пісьменніца памножыла ўсё атрыманае сваёй нястомнай працай, шчыраваннем на духоўнай ніве.

Усё асноўнае, сутнаснае, лёсавызначальнае падуладна і часу, і абставінам, бо імі выяўляеца і вызначаецца. Час і абставіны выявілі лепшае, сутнаснае ў лёсе і творчасці Раісы Баравіковай.

Даследчык літаратуры Іван Штэйнер у прадмове да зборніка “Дрэва для райскай птушкі” (2007) адзначыў філософскую глыбіню, афарыстыч-насць пазіі, багаты духоўны свет лірычнай герайні і унікальнасць паэтычнага саду Раісы Баравіковай: “У садах яе творчасці лётаюць не толькі птушачкі – песняры кахання, але і зязюлі – сімвал смутку, а ў далёкіх шатрах скавана птушка мудрасці – сава. Пеўчая птушка пазії співае заўсёды, але тон яе песні можа мяняцца...” Сама ж Раіса Баравікова вызначае Паэзію як... казку і так вытлумачвае непарыўную сувязь паміж многімі жанрамі сваёй творчасці: “Усё гэта [цікавасць да загадкавага, таямнічага і невытлумачальнага ў жыцці і лёсах людзей, найперш родных і дарагіх сэрцу пісьменніцы – M. B.] дазваляе мне нават у такім сталым узросце захоўваць непасрэднасць, нават нейкі здаровы наіў, што шмат у якіх выпадках ратуе”.

Чысціню, непасрэднасць, шчырасць і “здаровы наіў” “дзяўчынкі на шары” сапраўды не крануў час. Толькі дзякуючы такой яго міласэрнасці і стала магчымай жанрава-тэматычна-выяўленчая эвалюцыя ў творчасці Раісы Баравіковай. Пра “дзіцячае ўяўленне”, не

вынішчанае часам, пісьменніца сведчыць з удзячнасцю: “Менавіта да казкі цяпер люблю звяртатца ў сваёй творчасці”. “Дзве аповесці пра міжпланетнага Пажарніка і казка пра жабяння Квыш-Квыш” дазволі мне адчуць у сабе дзіцячую пісьменніцу, а “Казкі астранаўта” (касмічныя падарожжы беларусаў), якія выйшлі ў мінульым [2006] годзе накладам 3000 і разышліся за паўтода, толькі ўпэўнілі, што магу пісаць для дзяцей. Да канца гэтага года мяркую дапісаць новую кнігу “Казкі з гербарыя”, якая расказвае пра надзвычай загадкавы, нябачны чалавечаму зроку Мутпся <...> Познімі вечарамі ўкладваю ў Мутпесевы вусны казкі, і мне добра жывецца з ім. Дарэчы, а хіба Паэзія не казка?” У артыкуле “Гутаркі з уласным “Я”¹ так патлумачвае і гэтую, такую парадаксальную выснову: “І ўсё ж большая частка маіх вершаў пра каханне, гэта, напэўна, фантазія пачуццяў, калі ўяўленне малое тое, чаго чалавеку не стае”.

Прага высокага духоўнага ідэалу, роздум пра час і таямніцы жыцця, невыпадковыя выпадковасці ў ім вызначылі змест кнігі “Вячэра манекенаў”, напісанай у жанры фэнтэзі.

Эпізоды беларускай гісторыі адлюстраваны ў вострасюжэтнай драматычнай паэме “Барбара Радзівіл”, якая была пастаўлена тэатрам беларускай драматургіі “Вольная сцэна” ў 1994 годзе. Пра драматургічны талент знакамітай пісьменніцы сведчыць і п'еса “Пятля часу” (1996), уганараваная прэміяй на конкурсе драматычных твораў.

Нястомная грамадская, асветніцкая і рэдактарская праца Раіса Баравіковай асветлена яе палкім імкненнем змяніць свет да лепшага, паўплываць на ўсведамленне светам нас як нацыі і народа. І найпершы яе клопат – пра юнага беларуса.

Асветніца Раіса Баравікова шчыра верыць у тое, што добрая кніга, асабліва кніга для дзяцей, можа стаць сувязным вякоў і пакаленняў, паслом, які дапаможа нам заняць “свой пачэсны пасад між народамі”. Сказаць “на свет цэлы” пра нашу багатую культуру, носьбітам якой з’яўляецца народ, а выразнікам – Пісьменнік.

Усе яе асветніцкія намаганні – дзеля таго, каб, як яна сама сказала, “не перарваўся ланцужок логікі”. Галоўны рэдактар часопіса “Маладосць” Раіса Баравікова ўпершыню ўвяла пастаянную рубрыку “У дапамогу школе”. У школах, інстытутах, каледжах, нават у садках яна часта выступае са сваімі мудрымі, шчырымі і пранікнёнымі прамовамі. Дый прамовамі іх назваць нельга, бо сустрэча з юнымі беларусамі ператвараецца ў зацікаўленую шчырую гутарку пра галоўнае, лёсавызначальнае і ўратавальнае. Вось як пачала асветніца сваю размову з выхаванцамі садка:

1. Польмя. 2007. № 5

— Дзэткі, ці ведаеце вы, як называеца мова, на якой размаўляюць палякі?

— По-о-льская! – хорам адказваюць дзеци.

— А на якой мове размаўляюць немцы?

— На нямецкай!

— А як называеца мова, на якой размаўляюць французы?

— Французская!

Згадалі татараў, узбекаў, латышоў, літоўцаў, грузінаў, украінцаў... Дружна адказвалі дзеткі, узрадаваныя тым, што “вучань” знакамітую пісьменніцу, бо сама яна, аказваеца, не ведае такіх простых рэчаў і ў іх пытаеца.

— А як называеца мова, на якой размаўляюць беларусы?

— Беларуская...

Не хорам, разгублена, нават утрапёна вымавілі “знаўцы” ўсіх моў слова “беларуская”. І былі ўражаныя адкрыццём: мова быццам бы і ёсць, але ні яны, ні іх таты і мамы чамусыці на ёй не размаўляюць. Якое ж тады ўсім ім найменне?..

Мацаваць “ланцужок логікі”, каб не перарваўся, пераканана асветніца і мудры сябар юных беларусаў Раіса Баравікова, трэба менавіта тут, у садку, у школе... І сама робіць усё, каб яго мацаваць. Вада і камень точыць...

Чытач “Маладосці” заўважыў, што кожны яго нумар апошнім часам адкрываеца пралогам-уступам галоўнага рэдактара Раісы Баравіковай. Фіксатарам дзівосных і значных імгненняў, “зрочым посохом” для чытача сталі такія рэдактарскія пралогі. Шчыраванне ж Раісы Баравіковай на ніве духоўнасці заслугоўвае пашаны і ўдзячніці, а яе мудрыя добрыя кнігі асвятляюць сэнсам і прыгажосцю наша жыццё.

Фантастычнае і рэальнае ў кнізе Раісы Баравіковай “Казкі астранаўта”

Аналіз і пераказ

*Цуд — гэта тое, што
немагчыма і тым не
менші магчымы. Тое, што
не можа адбыцца і тым
не менші адбываецца.*

Берна
рд Шоу

*На што ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?*

Максім Багдановіч

У слоўніку У. І Даля чытаем: “Фантастычны — нездзядзяйсняльны, мройны; або вычварны, мудрагелісты і адметны па сваёй выдумцы”. Інакш кажучы, вылучаны два значэнні гэтага паняцця: 1) нешта нерэальнае, немагчымае, неймавернае, такое, што цяжка ўявіць; 2) нешта выключнае, перабольшанае, незвычайнае. У дачыненні да літаратуры галоўнай уяўляеца першая прыкмета: калі мы кажам “фантастычны твор”, то маєм на ўвазе, што падзеі, апісаныя ў ім, цалкам або часткова немагчымыя ў рэальнym жыцці. Фантастычнае ў літаратуры мы вызначаем па яго супрацьлегласці рэальнаму, таму, што існуе.

У мастацтве адбываюцца пастаянныя працэсы пераасэнсавання, пераходу рэальнага ў фантастычнае і фантастычнага ў рэальнае. Да прыкладу, навуковыя адкрыцці і дасягненні, якія ўяўляюцца на фоне свайго часу фантастычнымі, з развіццём тэхнічнага прагрэсу становяцца магчымымі і здзядзяйсняльнымі, а часам нават выглядаюць элементарнымі і наіўнымі. Касмадром пад Мінскам у Раубічах і касмічныя падарожжы беларусаў, апісаныя ў кнізе Раісы Баравіковай “Казкі астранаўта”, — сёння фантастыка, але не выключана, што ў будучыні гэта стане явай...

Успрыманне фантастычнага залежыць ад нашых адносін да яго сутнасці, г. зн. ад ступені рэальнасці ці нерэальнасці адлюстраваных падзей. Аднак нават калі мы цвёрда перакананы ў немагчымасці чагосці фантастычнага, гэта не выключае нашай цікавасці да яго і эстэтычнай прывабнасці фантастыкі. Яна адкрывае нам іншыя, яшчэ не зведенныя, сферы жыцця, сведчыць пра вечнае

абнаўленне і невычэрпнасць, мнагалучнасць жыцця. Яна можа даць імпульс для нашага ўяўлення, фантазіі, выявіць нашы схільнасці і здольнасці часам зусім да іншай сферы дзейнасці, а не да той, якая паказвае ў канкрэтным фантастычным творы. Таму вывучэнне фантастычных прыгодніцкіх твораў спрыяе эўрыстычнай функцыі адукцыі і выхавання. Нарэшце, і гэта, бадай, галоўнае, фантастыка спаталае нашу прагу веры ў цуд. Асабліва моцная гэтая прага ў дзяцінстве.

Перад сучаснай школай востра паўсталая задача ў эстэтычным задавальненні дзіцячай цікавасці да фантастычных твораў. Дзіця вабіць свет казачнага, незвычайнага, дзівоснага. І гэта не самамэта, не нашы дарослыя хітрыкі забаўляюць дзіця чым заўгодна, абы толькі яно не плакала і не перашкаджала нам займацца ўласнымі справамі і проблемамі. Сёння б'юць трывогу, што школьнікі перасталі чытаць па ўласным жаданні, а страсць да чытання ў падлетковым узросце — з'ява выключна рэдкая. Мы дажылі да сумных часоў: беларуская мова перастала быць “брамай вучонасці”, як пра тое даўно папярэджвалі многія рупліўцы роднага слова. Сёлета тэсціраванне па беларускай мове абрала толькі 6% абітурыентаў. Што за гэтым стаіць і чым яшчэ вынікне, таумачыць няма вялікай патрэбы. Наспей час змагацца за душу дзіцяці і абуджэнне ў ёй нацыянальнай самасвядомасці ўсімі даступнымі сродкамі, у тым ліку і ўключэннем у школьную праграму высокамастацкіх прыгодніцкіх і фантастычных твораў геданістычнага зместу. Усё гэта патрэбна дзеля того, каб школьнікі не пад прымусам, а па ўласным жаданні далучаліся да добрых кніг, якія чыталіся б, што называецца, на адным дыханні. Ёсць усе падставы спадзявацца, што “Казкі астранаўта” Р. Баравіковай паспрыяюць вырашэнню гэтай задачы.

Таго, хто ўпершыню прачытае кнігу Р. Баравіковай “Казкі астранаўта. Касмічныя падарожжы беларусаў”, чакае ашаламляльнае адкрыццё: у фантастычных казках адсутнічае... канфлікт! Мы ўжо звыклыя да того, што канфлікт “спружыніць” твор, палоніць, прымушае пільна сачыць за барацьбой добра і зла, суперажываць, міжволі ўяўляць сябе змагаром з усім ліхім, пачварным, агідным. Даік вось у казках Р. Баравіковай канфлікт і зло ў звыклым для нас разуменні адсутнічаюць увогуле.

Р. Баравікова зрабіла сапраўдны творчы прарыў у распрацоўцы касмічнай фантастыкі для дзяцей, напісала высокамастацкую кнігу ў супрацьвагу звыклым сюжэтам пра жахі і “зорныя войны”, якія запаланілі тэлеэкранны. Касмічная фантастыка асацыяруе зца ў большасці чытачоў і гледачоў менавіта з жахамі

“зорных войнаў”. Фантазія пісьменнікаў у гэтым жанры “сілкуеца” сіндромам агрэсіі, якой перапоўнена сучасная рэальнасць. Мадэль нашага існавання пераносіцца пісьменнікамі-фантастамі на праекцыю будучыні, матрыца будучыні ствараецца на матэрыяле жыцця, перапоўненага гвалтам, жахамі, агрэсіяй, тэрорам, войнамі. На вялікі жаль, сучасныя пісьменнікі-фантасты рэалізуюць свой творчы патэнцыял у прадказанні і апісанні жахаў па нарастальнай.

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай — мастацкае ўвасабленне космасу як сусветнага парадку, сусветнага цэлага, якое, у адрозненне ад хаосу, не толькі ўпарадкаванае, але і прыгожае, бо ў ім пануе гармонія. Часам гэтая гармонія парушаецца, да прыкладу, выяўнічым атрадам бяздушных робатаў (**“Танец пяшчоты на Геме-А”**). Яны штосьці шукалі, але, не знайшоўшы, “пачалі таптаць, выгоптваць тыя пяшчотныя кветкі”. Аднак гармонія зноў усталёўваецца. Зямляне-беларусы на tym месцы, “дзе раз’юшана тапталіся робаты... знайшлі некалькі непашкоджаных сцяблінак і выкапалі іх з карэннем, каб узяць з сабою на Зямлю... <...> Кветкі хутка разрасліся, зацвілі. Відаць, ім спадабалася зямная глеба” (69)*. Кветку назвалі ФіяЛкай у памяць пра незнаёмца Фія з далёкай планеты. Ён згараў ад свайго незямнога кахання, тужліва клучучы: “Лак-а! Лак-а!” Магчыма, гэта было імя яго каханай, якая згарэла раней за яго ад пачуццяў і прарасла кветкай. Як лічыць астронаўт Сымон, згараюць ад кахання. Ад іншага не згараюць.

Уважлівы чытач адзначыць, што сама пісьменніца прадэклараўала істотнае адрозненне сюжэта сваёй кнігі ад ужо згаданых намі сюжэтаў пра “зорныя войны”. Казка “Венерын чаравічак” пачынаецца такімі словамі астронаўта Сымона: “Гэта было памылковае паведамленне, што як быццам жыхары вельмі далёкай планеты з сузор’я Цяльца... хочуць пайсці вайною на нас, зямлян... I, уяўляеце, якім было наша здзіўленне, калі нас, беларусаў, там сустрэлі больш чым міралюбна” (8).

Міралюбівых сустрэч беларусаў з жыхарамі іншых планет адбудзецца ў творах вялікае мноства. І пайстае пытанне: дык што ж так моцна палоніць нас, чытачоў, у кнізе Р. Баравіковай, як і чым трymае яна нашу ўвагу?

Казкі Р. Баравіковай напоўнены дзівоснымі, неверагоднымі сітуацыямі, у tym ліку і экстрэмальнымі, небяспечнымі для беларусаў

* Тут і далей тэксты цытуюцца па выд.: Баравікова. Р. Казкі астронаўта: касмічныя падарожжы беларусаў : для дзяшэй сярэд. шк. Узросту. Мінск : Літ. и Искусство, 2006. 160 с.

астранаўтаў. Так, на адной планеце, як спачатку думалі астранаўты, мёртвай, іх апанаўвалі стракозы (“**Дазорап-Уладар з планеты Пясчаных Ураганаў**”). Адна з іх ператварылася ў агромністую цёмнасіню птушку з ярка-чырвонаю дзюбаю і кіпцюрамі на тоўстых лапах.

Цудам уратаваліся Сымон і лабаранты, але не мелі зла на гэтых стракоз. Астранаўты па стараліся зразумець дзіўныя паводзіны і неверагодныя ўласцівасці страказы-пярэваратня: “Можа, яна страказа-дазорац, вартаўнік, ахойнік гэтай планеты, яе ўладар. I як ёй, такай маленъкай, бараніць усю планету?” (79) — разважаў доктар Савіч. З ім пагадзіўся Сымон: “Ты маеш рацыю, мы для яе — чужынцы, прышельцы з іншага свету. I хаяць нічога кепскага ёй не зрабілі, яна як магла бараніла свой спакой”. — “..Яна ўсё тут бараніла. Гэта ж яе тэрыторыя. Планета — яе дом”, — сказаў доктар” (79).

Паводзіны дзіўнага племені, якое ўздымала вакол сябе віхуры пяску, астранаўты таксама па стараліся зразумець. Усе пачварныя істоты былі клеймаваныя. Магчыма, гэта былі злачынцы і іх скінулі на планету-ізалятар. Доктар Савіч выказаў іншае меркаванне: “Гэтыя істоты могуць быць няўдалым эксперыментам нейкага надзвычай развітага разуму. Штосьці накісталт гамункулусаў” (82). I патлумачыў, што гамункулусы — чалавечыя істоты, якіх на Зямлі ў глыбокай старажытнасці, у так званае Сярэднявечча, алхімікі марылі стварыць штучна ў лабараторных умовах. “I вось цяпер тут, у гэтай частцы Сусвету, на нейкай невядомай нам планете, гамункулусаў маглі стварыць, але... вони атрымаўся няўдалым” (82). Сымон пранікнуўся жалем да гэтых істот. А калі ўбачыў, што падрыхтаваныя для высадкі сасонкі пачварныя істоты забралі і пасадзілі самі, у яго моцна зашчымела сэрца: “Безумоўна ж, іх прывезлі сюды з планеты, дзе растуць дрэвы. Магчыма, нават сасонкі, такія ж самыя, як у нас на Зямлі. Інакш, ці сталі быны саджаць іх?! Вось толькі шкада, ім не дадзена дазнацца, што тыя сасонкі, якія быны пасадзілі, — з Беларусі” (83).

Магчыма, нехта можа папракнучыць аўтара, што ў кнізе зашмат неверагоднага, фантастычнага, выдуманага і мала наўку. Думаецца, у гэтай кнізе, адрасаванай дзецям, няма выдумкі дзеля выдумкі, прыгод дзеля саміх прыгод. У здзіўляльнай форме пісьменніца вучыць юнага чытача гуманнасці, дабрыні, смеласці, вернасці сяброўству, дае сапраўдныя ўрокі бесканфліктнага існавання ў людской супольнасці. Прыйчым робіць гэта далікатна, без маралізтарства, з павагай да свайго чытача. Відавочна, пісьменніца кіравалася канкрэтнай мэтай

— паказаць разнастайнасць чалавечых стасункаў, пры якіх няма і не павінна быць месца варажнечы, зайдрасці, злосці, дробным канфліктам і непараразменням, бо іначай яны здольны пераастаць у глабальныя, бязглаздыя, і тады нішчыцца ўсё светлае і прыгожае.

У сюжэтах фантастычных казак рэалізавана пісьменніцкая думка пра тое, што канфлікты паміж людзьмі наогул не могуць імі ж вырашацца. А само “вырашэнне” яшчэ больш размяжкоўвае антаганістаў. Кожны з варагуючых бакоў лічыць сябе правым, і што вельмі істотна — кожны ў пэўнай ступені і да пэўнай мяжы мае рацыю. У народзе кажуць: у кожнага свая праўда. У такой сітуацыі адстойванне сваёй праваты вядзе да глабальных канфліктаў і ў рэшце рэшт руйнуе ўсялякія чалавечыя ўзаемнасці. Людзі часам ужо і забываюцца, праз што ўсё пачалося. А, як правіла, пачаўся “бязглазды бой з-за гарошынкі малой” (У. Дубоўка).

У канфлікце важна ў належны момант спыніцца ўсім, пакінуць ўсё як ёсць. Схамянуцца, адумацца. Калі немагчыма ўсім, то хаця б аднаму з варагуючых — праста саступіць убок. Толькі час як галоўны суддзя вызначыць, хто быў вінаваты, і паставіць ўсё і ўсіх на свае месцы. І часу на гэта патрабуецца іншы раз вельмі шмат. “Міналіся гады і, напэўна, ужо праз некалькі дзесяцігоддзяў (!) <...> успомніўся мне [Сымону] доктар Савіч. Дзе ён, што з ім? <...> Мне хацелася пабачыцца з ім, што я і зрабіў неадкладна” (23—24). Сымон праз дзесяцігоддзі сустрэўся з сябрамі і на свае вочы, як і евангельскі Хама-нявернік, пераканаўся, што некалі моцна памыляцца. З **“Аповесці чатырох падарожжаў”** чытач даведаецца, што дзесяцігоддзям перапынку ва ўзаемінах папярэднічала непараразменне паміж аднадумцамі і вернымі сябрамі. Пасля контактаўания з жыхарамі “нязвыклі зялёныя планеты” паводзіны, патрабаванні і парады доктара Савіча падаліся дзіўнымі ўсім яго сябрам і калегам. Усе падумалі, што доктар Савіч страціў розум... Міжнародная Асацыяцыя зоркавых палётаў адхіліла доктара ад працы...

Часам намнога больш мудрасці, вытрымкі патрабуеца, каб змірыцца з абставінамі, чым змагацца з імі. І як гэта ні парадаксальна, такой унутранай сілай і мудрасцю валодае якраз той, хто мае рацыю. Уражвае рэакцыя доктара Савіча на з'яўленне былога “антаганіста”, таго, хто некалі яго не зразумеў, не паверый, праз каго, магчыма, і давялося на доўгі час пакінуць звыклюю і любімую справу. “І хапіла толькі некалькіх імгненняў, каб доктар пазнаў мяне і кінуўся насустрач. Яго перапаўняла такое радаснае хвяляванне, што здавалася, ён вось-вось задыхненца. <...> Мы абняліся, як добрыя сябры. На вочы набягалі слёзы, такою радаснай была наша сустрэча”

(24). У падобнай сітуацыі большасць людзей задыхаецца ад помслівасці і нянявісці да таго, хто некалі не зразумеў, не паспрыяў справе, а прама ці ўскосна спрычыніўся да яе руйнавання. “Свет ачарсцеву і дашчэнту прадрог”, — даводзіў Пімен Панчанка. Ачарсцеву ад нянявісці, агрэсіі, прагі помсты. Усе лічаць сябе “прававернымі” і да пераможнага канца даказваюць уласную правату. Але ў такай барацьбе не бывае пераможца.

Надарылася неяк у Жыціях святых прачытаць пра такую мудрасць. Калі стаіш перад выбарам: ратаваць справу або захаваць людскія адносіны з некім — выбар трэба зрабіць на карысць апошняга. І святыя вучаць нас, што справу з часам і пры новых спрыяльных абставінах заўсёды можна адрадзіць. Зруйнаваныя адносіны, як і загубленая жыццё, — уваскрасіць, адрадзіць немагчыма. Пад дружам зруйнаваных адносін гіне ў рэшце рэшт і сама справа, дзеля якой быццам яны і руйнаваліся.

Гісторыя “трагедыі доктара Савіча” для юнага чытача — урок мудрасці, бесканфліктнага існавання ў людской супольнасці. Апроч таго, у доктара Савіча з’явілася новая, больш пільная і важная справа за ту, якую ён так апантана адстойваў...

Фантастыка Р. Баравіковай пабуджае дзяцей не ўспрымаць усё літаральна, а задумвацца над скрытым, схаваным сэнсам фантастычных сітуацый. Нездарма адну з устаўных казак (аповесць Арцёма пра падарожжа ў старажытны Вавілон) астранаўт Сымон, ад імя якога вядзенца аповед у кнізе казак, так і назваў: **“У простай рэчы можна не пабачыць галоўнага”**. У ёй расказваецца, як падлетак Алік, паходзіўшы ля Вуха, астралагічнай знаходкі, узяў ды і палез у вушную адтуліну — і знік. Арцёму стала вусцішна, але ён зрабіў тое ж самае ўжо не праз цікаўнасць. Хлопчыкі, пралезшы праз Вуха, апынуліся ў... пустыні. Больш за тое. Алік стаўся салаўіным цвыркуном, а Арцём — звычайнай зялёной елачкай. Далейшыя прыгоды хлопчыкаў былі багатыя і на цікавае, экзатычнае, і на тое, што выклікае страх, жудасць.

Пытанне “што цяпер рабіць?” некалькі разоў паўтараецца ў казцы. Як вярнуцца дадому? Аўтар пераканальна даводзіць, што ў “кожнага чалавека свой Вавілон”, інакш кожучы, свая радзіма, родны дом... І якой бы яна, радзіма, ні была, *“ніхто па сваёй ахвоце не пакідае”* яе. Выжыць у неверагодных абставінах і вярнуцца дадому хлопчыкам дапамаглі сяброўства, дабрыня, вытрымка, кемлівасць, аптымізм, вера ў тое, што іх абавязкова зразумеюць: *“...мы сумуем па сваёй Беларусі... Яна [прынцэса] павінна зразумець нас. Ты ёй скажаш, што хоць гэтых сады і прыгожыя, але табе, елачцы,*

прывыклай да беларускіх лясоў, тут — няўтульна!" (54).

Дастаткова пераказаць нават фрагмент казкі, каб прайлюстраўваць яшчэ адну мастацкую адметнасць кнігі “Казкі астранаўта” — гэта рэмінісценцыі (фальклорныя, гістарычныя, літаратурныя і нават біблейскія). Дый сама пісьменніца ўказвае на ўплывы, творчыя запазычанні: “Што нам цяпер рабіць, Арыём? Усё адбылося, як у той казцы, калі конь сказаў малодшаму з трох братоў: “Залезь у адно маё вуха і праз другое вылезеш асілкам-прыгажунам”. Мы з табою залезлі ў Вуха з сузор’я Шаляў, і вось ты — елачка, а я... Я — салаўіны цвиркун! И назад мы ў Вуха не ўлезем, а яно, вунь ляжыць... Я не зацягну цябе, у мяне маленъкая дзюбка, сілы не хопіць” (52).

Існуе меркаванне, што рэмінісцэнтнасць, як і аўтабіографічнасць, зніжае мастацкую вартасць твора. Так, да прыкладу, А. Геніс у артыкуле “Война и мир” в XXI веке” (“Октябрь”, 2003, № 9) піша, што несмяротны талстоўскі твор, апрача іншага, з’яўляецца непераўзыдзеным шэдэўрам таму, што ён пазбаўлены ўсялякай рэмінісцэнтнасці. Дазволім сабе не пагадзіцца з гэтай думкай. Шэдэўр Талстога сапраўды свабодны ад літаратурных рэмінісценций, затое евангельскія рэмінісценцыі на самых розных узоруях у творы відавочныя. Мяркую, з гэтым не паспрачаеца ніхто. Як і з тым, што менавіта такая рэмінісцэнтнасць пайшла толькі на карысць мастацкасці талстоўскай эпапеi. Ёсьць рэмінісцэнтнасць як пераасэнсанне, мастацкі сродак спасціжэння рэчаіснасці, парадаксальнага выяўлення духоўнага вопыту творцы, як, да прыкладу, гэта мы назіраем у багдановічайскім творы “Страцімлебедзь”.

Матывацію і эўрыстычную функцыю рэмінісценций у касмічнай фантастыцы Р. Баравіковай прайлюструем толькі на адным прыкладзе, якога, думаеца, дастаткова для того, каб давесці: парадаксальнасць іх выкарыстання “працуе” на канцептуальнасць твора, на выяўленне духоўнага вопыту пісьменніцы. Для пачатку нагадаем вучням гісторыю Вавілона, а таксама біблейскі сюжэт пра будаўніцтва Вавілонскай вежы, этымалогію біблейскага фразеалагізма “вавілонскае стойгатварэнне”.

Вавілон (акадскае Бабілу) — у старожытнасці горад у Месапатаміі на рацэ Еўфрат. Пры цару Хамурапі стаў сталіцай Вавілоніі. Найбольшага росквіту дасягнуў пры цару Навухаданосару (625–605 гады да н. э.). У 331 годзе да н. э. заваяваны Аляксандрам Македонскім. З галоўных помнікаў (яны згадваюцца і з’яўляюцца месцам падзеі, апісаных у адной з казак Р. Баравіковай) —

Вавілонская вежа і палац-крэпасць з так званымі “вісячымі садамі Семіраміды” (адно з сямі дзівосаў свету), па-за горадам — летні палац Навухаданосара. Знёс вежу Аляксандр Македонскі, бо планаваў на яе месцы пабудаваць свяцілішча імперыі.

У біблейскім паданні апавядаецца пра спробу людзей пабудаваць пасля Сусветнага патопу ў Месапатаміі (на тэрыторыі сучаснага Ірака) горад і вежу да нябёс. Бог, разгневаны дзёрзкасцю людзей, паводле Бібліі, “змяшаў іх мовы” так, што тыя перасталі разумець адзін аднаго, і “рассеяў іх па ўсёй зямлі, і яны перасталі будаваць горад”. Людзям стала не да вежы, бо падняўся страшэнны гвалт, вэрхал, мітусня, бязладдзе, — тое, што мы цяпер называем *вавілонскім стойпатаўарэннем*.

Воляй і фантазій пісьменніцы беларускія хлопчыкі Арцём і Алік з далёкай будучыні патрапілі ў глыбокую мінуўшчыну — у старажытны Вавілон. Прыймі у Вавілон часоў свайго росквіту. Магутны цар Навухаданосар загадаў выкінуць Арцёма-елачку за гарадскія сцены, бо мідзійская прынцэса “дакранулася рукой да яловай галінкі і... укалола свой пальчык” (54).

Мінуўшчына вучыць нас, як жыць сёння, каб мець будучыню. Пісьменніца настойлівая ў сваім перакананні, што будучыня і, наогул, яе існаванне вызначаецца і забяспечваецца не столькі ўзорунем развіцця навукі, колькі ўзорунем чалавечых адносін. Гістарычнае і біблейская асацыяцыі набываюць у казцы Р. Баравіковай сімвалічнае значэнне. Падзенне царстваў, вавілонская трагедыя, як і іншыя трагедыі і разбурэнні, адбыліся і адбываюцца праз непаразуменні паміж людзьмі. А людзі ўсюды і ва ўсе часы аднолькавыя. Ім патрэбна, каб іх зразумелі, падтрымалі, паспагадалі ім, у патрэбны момант адклалі важныя справы, спусціліся са сваёй вежы, як злез з вежы вавілонскі астролаг (вобраз гэты ў кантэксце твора таксама сімвалічны) і дапамог таму, хто просіць паратунку. І няма ні ў свеце, ні ў Сусвеце больш пільнай справы, чым зразумець, паспрыяць, дапамагчы таму, хто мае ў гэтым патрэбу. Прасіце — і ўздасца вам; стукайце — і вам адчыняць... “Думаю, што на вежы ты можаш знайсці астролага. Вось хто нам можа дапамагчы. Толькі напрасі яго як след!” (55) — раіць Арцёма-елачка Аліку-цвыркуну. І цвыркун паляцеў на самую высокую пляцоўку Вавілонской вежы. Здзівіўся астролаг, паслухаўшы Аліка-цвыркуна: “Дык адкуль жа ты сам, што так цудоўна валодаеш чалавечай моваю?”

У аснове авалодання “чалавечай моваю” — дабрыня, разуменне паміж людзьмі, здольнасць і гатоўнасць дзеля бліжняга спусціцца са сваёй вежы: “Добра, — сказаў астролаг. — Я сыду з

вежы...” (55). Казкі Р. Баравіковай добрыя, жыщце сцвярджальныя, аптымістычныя. У цікавай, займальнай форме яна даводзіць: як бы ні склаліся абставіны, нават калі цябе “выкінулі за гарадскія сцены”, ніколі не трэба адчайваща: вяслуй да канца, узбірайся на самую высокую вежу! Воляй лёсу і збегам абставін усё можа памяняцца да лепшага, ці нехта сыдзе са сваёй вежы і падасць руку: “спадзяваца заўсёды трэба, калі нават здаецца, што справа марная” (107).

Хранатоп (прасторава-часавыя рамкі твора) кнігі Р. Баравіковай рассунуты да бясконцасці. Героі “касмічных падарожжаў беларусаў” ляцяць да зор, даследуюць невядомыя планеты; беларускія хлопчыкі Арцём і Алік з далёкай будучыні праз напластаванні вякоў і тысячагодзяў перамяшчаюцца ў мінулыя цывілізацыі і вядуть дыялог з хронасам — Вечнасцю. Мова дыялога — беларуская. Поўны нечаканасця свет чужых далёкіх планет спадчынца з блізкім і родным светам Беларусі: са сталічным мікрараёнам Паўднёвы Захад, Раубічамі, Белавежай, дзівоснымі краявідамі, якія сняцца астранаўтам-беларусам, з нацыянальнымі сімваламі і святынямі...

За ўратаванне прынцэсы з “малюпасенечкай маляўнічай планеты” бацька-кароль узнагародзіў Сымона медалём-чаканкай. “На гэтай чаканцы наш Кастусь Каліноўскі!” (64). А член экіпажа беларускага зоркалёта, саксонец, Ганс Мюлер расказаў, што вайсковы міністр гэтай планеты паказваў яму іншыя чаканкі: “Запомнілася выява жанчыны, пад якой прачытаў надпіс: Еўфрасіння Полацкая. Хто яна?” — “Вядомая асветніца, святая. З нашай глыбокай гісторыі, — адказаў я [Сымон]. — А Кастусь Каліноўскі — наш нацыянальны герой, які таксама застаўся ў нашай гісторыі. Але як гэтыя чаканкі тут апынуліся? Адкуль узяліся?” (64).

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай — нацыянальная. І не толькі паводле згаданых і шматлікіх іншых знешніх атрыбутаў. Кніга касмічных падарожжаў нацыянальная па сваёй сутнасці, па філософскім асэнсаванні галоўнага пытання: што залежыць ад кожнага з нас, ад усіх беларусаў, каб заняць годнае месца ў свеце, каб пра нас ведаў свет, лічыўся з намі і паважаў?

Спадчыны фантастычнае і рэальнае, па-мастацку засведчыны ментальнасць беларусаў, пісьменніца ў цікавай займальнай форме даводзіць: вырашэнне гэтай праблемы залежыць ад рэалізацыі нашых лепшых нацыянальных якасцяў. Працавітасць, міралюбства, дабрыня, талерантнасць, клопат пра дзяцей, сваю будучыню, апчаднае і шаноўнае стаўленне да здабыткаў мінулага, да гісторыі, канкрэтныя творчыя справы і навуковыя адкрыцці — вось тое, чым можна заявіць пра сябе і сваю Беларусь у свеце. “Беларусь

— невялікая па памерах краіна. Хто на Зямлі згадае пра нас, калі мы самі пра сябе не нагадаем. Чым больш сенсацыйных адкрыццяў мы робім, тым больш пра нас ведаюць”, — так адказвае камандзір карабля Антон Верашчака на пытанне саксонца Ганса, чаму беларусы “такія прагнены да розных такіх [навуковых, касмічных] сенсацый” (44).

“Мы ў адказе за тых, каго прыручили”

Пра жанравую і кампазіцыйную адметнасць кнігі Р. Баравіковай красамоўна гаворыць яе назва — “Казкі астранаўта”. Ад імя Сымона, вопытнага астранаўта-ўдзельніка ці відавочцы большасці прыгод, вядзеца аповед пра касмічныя падарожжы беларусаў. Сюжэты ўсіх казак “знітаваны” скразнымі вобразамі. Імі, апрача згаданага Сымона, з’яўляюцца: камандзір карабля Антон Верашчака; бортмеханік Аляксей; доктар Савіч; псіхолаг Галі; самы малады з членаў эkipажа — лабарант-біёлаг.

У другім сюжэце “Аповесці чатырох падарожжаў”, у раздзеле “**Зямля-2**”, з’яўляецца новы персанаж — “падстак у зашмальцаваных джынсах, у майцы з малюнкам нейкага моднага рокгурта”, мінскі школьнік Арцём Нічыпаровіч. Ён трапіў на зоркалёт не выпадкова, хоць і запэўніваў усіх, што “пераблытаў караблі”. Насамрэч хлопчык паставіў перад сабой мэту — адшукаць у Сусвеце свайго бацьку. Калі Арцём яшчэ не нарадзіўся, яго бацька прымаў удзел у экспедыцыі, члены якой ляцелі да Паўночнага Асла. На Зямлю яны не вярнуліся, а Арцём усё яшчэ спадзяеца сустрэцца з бацькам.

У гэтай жа “Аповесці...”, у раздзеле “**У садах Семіраміды — няўтульна!**”, чытач упершыню сustrакаеца з Гансам Мюлерам з Саксоніі, якога беларусы ўзялі на зоркалёт у якасці старшага пілота. З гэтага часу эkipаж стаў інтэрнацыянальным.

У казцы “**Стужка ордэнская**” да яго далучаюцца яшчэ бельгіец-астрафізік Алекс і бортмеханік, “імя якога яны не ведаюць дагэтуль” (59). Эпізадычны вобраз, аднак, набывае ідэйна-філасофскую трактоўку. У гэтай жа казцы ён на вачах ва ўсіх раздвоіцца і знікне: “Адзін заставаўся нерухома ляжаць ля валуна, а другі, захоўваючы тую самую форму, павісеў імгненне над ім распрастыёрты і стаў на ногі. І ў той жа момант ён пачаў выцягвацца, расці. І калі дасягнуў метрай чатырох, увесь страсянуўся і пайшоў, няўклюдны і цыбаты, у маўклівую прастору. Ён ніводнага разу не азірнуўся. Відаць, нічога, акрамя абыякавасці ў адносінах да нас, у яго не было” (65). І не асуджэнне за ўчынак дзіўнага безыменнага бортмеханіка дамінуе ў пачуццях Сымона: “Я шкадаваў, што мы не сталі сябрамі, калі разам цягнулі тую цяжкую

жалезіну пад гару на маленечкім астэройдзе ў сузор’і Цяльца. Гэтая сум і шкадаванне не пакідалі мяне і на Зямлі” (65). Так, пісьменніца нагадвае ўсім нам пра нашу віну і адказнасць за тых, хто сустрэўся на нашым шляху, але з кім мы не пасябравалі, каго не паспелі ў час зразумець... У тым, што нехта побач развойваецца, а потым аддаляеца ў “бязлюдную маўклівасць” і наогул знікае ў пустэльні чалавечага неразумення, ёсць і віна тых, каму надарылася пэўны час быць з ім побач...

У канцы першай часткі казкі “У садах Семіраміды — няўтульна!” з’яўляеца яшчэ адзін персанаж — паддесак Алік, сябар Арцёма. З’яўляеца, каб стаць галоўным героям ва ўжо не раз згаданай намі ўстаўной казцы (аповед Арцёма пра дзівоснае падарожжа ў старожытны Вавілон) — “У простай рэчы можна не пабачыць галоўнага”.

Юны чытач абавязкова палюбіць гэтых дасціпных, кемлівых, мужных і смелых хлопчыкаў — Арцёма і Аліка. Палюбіць і будзе... расчарараваны, што на нейкі час з сюжэтам ажно трох наступных казак знікнуць гэтая любімая герой. Аднак гэтае знікненне матываванае. Мабыць, дарослыя астранаўты, накіроўваючыся ў нязведенаныя далі, не маглі рызыкаваць будучынай краіны — дзесьцімі. І пільна сачылі, каб яны “выпадкова” зноў не патрапілі на зоркалёт... Перадусім дзесяцам належыць у іх узросце старанна вучыцца. Вучыцца ў звычайных зямных школах, каб быць падрыхтаванымі да выпрабавання незвычайнім. Юны чытач пераканаецца, што яго аднагодкам з кнігі Р. Баравіковай не раз дапамагалі выжыць і вярнуцца на радзіму не толькі смеласць, вернасць сяброўству, але і веды. Так, так! Веды пра сусветную культуру і гісторыю, а найперш веды пра мінулае і сучаснае нашай Радзімы — Беларусі.

Чытача зноў чакае сустрэча з любімымі героямі і дзяўчынкай Наткай у аповесці-казцы “Лён-Лянок...”, якая з усіх фантастычных казак вылучаеца менавіта нацыянальным зместам і мастацкім увасабленнем філософскай думкі пра непарыўную сувязь розных часоў — мінулага, сучаснага і будучага, пра тое, што дзесяцам належыць будучыні і ад іх залежыць, якой яна будзе. Аповесць захапляе, здзіўляе ўзроўнем неверагоднага, фантастычнага, цікавага, прыгодніцкага. І прыгоды з нашымі любімымі героямі пачнуцца адразу, не ў космесе, а ў самай звычайнай мінскай кватэры, у пакоі Арцёма. Праўда, завязка гэтай дзівоснай гісторыі не зямная, а касмічная...

Нарэшце, пра яшчэ адну адметнасць аповесці-казкі “Лён-Лянок...” Не элементамі сучаснага інтэр’ера, а самымі сапраўднымі

дзейнымі асобамі з'яўляюцца ў ёй камп'ютэры, кампакт-дыскі, мабільнік, SMSki, дысплей, газавы балончык, ліхтарык і інш. Усе гэтая атрыбуты сучаснага нам жыцця, як жывея істоты, надзелены здольнасцю тварыць добро ці зло. Адны з іх заварожваюць, зацікаўляюць, спакушаюць і, нарэшце, палоняюць, другія, як шланг пылесоса, усмоктваюць таго, хто трапляе ў прастору іх дзеянасці, і пагражаютъ вынішчэннем; трэція ратуюць...

Аповесць-казка “Лён-Ляноч...” з усіх фантастычных казак, бадай, не толькі самая павучальная, але і папераджальная. Пісьменніца заклікае тут і цяпер ратаваць дзіцячыя душы ад ліхога, змрочнага, чым перапоўнена наша рэчаіснасць. Яна не толькі папярэджвае, засцерагае, але і прапануе альтэрнатыву — добрую мудрую книгу, здольную зацікаўіць, спатоліць прагу-імкненне да дзівоснага, чароўнага, прыгодніцкага, настроіць на добрае, станоўчае, дапамагчы расці духоўна. Доўгі час існавала памылковое меркаванне, што дзяцінства — самая шчаслівая, бесклапотная пара жыцця чалавека. Аднак рост, сталенне заўжды нялёгкія, часам прыносяць пакутлівыя хвіліны. Добрая книга — ліхтарык, з якім лягчай ісці па лабрынтах жыцця, спазнаваць свет.

“Любой адкрывае скрбы, абсягі новых зямель...”

Каб настаўніку лягчай было арыентавацца ў змесце твораў і дзеля эканоміі часу на падрыхтоўку ўрока пазакласнага чытання, запынім увагу на некаторых асаблівасцях сюжетаў “Казак астранаўта”, **перакажам іх.**

Найперш заўважым, што сюжеты некалькіх казак у кнізе Р. Баравіковай аб'ядноўвае тое, што ў аснове іх ляжыць версія пра касмічнае паходжанне назваў зямных кветак і птушак, якія занесены ў Чырвоную книгу. Прыйгадаем, што ў беларускай дзіцячай літаратуры ёсць казкі, да прыкладу, У. Дубоўкі, якія ўяўляюць сабой фальклорную інтэрпрэтацыю паходжання назваў раслін, звяроў, птушак Беларусі. Пра паходжанне кветак гаворыцца ў казцы “Кветкі — сонцавы дзеткі”. “Казка пра зачараваную Лілю” — пра кветку, якая

Імён багата мае:

збаночкі, плыснуночкі.

*I глечыкам, бывае,
у якім завуць куточки.*

У аснове казкі “Пра народную лякарку і пра хіжую вядзьмарку” — народнае паданне пра з'яўленне ў нашай прыродзе крапівы-жыгучкі, палыну, валяр'яну, а таксама цыкуты:

*Расліна не такая,
як добрыя ўсе зёлкі:
смуродная, брыдкая,
а смак атрутны, ёлкі.*

*Да нашых дзён яе ўсе
завуць Цыкутай людзі.
Хто б толькі ні наеўся —
жывым ужо не будзе.*

Сюжэт казкі “Як сінячок да сонца лётаў” вытлумачвае стракаты ўбор птушкі, якую чамусыці называюць сінячком. З твора можна даведацца, чаму пугача ніколі не ўбачыш днём.

У казках У. Дубоўкі вытлумачваюцца загадкі і дзівосы разнастайнага жывёльнага свету планеты і роднай Беларусі (“Драздовыя каралікі”, “Чаму ў тыгра перапялёсая шкура”, “А чаму куртаты заяц?”).

Зачароўвае, палоніць свет прыроды Беларусі і ў фантастычных казках Р. Баравіковай. Мы — часцінка космасу, у якім пануюць гармонія і незямная прыгажосць. І нічым, як касмічным паходжаннем гэтай прыгажосці і загадкавасці, яе вытлумачыць немагчыма. Р. Баравікова дапамагае пачуць нам голас космасу праз “імёны” многіх кветак і жывых істот, якімі ўпрыгожана наша зямля. Дапамагае “зразумець галактык мову”.

У казцы **“Змеегалоўнік Руйша”** апавяддаецца, як на маленечкай планеце, што знаходзіцца на самым kraі Галактыкі, нашым астронаутам, апроч шароў, ніякай расліннасці ўбачыць не давялося. А мроілася пра незвычайную цывілізацыю, “у якой будзе чаму і нам, зямлянам, павучыцца” (6). Вырашылі ўзяць два шары з сабою. Шары лёталі па караблі. Аднойчы “я [Сымон] падняў вочы і... не паверыце, абамлеў. Адзін з гэтых шарыкаў і не шарык зусім, а самая што ні ёсьць сапраўдная змяіная галава. Вочы лупатыя, джала высунула і загаварыла нашаю зямною беларускаю моваю...” (6). Змяіная галава прасіла зямлян за свайго сына, шарыка Руйшу, каб не чынілі яму зла, не рабілі нічога кепскага, а выпусцілі на волю, як толькі дасягнуць Зямлі: “Ён, як толькі даляціць да Зямлі, памяняе сваю форму, стане тым, што найбольш будзе даспадобы вам, зямлянам” (6).

Сымон і Антон выканалі просьбу маці. Шарык увайшоў у глебу. І ў тое ж імгненне, бы выстрэльвае, вырастает расліна. Яна — у кветках, і кветкі нагадваюць змяіную галаву. Сымон назваў расліну змеегалоўнікам. А людзі занеслі яе ў Чырвоную кнігу.

Казка **“Венерын чаравічак”** — пра падарожжа на планету, якая нагадвала нашу Зямлю. Адрознівалася адным: яе насялялі толькі жанчыны. Усе яны падобныя сваім ablічкам і незвычайна прыгожыя. Багінямі Венерамі назвалі іх астронауты-беларусы.

Аднак астранаўтаў чакала ніверагоднае, яны зразумелі, што не ўсё на гэтай планеце было так добра, як здавалася на першы погляд. Неяк у адначассе памяняўся колер скуры ў адной жанчыны. З асяпляльна белага ён ператварыўся ў пачварна, зялёны, а сама жанчына стала нагадваць вялікую жабу. Другая жанчына растлумачыла, што зямлянам не трэба палохацца такой з'явы, таму што колер скуры ў жыхарак планеты мяніеца. “Гэта залежыць ад... настрою. Калі ён добры, — колер скуры іскрыцца белізною. А варта толькі жанчыне засумаваць, раззлавацца, занервавацца, яе скура ў момант можа стаць зялёной, чырвонай, аранжавай, фіялетавай...” (9–11).

Напэўна, планета была поўная і іншых нечаканасцяў, таму зямляне паспяшаліся яе пакінуць. Адна жанчына Венера ўпрасіла іх узяць яе з сабой. Але на Зямлі яна хутка засумавала, пачала збягтаць у лес і там хаваецца. Колер яе скуры пачаў мяніцца з асяпляльна белага ў агніста-аранжавы; нібы яе спальваў агонь суму, туті па роднай планеце. Аднойчы яна знікла, яе доўта шукалі, а калі знайшлі, распачна сумеліся: пад дрэвам, замест яе, быў маленъкі грудок попелу, а побач — зіхоткія жоўтенькія чаравікі, як два яркія аген'чыкі, мігцелі ў траве. Праз некаторы час на tym месцы, дзе стаяла Венера ў апошнія хвіліны свайго жыцця, хтосьці ўбачылі расліну, кветкі якой былі акурат як Венерыны чаравікі. Расліну так і назвалі: венерын чаравічак. Вось толькі чамусыці яна хаваецца ад людскіх вачэй, вельмі рэдка яе можна пабачыць. Таму гэтая расліна і занесена ў Чырвоную книгу Беларусі, як вельмі рэдкі від зямной флоры.

Валошкі, рамонкі, сінія касачы... Кветкі-сімвалы роднай прыроды, яе жытнёвых палёткаў, узмежкі, нашай бацькоўскай хаты:

А калісьці і я прачынаўся у бацькавай хаце.
Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня.
.....
...А пад вокнамі мята п'е сонца гарачае,
І глядзяць мне у очы красой нерастрачанай
Сінія касачы.

Пімен Панчанка

Казка “**Касач — кветка чароўных музыкаў**” — пра планету, якая здзівіла астранаўтаў сіне-ліловым ззяннем. Яна ўся была ўсыпана дзівоснымі кветкамі — адны кветкі, больш нічога!

Але праз некаторы час астранаўты назіралі, як з сутарэнняў планеты выходзілі сотні, тысячы дужых хлопцаў. Кожны з іх выбіраў

сабе кветку, даставаў з кішэні невялікую дудачку і пачынаў іграць. “Ах, якое гэта было ігранне! Паўсюль разлівалася музыка, якую яи чэ нідзе і ніколі не даводзілася нам чуць, ад якое кветкі злёгку пакалыхваліся...” (15). Калі хлопцы на момант пераставалі іграць, з іх вуснаў зрываліся дзіўныя слова: “Касач!.. Касач!.. Касач!..”

Астранаўты ўбачылі, як з кожнай кветкі пачаў віща лёгкі дымок, а праз нейкае імгненне ў дымку з'яўлялася жывая істота. Яна на вачах расла, расла і... ператваралася ў чароўную дзяўчыну. Дзяўчата былі незямной красы, ад іх нельга было адараўаць вачэй. Праз некаторы час кожны юнак падаваў сваёй дзяўчыне руку — і яны ўсё роўна як правальваліся ў нетры планеты. І адразу на тым месцы з'яўляліся новыя кветкі. Галоўны біёлаг узяў тыя кветкі разам з іншапланетным грунтам і перанёс іх на карабель у спецыяльную камеру, а потым высадзіў іх недалёка ад касмадрома ў лагчынцы за Раубічамі. Біёлаг сядаў каля кветак, даставаў штосьці накшталт жалейкі і пачынаў іграць, потым перапыняўся і прамаўляў тыя самыя чароўныя слоўкі: “Касач!.. Касач!.. Касач!..”. “Яму вельмі хацелася, каб з нейкай адной з тых кветак пачаў віща дымок, з якога б выйшла дзівоснай красы прыгажуня. Але нічога падобнага не адбывалася. Праўда, хто ведае...” (16–17).

Гэтым “праўда, хто ведае” пісьменніца выказвае спадзей, што людзі нарэшце навучацца разумець мову космасу, яго знакі, адным з якіх і з'яўляюцца сінія касачы. Яна падводзіць нас да пераканання, што галоўны знак космасу — пра любоў і разуменне адно аднаго тут, на Зямлі; што без любові ўсё на свеце марнае. Калі не будзе паміж намі любові, то знікнуць і сінія касачы. Нездарма ж іх ужо занеслі ў Чырвоную кнігу. Дый само з'яўленне Чырвонай кнігі ёсьць сведчанне таго, што людзі страчваюць галоўнае — любоў да бліжняга, роднай прыроды...

“Танец пляшчоты на Геме-А” прысвячаецца той жа філасофскай праблеме, што і пераказаныя намі казкі. Аднак касмічная інтэрпрэтацыя з'яўлення на нашай зямлі кветкі фіялкі ўзмацняецца думкай пра неабароненасць, кволасць, далікатнасць такога пачуцця, як каханне. Яно настолькі моцнае, што можа і ўваскрэсіць, і спапяліць, але абараніць сябе яно не здольна, паколькі бяссільнае перад “вяяўнічым атрадам” бяздушных робатаў, “узброеных нявядомаю нам зброяй”. На зямной мове “зброя”, аднак, мае свае найменні: няnavісць, зайздрасць, жаданне зла таму, хто валодае тым, чаго пазбаўлены зайздроснікі, ненавіснікі, злоснікі...

У казцы **“Дазорац-Уладар з планеты Пясчаных Ураганаў”** апавядаецца, як на шляху да зоркі Вегі беларускія

астранаўты высадзіліся на адной планеце. Яе адкрылі вельмі даўно, і за ёй ужо некалькі дзесяцігоддзяў вялося назіранне з Зямлі. Міжнародная Асацыяцыя зоркавых палётаў даручыла беларусам пасадзіць на гэтай планеце дваццаць маладзенскіх сасонак, якія будуць прыродным ачышчальнікам паветра, бо расліннасць там адсутнічала праз пясчаныя ураганы. Яны бачыліся з зямлі віхурыстымі плямамі, якія то з'яўляліся, то хутка развеяваліся. Дзвесце сорак зямных гадзін сну — і астранаўты над патрэбнай планетай. Доктар Савіч, уключыўшы экран назірання, сказаў, што планету можна назваць Планетай Сапфірай: на камяністага-пясчанага планеце мігціць мноства блакітных і зялёных крапачак.

Калі ж троє астранаўтаў выйшлі з карабля на планету, якую лічылі мёртвай, то пераканаліся, што ніякіх сапфіраў і ніфрытаў там няма. Цэлы рой стракоз з зялёнымі і блакітнымі брушкамі апанаваў Сымона і двух лабарантаў, якія намерваліся пасадзіць сасонкі. Адна страказа ператварылася ў агромністую цёмна-сіню птушку з ярка-чырвонаю дзюбаю і кіпцюрамі на тоўстых лапах. Жудасная пачвара гатова была разарваць прышэльцаў. Ім удалося ўратавацца, а Сымону пры гэтым нават ухапіцца за лапы пачвары. Дзіўна, але ён не адчуў гэтай лапы, толькі штосыці заварушылася ў яго сціснутых пальцах. Пазней, на караблі, гэтае “штосыці” аказалася звычайнай страказой з блакітным брушкам, якую пазней, прыязмліўшыся, выпусціць на волю і якая ўпадабае беларускія краявіды. Дзіўна і тое, што з карабля нікто нікай пачварнай птушкі не бачыў. На экране назірання ўсім быў добра бачны звычайны рой стракоз, а самая вялікая з іх кружыла ўвесь час над Сымонам.

Доктар Савіч выказаў версію, што страказа была надзелена своеасаблівым дарам — гіпнозам, каб наганяць жах на прышэльцаў. Так яна бараніла сваю тэрыторыю. Планета — яе дом. У сваю чаргу пачварныя істоты (магчыма, гэта гамункулусы, паводле версіі доктара Савіча, ці злачынцы, паводле версіі бортмеханіка), якіх скінулі на планету-ізалятар, ратаваліся ад гіпнозу стракоз-дазорцаў пясчанымі ўраганамі.

Незалежна да того, чыя версія пра клеймаваных істот з хобатамі замест насоў правільная, відавочна адно: гармонія дзівоснай загадкавай планеты парушана. Яна назаўсёды засталася планетай Пясчаных Ураганаў. Астранаўты-беларусы спешна пакінулі яе, бо “памылка эксперыменту нейкага надзвычай развітога разуму” вынікла пагрозай і для іх жыцця. Нездарма дапытліваму і адважнаму Сымону “пра контакт з імі [гамункулусамі ці ізаляванымі злачынцамі] не думалася” (83). Спачуванне Сымона істотам, “для якіх прырода

невядомага нам свету пашкадавала нават прыстайных твараў”, перадаецца і чытачу. У яго ёсць выбар — пагадзіцца ці не з дапушчэннямі Сымона: “Хай лепш яны будуць няўдалым эксперыментам, чым злачынцамі...” (83). Узнікае пытанне: для каго гэта лепш? Няшчасныя пачварныя істоты — ці то гамункулусы, ці то ізаляваныя злачынцы. Фантазій пісьменніцы змадэлявана такая сітуацыя (і яна зусім верагодная!), калі ў чалавецтва не застанецца анікага выбару, апрача як паміж кепскім і кепскім, але аднолькава трагічным і неабарачальным.

Сімвалічнае значэнне ў гэтым сэнсе набывае ў творы вобраз беларускіх сасонак, якіх па сваёй волі высадзілі на планете Пясчаных Ураганаў. Сапрауды, “космас стамляе”, а прырода здольна лекаваць, супакойваць, утаймоўваць страсці, якія знішчаюць душу. У прыродзе — наш паратунак. Мову прыроды здольны зразумець усе. Яна стала пасрэднікам паміж ваяўнічымі гамункулусамі ці ізаляванымі злачынцамі і астранаўтамі-беларусамі. І як не згадаць тут выдатныя радкі паэта Ніла Гілевіча:

Для нас — прыроды балей мілай,
Чым беларуская, няма.
Яна усіх нас надзяліла
Душой такою, як сама!

То ж у яе натуры — чуласць,
Гасціннасць, мяккасць, дабрыня,
Гатоўнасць даць табе прытулак —
Ці ты чужы, ці ты радня...

Дзяякоучы сасонкам, няшчасныя і таму ваяўнічыя істоты зразумелі добрую душу прышэльцаў-беларусаў і іх міралюбівия намеры.

Працягваючы лепшыя традыцыі сусветнай фантастыкі, Р. Баравікова ў пераканальнай, зaimальной форме таксама даводзіць: навуковыя дасягненні не павінны быць накіраваны на шкоду чалавецтву і космасу. Сёння гэтая праблема надзвычай актуальная, бо з'явілася шмат адкрыццяў і вынаходстваў, якія мяжуюць з фантастыкай, але вартасці якіх сумнеўныя. Яны не столькі спрыяюць прагрэсу чалавецтва, колікі пррама ці ўскосна “працуюць” на яго вынішчэнне. Як, да прыкладу, кланіраванне, эўтаназія...

У чым драма доктара Савіча?

Людзі заўёды імкнуліся адказаць на самае, бадай, складанае пытанне: у якой адпаведнасці знаходзяцца сілы Неба, тое, што называюць рокам, лёсам (па-руску *судьба, суд Бога*), тое, што прадвызначана, чаго нельга змяніць, і ўласныя сілы чалавека? Што залежыць ад чалавека і перад чым як немінучым, непазбежным і наканаваным ён павінен скарыцца?

У галоўнай Кнізе чалавечства — Бібліі — сказана, што Бог даў людзям дзесяць запаведзяў, парушаць якія нельга дзеля ўратавання. Разам з тым за выкананне запаведзяў не абяцаецца людзям раю зямнога. З усіх Божых запаведзяў толькі адна “абетаваная”, абяцаная: шануй бацькоў сваіх — і тым жа будзеш узнагароджаны ад сваіх дзяцей. Чалавеку даецца поўная свобода выбару, як і абсалютная за яго адказнасць: рабі, што хочаш, але за ўсё падрыхтуйся адказаць. Аднак веданне няўмольнай ісціны не здымае, а, наадварот, множыць усё новыя і новыя пытанні, шукаючы адказы на якія чалавечства марна высільваеца... Нарэшце, ад чаго залежыць мудрасць і беспамылковая чуйнасць чалавека? Калі ён павінен змірыцца з наканаванымі абставінамі (і ці наканаваныя яны ўвогуле?), а калі скарыстаецца свае “силы необъятныя” і змагаецца з абставінамі? Што вынікне, калі наканаванае памылкова прыняць за пасільнае чалавеку і ўступіць з ім у змаганне, як і наадварот — не змагаецца з абставінамі, палічыўшы іх наканаваннем?

У аснове першага сюжета “Аповесці чатырох падарожжаў”, які называеца “**Гальштучнік**” (пра з’яўленне ў нашай прыродзе і найменне птушкі з сямейства куліковых — гальштучніка), — філософская думка пра тое, што Сусвет, космас існуе як парадак і гармонія, непадзельнае цэлае, згодна з Праграмай і ёю прадугледжаны. Кожны з нас — часткіна космасу і існуе ў ім адпаведна з цэлым. Праграма была завезена “на Зялёную планету прадстаўнікамі адной з самых высокоразвітых цывілізацый” (22). Да доктара Савіча яна патрапіла ад жыхароў гэтай нязвыкла зялёной планеты. Дарэчы, нязвыктым быў і сам іх выгляд. Племя дзікуноў? Гуманоіды? Размаўлялі з доктарам на лацінскай(!) мове, якая даўно з’яўляеца мёртвай. Самі дзікуны “выключна ўсе — голыя. Толькі на шыі ў кожнага з гэтых людзей чарнела палосачка, а хутчэй, гальштук-бабачка...”, які “глядзеўся на шыі недарэчна і смешина” (19). Стасункі дзікуноў з доктарам Савічам і Сымонам былі настолькі міралюбныя, што на развітанне яны зрабілі доктару Савічу падарунак: “звязалі яму на шию гальштук, такі ж самы, што наслі самі, — чорны гальштук-бабачку” (22). Як лічыць Сымон, “з гэтага моманту і пачалася трагедыя доктара Савіча”. Пасля контактаў з жыхарамі Зялёной планеты “доктар Савіч... павёў сябе выключна невытлумачальна” (22). Ён заўпарціўся вяртацца на Зямлю, патрабаваў ляцець да сузор’я Дзевы, дзе на адной з планет жывуць браты па розуме, бо тая планета не што іншае, як копія нашай Зямлі. Пасля гэтага раіў і настойліва даводзіў, што трэба ляцець да сузор’я Шалаў, на адной з планет якога ўжо даўно вынайшлі машыну часу.

Вывад напрошваўся сам сабою: у доктара ўсе прыкметы псіхічнага расстройства. Яно з'явілася, палічылі ўсе, пасля таго, як ён пачаў насыць на шыпі падораны яму гальштук-бабачку. Прапанова зняць яго рассмешыла доктара Савіча. Ён патлумачыў, што падораны гальштук і ўяўляе сабой Програму. Паводле яе, таму, хто носіць гэты гальштук, “спачатку выдаецца міраж, мара жыцця. Адсюль і тыя дзівосныя гарады, навуковыя цэнтры, зоны адпачынку, якія бачылі найкол сябе жыхары Зялёной планеты... Але ўсялякую мару трэба ўвасобіць у жыццё, зрабіць явай. І гэта прадугледжана Програмай. Яна выдае ўстаноўкі, падрабязнае тлумачэнне, як і што трэба рабіць, каб гэтую мару здзейсніць. Ну, скажам, нехта хоча стаць вялікім кампазітарам, і яму даецца магчымасць уяўіць сябе ім. А потым пачынаецца шлях да гэтай вяршыні, па якім і вядзе Програма” (23).

Аднак ёсць адна ўмова: “Програма дзейнічае ў станоўчым накірунку толькі тады, калі гэты гальштук дорынца. Яго трэба атрымаць у падарунак. Інакш спрацоўвае адмоўная энергія, і дзеянні Програмы робяцца непрадказальными” (23).

Тут мы перапынім пераказ фантастычнай казкі, каб у яго кантэксце звярнуць увагу на яшчэ адну выключную адметнасць касмічнай фантастыкі Р. Баравіковай. Яе фантастычныя казкі свабодныя ад усялякага маралізаторства. Пісьменніца паважае свайго чытчика і дае яму магчымасць самому заўважаць, бачыць у “простай рэчы” галоўнае. І ў гэтым плане фантастыка Р. Баравіковай адкрывае простор для развіцця ўяўлення і эўрыстычных здольнасцяў юнага чытчика. Хай ён сам зверне ўвагу на тую невыпадковую дэталь (а ў казках Р. Баравіковай наогул няма нічога выпадковага, а тым больш — лішняга), што з жыхарамі Зялёной планеты контактавалі двое: Сымон і доктар Савіч. Аднак толькі доктару Савічу дзіўныя жыхары гэтай планеты падарылі гальштук-Програму. Чаму? За што?

Найперш — за разуменне іх: “Як жа я быў уражаны, калі доктар Савіч адазваўся ў адказ. Паміж ім і натоўпам завязалася ажыўленая гаворка” (21). Сказаное гуманоідамі выклікала ў Сымона толькі смех, недавер і здзіўленне, і ён нават перастаў іх слухаць. А доктар Савіч доўга “з вялікай цікавасцю размаўляў з гуманоідам, якраз з тым, хто самы першы ўступіў з намі ў контакт” (21). Доктар Савіч не толькі паверыў у “мроі, мару” сваіх суразмоўцаў, але і ўбачыў іх будучыню, прадказаў яе, што ўвогуле напалохала Сымона, “прымусіла... падумаць пра небяспеку”. Ён не толькі прадказаў будучыню тых, хто стаяў перад яго вачамі, але і іх дзяцей, і ўнукаў: “Яго ўнуک вынайдзе тут праз пайстагоддзя камп’ютэр. А вунь той...

нізенькі, што размаўляе з самым кудлатым з іх. Ён — мастак. Геній! Толькі пра гэта сам яшчэ не здагадваецца. Але праз дваццаць гадоў яго карціны будуць самымі каштоўнымі не толькі на гэтай планеце. Глядзі, бачыш, той, што залез на дрэва... Ён праз дзесяцігоддзе будзе тут самымі славутымі архітэктарамі. Пачне з каменных пірамід і закончыць праектамі з жалезабетону. О-о, а гэты, што бліжэй за ўсіх стаіць да нас, як ні цяжка ў гэта паверыць, але ён стане вынаходцам рухавікоў, і першыя аўтамабілі тут будуць называцца яго іменем” (21—22).

Драмай доктара Савіча Р. Баравікова нагадвае нам пра долю ўсіх тых, каму дадзена разумець і бачыць тое, чаго іншыя не здолъны зразумець і ўбачыць. “Няма прарокаў у сваёй айчыне!” — як сказана ў Евангеліі. З іх смяюща, аб’яўляюча вар’ятамі, пабіваюча камянімі, крыжуюча... Глупствам, “казачкамі для ідыётаў” палічылі ўсё сказанае доктарам Савічам, вядома ж, праігнараваўшы яго парады і перасцярогі. А ў Міжнароднай Асацыяцыі зоркавых палётаў доктара Савіча звольнілі і на доўгі час адхілілі ад экспедыцый. Аднак пісьменніца літасцівая да свайго героя Сымона, гэтага Хомкі-ніяверніка, і дае яму магчымасць пераканацца ў праваце доктара Савіча і сваіх памылковых меркаваннях адначасова. Прычым дае такую магчымасць як узнагароду. За тое, што не забыўся пра свайго сябра і калегу, што праз некалькі дзесяцігоддзяў адшукаў яго: “Мы абняліся, як добрыя сябры. На вочы набягалі слёзы, такою радаснай была наша сустрэча” (24). За памяць і вернасць сяброўству, за шчырае прызнанне сваёй віны і раскаянне (“Мы ўсе сумняваліся. Думалі, ты страціў розум”) пісьменніца шчодра ўзнагароджвае свайго героя. Сымон на ўласныя вочы пераканаўся, што бывае, калі парушыць законы Програмы. Адбылося вось што.

У Савіча нейкі час жыла “дзіўная істота, хутчэй за ўсё малпачка”. Яшчэ раней, падчас адной касмічнай экспедыцыі, экіпаж, у якім быў і доктар Савіч, натрапіў на Месяцы на невядомы міжпланетны карабель, што пацярпей катастрофу. У адным з адсекаў знайшлі прабіркі з зародкамі. З аднаго зародка і з’явілася на свет істота, якая падалася Сымону малпай. Але, як сведчыў доктар Савіч, гэтая істота засвоіла ўсе зямнія мовы! А больш надзеінага, адданага стварэння ён не сустракаў.

Сябры пасля доўгай ростані не маглі нагаварыцца, а калі ўвайшлі ў адзін з пакояў, то былі неймаверна ўражаны: “У шыбіну стукалася, білася крыламі невялікая птушка з чорнай палосачкай-гальштукам на валляку...” (25). Доктар Савіч быў у роспачы. Яго сябар, напэўна, падняў гальштук-Програму, начапіў сабе на шыю і

ператварыўся ў птушку. Праграма, што была схавана ў гальштуку, станоўча спрацоўвала толькі тады, калі яго атрымлівалі ў дар. “*Ва ўсіх іншых выпадках гэта — адмоўная энергія*” (25), — патлумачыў доктар Савіч.

Адмоўная энергія чужой Праграмы здольна змяніць сутнасць, нават знішчыць таго, хто па нейкіх матывах (зайздрасць, хцівасць, страх, ідалапаклонства і інш.) узяў не сваё, пайшоў не па ўласнай дарозе, а наважыўся крочыць па следзе іншага. Юны чытач прыйдзе да разумення таго, што нічога чужога нельга браць (“Не ўкрадзі!”), нельга нават падумаць пра тое (“Не пажадай!..”). На карысць усім нам толькі тое, што даецца, дорыщца, а ўжо як мы здолеем распарадзіцца дадзеным — залежыць ад нас саміх. Адзін дадзенае “строгім Гаспадаром” памнажае, другі, спалохаўшыся, што не здолее захаваць, — закопвае ў зямлю. І тады спрацоўвае няўмольны закон Вечнасці: “...кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсць” (Евангелле ад Мацвея, XXV:29).

“А як ачысціць муць?”

У вершы “Мала сказаць: ненавіджу...” Пімен Панчанка пісаў: “Толькі і зло, і хлусня // Хітра маскіравацца // Вучацца спрытна штодня”. Ва ўжо згаданай раней казцы **“Стужка ордэнская”** пісьменніца ўвасобіла свой ідэал грамадства будучыні. У ім “маскіроўка” зла і хлусні ўвогуле выключана. У будучыні станемагчымым з дакладнасцю вызначаць, хто ёсць хто, *“адрозніваць, хто герой, а хто толькі хоча выглядаць героем”* (64). Зло не зможа выдаць сябе за добро, паўстаць перад усімі ў белай вопратцы. Зло, здольнае маскіравацца, як зло, надзеленае ўладай, валодае страшнай сілай. У будучым ні завалодаць чыёйсці Праграмай, ні прысвоіць здабыткі і славу кагосьці будзе немагчыма. Ілжэвучоныя, ілжэінтэлігенты, ілжэгероі і да т. п., прагненія да славы і ўлады, вельмі небяспечныя для любога грамадства. Чалавецтва павінна паклапаціца пра сваю бяспеку, як паклапаціліся ліліпуты пра тое, каб *“адразу было бачна, каму ўручаць ордэн”* (62) за ўратаванне прынцэсы.

Узнагароды, чыны, як афарыстычна сказаў класік, “людьми даются, а люди могут обмануться”. Нават калі гэтымі людзьмі з’яўляюцца каралі... Сітуацыя ўзнагароды ўскладняеца тым, што “кароль не любіць, калі яму нешта падказваюць”, да таго ж — “кароль кепска бачыць”. Стужка, якую прышпіляць герою, павінна быць вельмі яркая. Па-майстэрску карыстаючыся дэталлю, пісьменніца даводзіць пра складанасць і вечнасць філасофскай праблемы, пра неабходнасць размежавання добра і зла, адрознення герояў ад ілжэгерояў. *“А як ачысціць муць? // Скажы, якімі*

фільтрамі? // Жывуць і ў вус не дзъмуць // Прыстасаванцы хітрыя!" — даводзіць пра складанасць праблемы і П. Панчанка.

Несправядлівасць узаконьвае зло і разбэшчвае людзей. Усё прадугледзелі, каб узнагароду атрымаў выратавальнік прынцэсы. Але вынікла неспадзеўнае: "ордэнскія стужкі, якія знаходзіліся ў кабінеце іх вайсковага міністра, гэтай ноччу некуды знікли" (62). Таму, як толькі з'явіцца кароль са світай, герою належала самому выйсці са строю і "зрабіць некалькі кроکаў наперад, каб атрымаць ордэн". І тут новая нечаканасць! Выратавальнік-Сымон выйшаў, каб атрымаць узнагароду, і ўбачыў, што тое ж самае зрабіў безыменны бортмеханік... "Але кароль упэўнена ішоў да мяне [Сымона], не звяртаючы ніякай увагі на бортмеханіка" (62). Здарыўся цуд: на грудзях Сымона затрапятыя матыль, крылы якога нагадвалі ордэнскую стужку. Так узнагарода знайшла свайго героя.

Філасофскім сэнсам напоўнена і фантастычная сітуацыя раздваення бортмеханіка пасля таго, як праваліўся яго намер стаць "героем".

Пісьменніца даводзіць, што "зло спарадзіла зло", што толькі ад справядлівасці, добрых, сумленных учынкаў зло гіне. Перад сваёй пагібеллю, яно, праўда, становіцца ваяўнічым, нават разрастаетца да агромністых памераў ("ён [бортмеханік] пачаў выцягвацца, расці... дасягнуў метраў чатырох"), раздвойвацца. Але гэтае раздвойванне ўжо відавочнае для ўсіх ("на нашых вачах бортмеханік пачаў раздвойвацца"), а таму не ўяўляе для ўсіх такой небяспекі, як раней. Гэта — агонія зла: "увесь страсянуўся і пайшоў, няўклодны і цыбаты, у маўклівую прастору" (65).

Пазакласная праца паводле кнігі “Казкі астранаўта”

Задача настаўніка — дапамагчы вучням зразумець “галактык мову”, мову фантастычных сюжэтаў кнігі Р. Баравіковай “Казкі астранаўта”, каб яны вучыліся разумець блізкіх ім людзей і бераглі тое, што дадзена тут і цяпер — сваю зямлю і родную сям'ю.

Ёсць мноства варыянтаў вырашэння канкрэтнай задачы. Нам падаецца, што найболыш эфектыўным будзе **спалучэнне пазакласнай працы па прадмете з урокам пазакласнага чытання**. Пазакласнае мерапрыемства дазволіць выйсці за рамкі адной кнігі, прааналізаваць яе ў кантэксле з іншымі творамі дзіцячай літаратуры, з якіх таксама паўстаем непаўторны і дзвіосны свет роднай прыроды. У нас нават ёсць унікальная кніга, у якой сабраны менавіта здзіцячыя сюжэты пра раслінны і жывёлыны свет нашага краю. Перадаць нашчадкам гэтую непаўторную прыгажосць, атрыманую ў спадчыну, можна толькі любою і ашчадным да яе стаўленнем. “Чырвоная кніга ў казках і вершах беларускіх пісьменнікаў” (2003) — пра тое, што чакае нашай любові. Укладальнікам і адным з аўтараў “Чырвонай кнігі для дзяцей” якраз і з'яўляецца вядомая паэтэса і дзіцячая пісьменніца Р. Баравікова.

У дадатак да “Чырвонай кнігі...” можна прапанаваць цудоўныя казкі У. Дубоўкі, згаданыя намі вышэй. А яны заслугоўваюць таго, каб іх выкарыстаць на ўроцку. Настаўнік знайдзе казкі У. Дубоўкі ў кнізе “Залатыя зярніты” (1975).

Кожнаму мастацкаму твору ў “Чырвонай кнізе...” папярэднічае своеасаблівы эпіграф — цытата з “Чырвонай кнігі Беларусі” і малюнак той жывой істоты, якой твор і прысвячаецца. Ніжэй мы прапануем варыант выкарыстання гэтых эпіграфаў на ўроцку і пазакласным мерапрыемстве.

Конкурс на лепшы пераказ сюжэтаў казак Р. Баравіковай і іншых пісьменнікаў; конкурс дэкламатарадаў; мнематурнір; брэйн-рынг; конкурс на лепшы малюнак-ілюстрацыю; нават тэсціраванне — вось далёка не поўны пералік магчымых формаў пазакласнага мерапрыемства, якое будзе папярэднічаць непасрэдна ўроцу пазакласнага чытання па кнізе Р. Баравіковай “Казкі астранаўта”.

Калі настаўнік выбера такую форму, як **конкурс на лепшы пераказ**, то важна прадумашці і прыёмы, якія будуть актыўізаваць увагу слухачоў і нават іх непасрэдны ўдзел у такім мерапрыемстве. Трэба прадугледзець, каб конкурсанты (да прыкладу, іх будзе 5—7 чалавек) пераказвалі розныя казкі.

Пераказ павінен быць сціслым і адпавядадзець рэгламенту (не больш як 5 хвілін). Пасля кожнага пераказу адзін са слухачоў

прапануе сваё разуменне ідэі, мудрасці, схаванай у казцы і ўсвядомленай ім з пераказу. Пераказчык пагаджаецца з высновай ці прапануе ўласную версію.

Назвай-дэвізам конкурсу могуць стаць словаў Якуба Коласа: “Я чую голас несціканы — зямля мая мяне заве...”

Магчымы і такі варыянт. Пераказваецца не ўвесь сюжэт, а толькі яго завязка і кульмінацыйныя моманты. Завяршае пераказ і прапануе сваю інтэрпрэтацыю ідэі казкі той са слухачоў, хто прачытаў казку. Пераказчык пагаджаецца з агучанай версіяй ці аспрэчвае яе.

У журы конкурсу запрашваюцца старшакласнікі. Вядома, каб “судзіць” іншых, яны самі павінны прачытаць тыя казкі, якія будуть пераказвацца. Каб нікога з канкурсантаў не пакрыўдзіць, варта прадугледзець некалькі намінацый: за чысціню і прыгажосць маўлення; за дынамічнасць пераказу; за ўменне вылучаць у тэксле галоўнае; за ўвагу да дэталяў і здольнасць чытаць падтэкст і г. д.

Конкурс на лепшы пераказ можна “аздобіць” такімі момантамі: яшчэ раз прадэманстраваць лепшыя ілюстрацыі да пераказаных сюжэтаў; правесці конкурс і сярод слухачоў, якіх трэба папярэдзіць у самым пачатку, што напрыканцы будзе праведзены конкурс на самага ўважлівага слухача казак.

У канцы мерапрыемства зачытваюцца некаторыя эпіграфы да казак з “Чырвонай кнігі для дзяцей”, а слухачы па апісанні павінны пазнаць расліны і назваць казкі, пераказ якіх прагучалаў на конкурсе.

Да прыкладу, зачытваецца тэкст на старонцы 33 “Чырвонай кнігі...”:

“Шматгадовая дэкаратыўная травяністая расліна з моцным, ад асновы галінастым голым кветаносам вышынёй да 50 см і магутным кароткім паўзучым карэнішчам. Лісце на кветаносе нешматлікае. Кветкі буйныя, ярка-фіялетавыя, са слабым пахам. Цвіце ў маі-чэрвені. Занесены ў Чырвоную кнігу Беларусі з 1981 г.”

Вучні адказваюць, што гэта касач, якому прысвечана казка Р. Баравіковай “Касач — кветка чароўных музыкаў”.

Асноўны прыём рэалізацыі **мнематурніру*** — сістэма

* Урок-мнематурнір грунтуецца на прынцыпах мнематэхнікі. Мнематэхніка (грэч. *mne* + *technē* — мастацтва, майстэрства запамінання) — сукупнасць прыёмаў, якія спрыяюць запамінанню як мага большай колькасці звестак, фактаў. Мнематэхніка заснавана галоўным чынам на законах асацыяцыі, г. зн. на сувязі паміж двумя ці больш псіхалагічнымі ўспрыманнямі, уяўленнямі, ідэямі.

пытанияў і заданняў паводле прачытаных вучнямі твораў. Галоўная мэта мнематурніру — паспрыяць вучнёўскуму спасціжэнню мудрасці, схаванай у казках, “як ядро ў арэху, як золата ў пяску, як сіла ў каштоўным камені”. Казка — твор-загадка, яе прачытанне — разгадка. Мнематурнір **“у простай рэчы — пабачыць галоўнае”**^{**} і павінен выявіць, як вучні “разгадалі” загадку. Паколькі мнематэкніка заснавана галоўным чынам на законах асацыяцыі, то і пытаниі павінны скіроўваць вучняў на вызначэнне сувязі паміж творамі, вобразамі, ідэямі, з'явамі, мастацкімі сродкамі і да т. п. Мнематурнір складаецца з некалькіх (3—5) тураў. Большасць пытанияў і заданняў да іх рыхтуе сам настаўнік. Аднак у часе падрыхтоўкі ён аб'явіць, што вучні могуць падаваць пытаниі, лепшыя з якіх будуць уключаны ў мнематурнір. Нарэшце пытаниі да тура “Ты — мне, я — табе” фармулююцца камандамі-сапернікамі. Умова наступная: каманды папярэджаюць адна другую, паводле якіх казак будуць сформуляваны пытаниі.

У рамках мнематурніру аб'яўляецца конкурс на лепшае пытание. Вучням неабходна давесці, што пытание, разлічанае на выяўленне толькі ведаў (куды герой патрапіў, з кім сустрэўся, што адбылося і да т. п.), не самае лепшае. Маскоўскі настаўнік і пісьменнік Л. С. Айзerman вычарпалына вызначыў крытэрый добрага пытания: “Добрае пытание на ўроку літаратуры тое, на якое нельга адказаць, не ведаючы тэксту, але і нельга адказаць, толькі ведаючы тэкст”. Таму настаўнік пры падрыхтоўцы да мнематурніру дапамагае вучням сформуляваць, адредагаваць пытаниі так, каб яны адпавядалі айзерманаўскуму азначэнню.

Прывядзём прыклад пытания, сформуляванага паводле законаў асацыяцыі.

- Казка У. Дубоўкі “Усходняе апавяданне пра сляпога і бязногага” напісана паводле ўсім вядомай евангельскай прытчы. Сюжэт казкі пра тое, як “у пустэльні... сустрэліся два чалавекі, два гарашчныя калекі. Адзін — сляпы. Другі — бязногі. Ісці далей не маюць змогі...” У якой казцы з “Аповесці чатырох падарожжаў” Р. Баравіковай ёсць сувязь з казкай У. Дубоўкі? Устанавіце, якімі асацыяцыямі (сувязямі) абумоўлена агульнае паміж казкамі У. Дубоўкі і Р. Баравіковай.

^{**} Назва мнематурніру ўяўляе перафразаваны варыянт казкі Р. Баравіковай “У простай рэчы можна не пабачыць галоўнага”.

Адказ. Сюжэт устаўной казкі “У простай рэчы можна не пабачыць галоўнага” — пра тое, як мінскія школьнікі Арцём і Алік таксама патрапілі ў “бязводную і спякотную пустэльню”. І яны, як героі казкі У. Дубоўкі, апынуліся, як спачатку здавалася, у безвыходным становішчы. Бо Арцём, пралезшы праз Вуха (образы і пустэльні, і Вуха таксама набываюць у творы сімвалічнае значэнне), стаўся зялёны елачкай, а Алік — салаўіным цвыркуном. І перад імі паўстала тое ж пытанне: што рабіць? Як вярнуцца назад, дадому? Аднак веды і разум Арцёма (ён пазнаў, што пасля пустыні яны апынуліся ў старажытным Вавілоне часоў Навуходаносара) і магчымасці Аліка-цвыркуна дапамаглі ім, як і героям казкі У. Дубоўкі, “дайсці да мэты”. Яны таксама аб'ядналі ўсё, што мелі ўдзвух, і “хаўрус сяброўскі гэты” выратаваў ім жыццё і дапамог “дайсці да мэты”. Асацыяцыі паміж дзвюма казкамі паводле сімвалікі вобразаў, крытычнай сітуацыі і паводзін у ёй літаратурных герояў, а таксама ідэі, мудрасці, “схаванай” у творах. Абедзве казкі славяць “хаўрус сяброўскі”, разум, веды і справы чалавека, вучаць ніколі не адчайвацца, а ісці наперакор усяму, веславаць да канца, узбірацца на самую высокую вежу — і воляй лёсу і сілай абставін усё можа памяняцца да лепшага.

Змест пазакласнага мерапрыемства па літаратуры вызначаецца асноўнай мэтай: зацікавіць вучняў пэўным мастацкім творам; паказаць яго ў кантэксле з іншымі на тую ж тэму ці таго ж жанру; прабудзіць жаданне пазнаёміцца глыбей з творчасцю канкрэтнага пісьменніка ці з творамі многіх іншых на пэўную тэму; развіваць эўрыстычныя здольнасці і выхоўваць пачуцці, адпаведныя сюжету твора...

Урок-разгадка “У простай рэчы – пабачыць галоўнае”

Урок пазакласнага чытання па казках

“Гальштутчнік” і “Стужка ордэнская”

6 клас

Змест ўрока пазакласнага чытання абумоўлены найперш аналітычнымі задачамі. Любы ўрок літаратуры, у тым ліку і пазакласнага чытання, — гэта найперш аналіз мастацкага твора. Безумоўна, поўны аналіз, да прыкладу, буйнога твора за адзін урок здзейсніць праста немагчыма. Аднак частковы аналіз прысутнічае на ім у значна большай ступені, чым на пазакласным мерапрыемстве.

Калі ўроку пазакласнага чытання па кнізе “Казкі астранаўта” папярэднічае прыкладна такая, як апісаная намі вышэй пазакласная

праца, то на ўроку мэтазгодна вылучыць “буйным планам” 1—2 казкі з кнігі. Гэта і дазволіць напоўніць урок пазакласнага чытання аналітычным зместам.

Сюжэт кнігі “Казкі астранаўта” спалучаны скразнымі вобразамі, аднак кожная з казак можа існаваць самастойна і ўяўляе сабой завершаны літаратурны твор.

...Астранаўты-беларусы ляцелі ў сузор'е Рака і наблізіліся да адной планеты, якую пазней назавуць Гусляром. Яе панараму ўжо можна было бачыць на экране знешняга назірання. Доктар Савіч папрасіў павялічыць відарыс пэўнай мацерыковай часткі, і астранаўты ўбачылі...

Якая ж са шматлікіх казак у “Касмічных падарожжах беларусаў” заслугоўвае таго, каб “павялічыць відарыс” і больш пільна да яе прыгледзецца?

Казачныя сюжэты ў кнізе Р. Баравіковай, як ужо адзначалася, у асноўным вытлумачваюць нібыта касмічнае паходжанне і найменні кветак і птушак, каб чытач здолеў пачуць “голос роднай зямлі”. Голас пра тое, што родная зямля і ўсё жывое на ёй чакаюць нашай любові.

У кнізе ёсць, аднак, і казкі, напоўненныя іншым філософскім сэнсам, прыхаванай у іх мудрасцю.

Творамі-загадкамі, якія патрабуюць ад чытача разгадкі, з поўным правам можна назваць ужо згаданую казку “У простай рэчы можна не пабачыць галоўнага”, а таксама “Гальштучнік”, “Стужка ордэнская” і інш.

Паколькі на першай казцы мы ўжо акцэнтавалі ўвагу вучняў на мнематурніры (прычым “пабачылі галоўнае” праз асацыяцыю з казкай У. Дубоўкі), то “павялічым відарыс” на дзвюх астатніх. Назву **ўрока-разгадкі** (так умоўна акрэслім яго жанр зноў) пазычым у пісьменніцы, толькі надамо яе фразе сцвярджальны сэнс.

“у простай рэчы – пабачыць галоўнае”

У назве ўрока-разгадкі і яго мэта: вызначыць ролю мастацкіх сродкаў у рэалізацыі філософскага зместу казак Р. Баравіковай.

Клас дзеліцца на 5 мікрагруп. Прыкладна за тыдзень да ўрока групы атрымліваюць канверты з заданнямі розных узоруний. Першае заданне паводле казкі “Стужка ордэнская”, другое — казкі “Гальштучнік”. Таму і ўрок мэтазгодна падзяліць на дзве кампазіцыйныя часткі. У першай вучні агучваюць напрацоўкі паводле першай казкі, у наступнай, адпаведна, – па другой.

Арыентацыйныя пытанні і заданні фармулююцца такім чынам, каб усе 5 мікрагруп ішлі да адной мэты, толькі заданні ад

першага да пятага ўзроўню ўвесе час ускладняюцца.

Арыентацыйныя пытанні і заданні па казцы “Стужка ордэнская”:

1. У казцы “Стужка ордэнская” ўвасоблена мара пісьменніцы пра будучыню, у якой будзе вырашана праблема справядлівасці. Некалі стане магчымым беспамылкова адрозніць героя ад ілжэгероя, дабро ад зла, а зло перастане быць небяспечным для грамадства. Якія моманты сюжета і якія мастацкія сродкі адыгрываюць найбольшую ролю ў выражэнні ідэі казкі?

2. Чаму апісанню падрыхтоўкі ліліпутаў да цырымоніі ўзнагароджання за подзвіг удзялецца ў казцы значна больш увагі, чым самому подзвігу? Якімі акаличнасцямі ўскладняецца сітуацыя ўзнагароджання Сымона за выратаванне прынцэсы? Якое значэнне ў творы набывае гэтая крытъгчная сітуацыя?

3. Якую ролю ў выражэнні ідэі казкі адыгрываюць сімвалічны вобраз матыля і дэталяў: “кароль не любіць, калі яму не шта падказваюць”; “ордэнскія стужкі, якія знаходзіліся ў кабінцы вайсковага міністра, гэтай ноччу некуды знікли”, “кароль кепска бачыць”?

4. Якое прызначэнне ў творы вобраза безыменнага бортмеханіка і фантастычнага эпізоду яго раздвойвання на вачах ва ўсіх, павелічэння ажно да “четырох метраў” перад тым, як знікнуць у “маўклівай прасторы”?

5. У чым парадаксальнасць пачуццяў (“сум і шкадаванне”) Сымона да безыменнага бортмеханіка і да ўсяго, што здарылася? У чым заключаны сэнс самых апошніх слоў казкі? Што залежыць ад нас, каб не ў будучыні, а тут і цяпер пачала здзяйсняцца мара пра справядлівасць, немагчымасць зла раздвойвацца і разрастасцца да “четырох метраў”? Які подзвіг мог, але не здзейсніў Сымон, затое можа здзейсніць кожны чалавек?

Арыентацыйныя пытанні і заданні па казцы “Гальштучнік”:

1. У казцы “Гальштучнік” увасоблена мара

пісьменніцы пра будучыню, калі кожны будзе рабіць сваю справу і ў ёй будзе рэалізоўваць свой дар-Праграму, не здрадзіць яму, не закапае свой і не забярэ чужы. Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў рэалізавана ў казцы ідэя, што шчаслівы будзе той, хто гэтую мудрасць спасцігне і будзе **яе** прытрымлівацца?

2. У чым сімвалічны сэнс Праграмы-гальштука? У казцы расказваецца пра контактаванне з гуманоідамі Сымона і доктара Савіча. Чаму ж гуманоіды падарылі Праграму-гальштуку толькі доктару Савічу?

3. Якім філасофскім сэнсам напоўнена перасцярога гуманоі-дай пра ўмову выкарыстання гальштука, каб яно не прынесла бяды? Якое прызначэнне вобраза “дзіўнай істоты”, што ператварылася ў птушку-гальштучніка?

4. У чым сутнасць “трагедыі доктара Савіча”? Якое прыз-начэнне эпізоду сустрэчы Сымона з доктарам Савічам праз “некалькі дзесяцігоддзя”? Дакажыце, што трагедыя Савіча алтымістычная.

5. Ці ёсьць нешта такое, дзеля чаго можна было бы на час адступіцца ад свайго дару-Праграмы? Якое сімвалічнае значэнне ў казцы набываюць дэталі: доктар Савіч “*упарційся, нізавошта не хацеў яго [гальштуку] здымамаць*”, а праз “*некалькі дзесяцігоддзя*” пры сустрэчы з Сымонам “*саравай з шыі і гальштук-бабачку, які таксама штурнуў у траву?*”

Агучванню напрацовак папярэднічае **уступнае слова**, падрыхтаванае і сказанае вучнем. Змест уступнага слова — пра адметнасць фантастыкі Р. Баравіковай, пра глыбокі філасофскі сэнс яе казак-загадак і мэту ўрока — разгадаць іх, зразумець парабалічную мову твораў, каб узбагаціць сябе іх духоўным зместам, мудрасцю, схаванай у сімвалічных вобразах, падтэксе, дэталях іх фантастычных сюжэтаў.

Мы не падаём тут апісання прагназаваных вынікаў напрацовак, як гэта рабілася ў папярэдніх метадычных артыкулах. Звяртаем увагу, што высновы, спроба прачытання фантастычных твораў Р. Баравіковай рэалізаваны намі ў аналітычнай частцы. Імі і можна пакарыстацца, каб дасягнуць з вучнямі пастаўленай мэты.

Настаўнік зверне ўвагу, што “падказка” разгадак і шлях пошуку ўтрымліваюцца ў саміх пытаннях і заданнях. Нам падаецца, што агучванне напрацовак трэба правесці ў такой паслядоўнасці: спачатку асвяталяюцца 2—4 заданні, а потым 1-е, нарэшце завяршае гэты этап урока — 5-е. Справа ў тым, што ў заданні першага ўзроўню ўтрымліваецца галоўная падказка, вывад, па сутнасці, фармулёўка ідэі твора. Вучням належыць яе абгрунтаваць, што і стане своеасаблівым вынікам пошуку. Гэтым забяспечыцца эфект быццам бы самастойнага вучнёўскага “адкрыцця”, разгадкі.

Шматгадовы вопыт выкладання літаратуры дае падставы сцвярджаць, што цалкам самастойна, без такога кшталту настаўніцкай падказкі, сяміласнікі да такой высновы прыйдзены не змогуць, або для гэтага запатрабуецца значна больш часу, чым адзін урок.

Творы Р. Баравіковай цікавыя, займальныя, напоўнены глыбокім філософскім сэнсам. Для спасціжэння яго патрабуеца належны аналітыка-асацыятыўны вопыт. Мяркуем, што прапанаваны варыянт будзе забяспечваць паступовае набыццё такога вопыту.

Звяртаем увагу яшчэ на адну “дробязь”. Заданні і пытанні даюцца кожнай мікрагрупе ў закрытай форме, а не публікуюцца на стэндзе для выбару вучнямі, як гэта часта прапаноўвалася раней. Калі падказкі кожнай мікрагрупе прачытаюць усе, то знімецца эфект пошуку і навізны, знікне сама “загадка”.

Рэфлексія ўрока праводзіцца

- паводле вынікаў, здабыткаў;
- паводле эфектыўнасці прыёмаў, якімі яны атрыманы.

Вучні падсумоўваюць высновы, атрыманыя ў працэсе аналізу казак; робяць рэзюме ўрока; адзначаюць мастацкія прыёмы, якімі рэалізавана ідэя казак.

Такімі прыёмамі з'яўляюцца:

- цікавы займальны фантастычны сюжэт, у якім ёсьць экстремальная сітуацыя;
- сімвалічныя вобразы;
- дэталі, якія ў творы набываюць сімвалічнае значэнне;
- знакі-сімвалы;
- падтэкст.

Усё пералічанае забяспечвае творам Р. Баравіковай свабоду ад маралізавання. Прачытанне такіх твораў вымagaе сутворчасці з пісьменнікам, прымушае думаць, разважаць, вучыць бачыць важнае ў простых рэчах тут і цяпер. Фантастычныя творы Р. Баравіковай пра-

будучынню звернуты да сучасніка і да тых праблем, без вырашэння якіх “прекрасное далёко” немагчыма, і вырашэнне якіх залежыць толькі ад нас.

Асноўныя прыёмы прыемлівай мэты ўрока:

- пошуки адказаў на праблемныя пытанні, якія былі скіраваны на спасціжэнне ідэі казак, іх філософскага зместу і ролі ў іх мастацкіх сродкаў;
- калектыўная праца-пошук і ўзаемаабагачэнне здабыткамі пошуку, што значна зэканоміла час на падрыхтоўку да ўрока.

Задумка. Калі на ўроці вынікне сітуацыя, што дзве казкі прааналізуваць будзе немагчыма, то адказы на арыентацыйныя пытанні паводле другой казкі вучні афармляюць пісьмова. Іх настаўнік ацэньвае як сачыненні-мініяцюры, лепшыя зачытваюцца ці публікуюцца ў насценным друку, альманахах і да т. п.

МЫ ХОЧАМ ЗРАЗУМЕЦЬ ГАЛАКТЫК МОВУ...
Аналіз аповесці-казкі Раісы Баравіковай “Лён-Лянок,
або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”

В мире есть место чуду, и жить следует
именно свидетельством и распознанием чудес¹
Павел Крусанай

Чалавек створаны такім, што яму не дадзена ведаць, што будзе заўтра, нават праз гадзіну, нават праз хвіліну. У народзе кажуць: ніхто наперад не знае, што каго чакае, па-руску кажучы, “человек предполагает, а Бог располагает”.

Ёсць нават паданне-прытча, у якой вытлумачваецца, чаму людзі не ведаюць, калі памруць.

Хадзіў Бог па свеце і прыйшоў у адну вёску.

Бачыць: чалавек нейкі падплятае плот... саломай.

Здзівіўся Бог: “Што ты, чалавеча, робіш?! Хіба так можна? Гэты плот заўтра паваліцца”. – “А мне якраз толькі да заўтра і трэба, бо заўтра я памру”.

Разглываюць Бог і зрабіў так, што людзі перасталі ведаць, калі памруць.

Чалавек, аднак, заўжды імкнуўся падправіць сваю прыроду, высільваўся і высильваецца, каб стаць несмяротным, параўнацца з Богам, дазнацца пра тое, пра што ведаць яму забаронена, адчыніць тыя дзверы, якія пад страхам смерці яму наказана не адчыніць. Бадай, побач з прагай несмяротнасці можна паставіць толькі чалавечую прагу валадарыць часам. Імкненне да несмяротнасці, па сутнасці, ёсць дзёрзкае імкненне валадарыць часам.

Яшчэ пры *Іскандару* (у іранскай міфалогіі і эпасе — Аляксандр Македонскі), у Персіі сустракаліся купцы, якія вазілі з сабой бурдзюкі, куды, як віно, наліваўся... час! Гэта быў не тавар — час замяняў ім ахову. Калі караван насцігалі разбойнікі, купцы насустрач ім вылівалі з бурдзюкоў дзень, і тыя скакалі праз гэты дзень, заганяючы коней, аднак ніколечкі не набліжаючыся да здабычы. У рэшице разбойнікі ў жаху паварочвалі назад і несліся, як звар'яцеляя, прэч ад д'ябальскага каравана.

Чалавеку скарыліся зямная і часткова касмічная прасторы, але час застаўся непадуладны. Чалавек не задавальняеца тым, што самой прыродай яму дадзены своеасаблівым імітаторы машины часу: уяўленне, мары, думкі (“як вокам мыслі азіраю”, — пісаў пра тое Колас). Адзін жа імітатор часу — книга — чалавек вынайшаў сам.

¹ Крусанай Павел. Амерыканская дзірка // Октябрь. № 8, 9. 2005.

Кнігадрукаванне і па сёння лічыцца адным з самых галоўных адкрыццяў і вынаходстваў чалавечтва. Нездарма Янка Сіпакоў парадаў пазму М. Гусоўскага “Песня пра зубра” менавіта з машынай часу, якая “дапамагае нам сягаць праз стагоддзі, у дауніну, каб пачуць і нават убачыць, як жылі нашы продкі, чым займаліся, што іх радавала і што засмучала”. Добрая кніга, як машына часу, дапамагае нам сягаць і ў будучыню, каб ладаваць сучаснае.

Аднак гэтае “як”, ужо дадзенае чалавеку ў дар ад Усівашняга, чалавека не задавальняе: мала, мала і мала! І ніякія папярэджанні кшталту вавілонскай трагедыі і нават урокі прабабкі Евы, за грэх якой чалавечтва заплаціла і ўратавалася толькі пакутамі на Галгофе Сына Божага, – не здольны ўтаймаваць чалавечую прагу спатоліць сваё “мала!” Мара пра машыну часу, а не яе імітатары – вось што завалодала чалавекам і ўжо не пакідае. І баравікоўскі доктар Савіч пасля контактаў з жыхарамі “нязвыклі зялёной планеты” пачаў апантана даводзіць усім, што трэба не вяртацца на Зямлю, як загадана, а ляцець да сузор’я Шаляў: там бышцам “на адной з планет у сістэме тых зорак, якія складаюць сузор’е, ужо даўно вынайшли машыну часу, якую, калі хто-небудзь з нас пажадае, можа выпрабаваць” (22).

Фантастыка як прадчуванне рэальнасці

Пісьменнікі-фантасты па-рознаму “мадэлююць” у сваіх творах “машыну часу”. Ёсць такія мадэлі і ў фантастычных казках Р. Баравіковай. Гэта – Вуха і кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка. Заўважым, аднак, што ні аднаму са сваіх дарослых, нават вопытных герояў-астронаўтаў, “выпрабаваць” машыну часу Р. Баравікова не дазволіла. Сімвалічнае значэнне набывае ў творах той факт, што пісьменніца “даручыла” гэта зрабіць дзецям, падлёткам. Яшчэ сімвалічней тое, як, пры якіх абставінах і дзеля чаго машына часу выпрабавана. Нарэшце, самае галоўнае – якія ўрокі з такога “эксперименту” вынеслі і выпрабавальнікі, і яго “пастаноўшчыкі”.

Сюжэт аповесці казкі “Лён-Лянок...” цалкам пабудаваны на матыве машыны часу і яе “выпрабавання”.

Важную ролю ў выяўленні канцэпцыі твора адигрывае кампазіцыя і ў прыватнасці завязка.

Аповесць-казка пачынаецца з апісання трывог і клопатаў Сымона пра ўратаванне карабля незяднога паходжання (своеасаблівы міні-горад, але, як ні дзіўна, без гуманоідаў), які пацярпеў катастрофу на Месяцы; “на Месяц вырашилі ляцець неадкладна” (86). Але тут не ў час з’явіліся падлёткі, ужо знаёмыя чытачу з ранейшых сюжэтаў пра палёт на Зямлю-2 – Арцём і Алік, а з імі — Натка.

Сымон “міжволі адчуў сябе вінаватым”: абяцаў Арцёму пасля прылёту з сузор’я Рака сустрэцца і расказаць, “на якой планеце былі і што бачылі”. І вось Арцём з сябрамі прыйшоў, а Сымон, толькі што вярнуўшыся з палёту ў сузор’е Рака, зноў адпраўляецца ў новае падарожжа.

Каб неяк загладзіць сваю віну, што не знаходзіць часу для дзяцей, Сымон дае ім “цікавую рэч” – кампакт-дышк, які яму ў сваю чаргу “даў самотны жыхар незвычайнай змрочнай планеты”: “Мяркую, там павінна быць штосьці нязвыклае для нас, зямлян!” (86–87).

Важная дэталь! Сам Сымон той кампакт-дышк паглядзець не паспей... Вечная проблема цывілізаціі свету – час, дакладней, яго дэфіцыт. Часу катастрофічна не хапае. Асабліва чамусыці на дзяцей. Не хапае не толькі каб проста пабыць з імі, пагутарыць, але і адказаць на тыя іх пытанні, на якія потым адказваць можа быць ужо і позна...

Не адказаўшы на пытанні дзяцей (“*Не-не, у двух словах про яго [Дрэйка] не расскажаш*”), Сымон патэлефанаваў доктару Савічу і даведаўся ад яго, што ніякай катастрофы на Месяцы не было: “*Іншапланеянне пасадзілі свой карабель на Месяцы, пачакалі, пакуль запойняць яго зямляне, і паднялі. Потым стыкаваліся. Там ужо, напэўна, поўна гуманідаў. Самая сапраўдная пастка, праіду сказаў Савіч*” (88).

Пакуль Сымон думаў пра ўсё чалавецтва і палонных зямлян, а доктар Савіч праводзіў сеансы псіхатэрапіі з Мымам (жахлівае двухаблічнае стварэнне, прывезенае з іншай планеты), каб зняць з аднаго Мымава ablічча агрэсію і ачалавечыць яго, – падлеткі ў мінскай кватэры Арцёма ўключылі камп’ютэр і паставілі дышк... Дома, акрамя іх, нікога не было: “*мама на некалькі дзён з’ехала пад Гомель*”, а бацька, як памятае чытач, так і не вярнуўся з даўняга, яшчэ да нараджэння Арцёма, касмічнага падарожжа.

Што ні радок, то – дэталь. Ды якія яшчэ дэталі! З дапамогай іх пісьменніца пазбаўляе твор маралізаторства і прымушае нас схамянуцца, адумацца.

Скразная думка аповесці-казкі — пра тое, што ў сучасных і будучых зямлян няма больш пільнай і важнай справы, чым клопат пра сваіх дзяцей. Без гэтага клопату спрахне ўсё і не на карысць нам будущаў самия сенсацыйны адкрыцці. Сучасныя ж зямляне заняты рознымі справамі, у тым ліку і такімі, каб уратаваць усё чалавецтва, перайначыць свет ці нейкага чалавека. Хоць яшчэ Камю пераканальна давёў, што ні свет, ні асобнага чалавека перайначыць немагчыма: “*Мы хотам зразумець галактык мову... а блізкіх нам не*

можам зразумець” (Г. Бураўкін). Пакуль мы вырашаєм сусветныя праблемы, нішчашца душы нашых дзяцей: “*I ходзяць беспрытульна па дарозе мільёны наших страчаных дзяцей*” (П. Панчанка).

Думка пра тое, што выратаванне ўсяго чалавецтва не варта адной загубленай душы і нават адной дзіцячай слязінкі, не новая ў літаратуры. Аднак пра тое заўсёды гаварылася з трагічным надрывам. Трагічнае ж у рэальным жыцці дасягнула сваёй крытычнай адмеціны і перастала быць папераджальным. Феномен Баравіковай і эфект сказанага ёю – у вонкава парадаскальным спалучэнні неспалучальнага: сур'ёнага зместу і геданістычнай – фантастычнай формы яго выяўлення.

З дапамогай сюжэта няцяжка ўявіць, што здарылася б, калі б палёт на Месяц не адмянілі (зноў дэталь!) і Сымона не аказалася дома: “*Дзядзька Сымон?! Як добра, што вы яшчэ дома!*” (89) І тэлефон (у кантэксце твора гэта таксама сімвалічная дэталь) не зазваніў, як мы гаворым, а “*звонком азвеўся мой хатні тэлефон*”. Як гэта важна, каб чыйсьці “*звонок*” аб паратунку абавязкова “*авеўся звонком хатняга тэлефона*” выратавальніка, і той у патрэбны момант быў дома.

Па вялікім рахунку, надзвычай цікавы прыгодніцкі фантастычны твор Р. Баравіковай – пра тое, што ў нас, нашай супольнасці “*сапрауды здарылася страшная бяда, якая, не выключана, можа стаць непапраўнай*” (89). Сёння ў нашай невялікай краіне больш за 30 тысяч сацыяльных сірот, адрынутых жывымі бацькамі, 27 тысяч непаўнолетніх, пастаўленых на ўлік у міліцыі за самыя розныя правапарушэнні. А хто скажа, колкі тысяч уцягнутых “*зялёным шлангам*” камп’ютэр або такое балота, такую бездань, з якой ужо ніколі не вярнуць да зямнога жыцця? І гэта яшчэ далёка не ўсё, што пагражае нам “*страшнай бядой...*”

...Юныя герой Раісы Баравіковай, атрымаўшы ад Сымона “*цикавую рэч*”, уключылі камп’ютэр і ўстаўлі яе, г.зн. кампакт-дышк ад зялёнага Дрэйка. На экране замільгалі кадры. Спачатку, як расказваў потым Алік, “*нічога там асаблівага не было*”, а потым пачаўся нейкі трэск, на экране ўсё знікла і з’явіўся скручены зялёны шланг, як ад пылососа. Шланг вытынкнуўся з дысплея і пачаў хутка раскручвацца, як рулетка. Ён хістаўся з боку ў бок, бы гадзюка, выбіраючы ахвяру, павярнуўся да Арцёма і ўцягнуў яго ў сябе, як уцягвае пылосос штосьці дробнае.

Сымон зразумеў, што Арцём перамясціўся з адной прасторы ў другую. “*Аказываецца, зялёны Дрэйк меў тое, над вынаходніцтвам чаго чалавецтва ўжо б’еца не адно стагоддзе і ніяк не можа вынайсці*” (91).

“Цікавая рэч” аказалася не чым іншым, як машынай часу. Аднак

вынікла сітуацыя, здарылася такое, што жаданае для ўсіх стала непатрэбным нават таму, хто нарэштэ авалодаў жаданым: “Мне гэтая *рэч* ужо непатрэбная, вазьмі сабе”, – сказаў на развітанне Дрэйк Сымону (92).

Дзеянне дасягае свайго найвышэйшага напружання: “трэба было нейкім чынам вяртаць з поўнай невядомасці Арцёма”... (94). Здарыўся “абласакар”, па-нашаму, тэлепартацыя, пра што, аддаючы дыск, папярэдзіў Сымона зялёны Дрэйк. Старонкі, у якіх апісваецца вызваленне Арцёма, бадай, ці не самыя захапляльныя ў аповесці-казцы. Чытаць трэба вельмі ўважліва: для разумення галоўнага важная кожная дэталь, на першы погляд, здавалася б, дробязь. Для герояў важна “знайсці падказку”, як звязацца з Арцёмам. Для юнага чытача не менш важна знайсці “падказкі”, каб зразумець мову фантастыкі Р. Баравіковай.

“Лён-Лянок...” – парабалічны (іншасказальны) твор, які з поўным правам можна назваць літаратурнай загадкай. Прачытанне яго — разгадка. Карысны не толькі для разуму, але і для душы занятак, у выніку якога, калі пажадаем, зможем узбагаціць сябе духоўным вопытам пісьменніцы.

У згадках Сымона пра катастрофу на планете Гусляр і пра ўсе падрабязнасці сустрэчы з адзіным яе жыхаром, які здолеў нейкім чынам уратавацца на іншай планете, — не толькі “падказка”, як выбавіць са страшнай бяды Арцёма.

Праз трагічную гісторыю планеты Гусляр і яе адзінага ўцалелага “самотнага жыхара” Дрэйка пісьменніца выяўляе сваё светабачанне і светаразуменне сучаснага нам жыцця.

Фантазія пісьменніцы ў абмалёўцы як прыгажосці, дзівосаў і загадкавасці космасу, так і глабальных катастроф у Сусвеце — неабмежаваная. Аднак дзівоснае, як і жахлівае, у творы — не самамэта. З’яўляючыся неад’емнымі элементамі сюжэта, яны “працуюць” на ідэю твора.

...Усе стаміліся ад доўгага падарожжа ў сузор’і Рака і вырашылі зрабіць кароткую пасадку на планете, дзе ёсць вада. Планету ўжо можна было пабачыць на экране. Два мацерыкі яе, акружаныя акіянам, нагадвалі гусляра, схіленага над гуслямі. Камандзір карабля Антон Верашчака занёс яе ў карты пад называй Гусляр. З назвой усе пагадзіліся. Уключылі экран знешняга назірання і пераканаліся, што на планете вельмі развітая цывілізацыя. Дамы

мелі форму незвычайна высокіх вежаў, на непамерна шырокіх вуліцах — ніводнага аўтамабіля, толькі нейкія лятальныя апараты ледзь не ля кожнай вежы. Сымон здагадаўся, што шырокія вуліцы — гэта аэрадромы ці нават касмадромы. Уразіла і вялікае мноства скульптур. Доктар Савіч адразу зазначыў: “*Калі ў такай колькасці ёсць каго ўшаноўваць, гэта надзвычай высокаразвітая цывілізацыя*” (96).

Аднак зямлянам не давялося адпащиць на такой дзівоснай планете. Вусцішна было назіраць, як праз некаторы час усіх жыхароў ахапіла паніка і сапраўдны жах: “*Так паводзяць сябе толькі перад вялікай бядой, не ведаючы, як уратавацца*” (98). Лятальныя апараты не маглі ўмясціць усіх ахвотных...

Астранаўты збавілі павелічэнне, каб убачыць панараму ўсёй паверхні. Аб убачанага ўсе міжволі жахнуліся: “*Было ўражанне, што ўся мацерыковая паверхня ўсмоктваеца, укручваеца ў агромністы вір, утвораны высозным валам вады, што бушаваў наўкол. Акіян, які акружай мацерыкі, уздыбіўся, стаяў вакол іх сцяной, і мацерыкі павольна асядалі ў яго глыбіні, аддаючы сваю паверхню раз’яtranым хвалям...*” (98). І не было больш моцы назіраць, як на вачах гінула жыццё. Не знаходзілі слоў, каб выказаць шкадаванне. Аб прычынах жа такой трагедыі можна было толькі меркаваць, як і аб прычыне адсутнасці на планете хоць якой-небудзь жыўнасці...

Доктар Савіч аж ускрыкнуў, калі ўбачыў на экране два лятальныя апараты: “*Вярнуліся, каб развітавацца са сваёй планетай назаўсёды. Не пазайздросціш тым, хто знаходзіца ў іх. Куды цяпер паліяць, дзе знайдуць новы прытулак?*” (99). Яшчэ больш уразіла, калі ўбачылі, як “талеркі” пачалі імкліва зніжацца і на ўсёй неверагоднай хуткасці ўрэзаліся ў паверхню ўжо супаконага, сцішанага акіяна. Ён імгненна выбухнуў двумя вадзянымі слупамі такай вышыні, што, здалося, на нейкі час засланілі Свяціла, вакол якога абарачаўся Гусляр.

Сымон не памыляўся, калі думаў, што тыя, хто быў у “талерках”, вярнуліся, каб назаўсёды застацца са сваімі роднымі ў глыбінях акіяна.

Праз некаторы час карабель зямлян апусціўся на планету, якую назвалі Шэрай Непрыветлівасцю. Там астранаўты і сустрэліся з зялёным Дрэйкам, скура якога была колеру ранняй веснавой лістоты. Чорны доўгі плашч падкрэсліваў стройнасць яго постасці.

Дрэйк і расказаў астранаўтам пра сваю планету Пурнас, жыць на якой стала небяспечна. На дне акіяна ўтварылася расселіна,

якая пагражала з часам уцягнуць мацерыкі. Для свайго новага жытла Дрэйк і яго сыны абралі гэтую планету. Дрэйк зараз чакае сваіх сыноў, якія паляпшелі на Пурнас па сваіх жонак і дзяцей. Ён штодня выходзіць на сувязь з сынамі, але безвынікова: “*Ад трывожных прадчуванняў у мяне [Сымона] халаднее дыханне. У гэтых момант мне здалося, што ён сапраўды дыхнуў холадам*” (103).

Не было ніякага сумнення: Дрэйк з той самай планеты Гусляр, а сыноў сваіх ён ужо ніколі не ўбачыць. Быццам прадчуваючы тое ж, Дрэйк прамовіў: “*Калі на Пурнасе здарылася бяды, сыны не вернуца. Яны застануцца там, дзе іх жонкі і дзеці*” (103).

Перад самым адлётам нашых астрранаўтаў з планеты Шэрай Непрыветлівасці адбылася яшчэ адна сустрэча Сымона з зялёным Дрэйкам. Астрранаўты не бачылі яго некалькі дзён. А ў дзень адлёту зауважылі ў ніzkім небе талерачку. Яна апусцілася за той гарою, ля якой упершыню сустрэлі Дрэйка. Савіч выказаў меркаванне, што на гэтай талерачцы Дрэйк злётаў да Пурнаса-Гусляра і цяпер зноў вярнуўся назад.

Сымон сышоў з карабля, каб развітацца з Дрэйкам, нават запрасіў яго ляцець разам на Зямлю. Дрэйк адмовіўся, дастаў з кішэні дыск і сказаў слова, якія Сымон зразумеў толькі ў крытычнай сітуацыі выратавання Арцёма. Гэты былі слова пра абласакарт-тэлепартацыю, пра тое, як вярнуцца назад, калі здарыцца “абласакар”.

Безумоўна, Дрэйк, не дачакаўшыся сыноў, злётаў да Пурнаса і пераканаўся, што ўсё знікла ў бездані акіяна... Валадарства светам і нават часам губляе усялякі сэнс, калі траціцца самае дарагое – сям'я, дом, дзеці і ўнукі. Найвялікшае вынаходства – машына часу – стала непатрэбным. “*Вазьмі сабе...*”, — сказаў Дрэйк, аддаючы кампакт-дыск Сымону.

У апошніх словах Дрэйка і выратавальная “падказка”: “*калі здарыцца абласакар, толькі з таго месца, куды прыбуздзеши, вернешся назад*”. Чужароднае слова “абласакар” у кантэксце твора набывае сімвалічнае значэнне.

З людзьмі, якія імкнуцца да вышыні, спатольваюць прагу пазнання і здзяйсняюць сваё неўтаймоўнае “хачу!” – можа здарыцца “абласакар”.

З людзьмі, якім нецікавае звычайнае жыццё, якія захварэлі на пагарду да нармальнага, рэальнага, якія праходзяць праз спакусы (“Гора таму, праз каго праходзяць спакусы.” З Евангелля), — можа здарыцца “абласакар”.

Расійскі пісьменнік А. Меліхаў у рамане “Чума” назваў чумой

адзін з “абласакараў” — наркаманію і яе першапрычыну. На думку пісьменніка, ёю з’яўляецца пагарда да звычайнага, рэальнага: “В какую же щель пролезла эта чума? <...> Щелью этой было презрение к обыкновенности, к норме. Вот что было истинной чумой: люди вообразили, что они рождены для чего-то более пышного, чем реальность, какой она только и может быть, что кто-то им что-то задолжал, и если они станут уродовать всё в себе и вокруг себя, то этим как-то отплатят обидчику. <...> Человечество заболело презрением к норме, к реальности”.

Асабліва небяспечны “абласакар” для маладых. “Апаслівай” назваў іх пару і М. Гарэцкі. Шланг-гадзюка “абласакару” выбірае найперш самых дапытлівых, няўрымслівых, смелых, у якіх адсутнічае ахоўная рэакцыя арганізма — страх. Натка як магла ратавалася ад шланга, шпурнула ў яго тым, што было пад рукою — недаедзеным бутэрбродам. Шланг праглынуў яго і (зусім не выпадкова!) павярнуўся да Арцёма: “Усё адбылося імгненна — Арцём не паспей нават крыкнучы” (91). Гэта пазней (ажно пасля другога! абласакару) Арцём набудзе і страх перад ім. Калі Сымон зноў уставіў кампакт-дывск ад зялёна га Дрэйка і ўключыў камп’ютэр, Арцём закрычаў: “Што вы рабіце? Зарат замільгаюць кадры із дысплея вытыркненца зялёны шланг!” (137).

З вышынъ мары пра нязведанае чалавек трапляе ў яго прорву, багавізу. Пісьменніца папярэджвае, што палёт у вышынню-бездань можа быць неабарачальным. Словы Дрэйка — гэта не прыдумка-аздобра надзвычай цікавага сюжэта. У іх — умова выратавання з бездані-багавізы. Сутнасць урока-наказу Дрэйка ў тым, што выратаванне магчыма “толькі з таго месца, куды прыбудзеш”, куды патрапіш. Блукаючы па бездані, вельмі лёгка страціць усё тое, з чым у яе патрапіў. Г тады — канец.

Фанастычная умова і зусім рэальная высілкі юных герояў і іх старэйшага сябра Сымона, каб пра яе паведаміць Арцёму, таксама знакавая ў творы. Вяртанне з бездані — неймаверна цяжкае і пакутлівае. Без дапамогі блізкіх і сяброў яно ўвогуле немагчыма.

Перад выратавальнікамі паўсталая новая проблема: як перадаць гэтую “падказку” Арцёму, які знаходзіцца ў часавай прасторы? Дапамог выпадак. Зноў выпадак! На гэты раз проблему вырашыў падарунак рускага вынаходніка, астронавта з Варонежа — “класны”, як сказаў Сымон, мабільнік. Па ім паслалі SMSку Арцёму. Вяртанне Арцёма прызначылі праз гадзіну...

“Куды не трапяць беларусы!” (Я. Колас)

Аповед пра выратаванне падлетка перапыняеца ўстаўной казкай “Планета чарапах”. Сымон расказвае дзесяцям абяцаную

гісторыю пра планету, на якой беларусы сустрэліся з рускімі астранаўтамі.

Блukaючы па галактыках у пошуку “сенсацыйнай інфармацыі” і “неверагодных адкрыццяў”, беларусы патрапілі на планету, якая была ўся “засыпана солямі уранавай кіслаты” (109). На планете быў моцны радыяцыйны фон – вынік грандыёзнага выбуху: “Узарвалася адна з самых яркіх зорак, якая знаходзілася найбліжэй да нашай Галактыкі” (107). Зноў дэталь!

I астранаўты-беларусы на свае вочы пераканаліся, як “паўплывай гэты выбух на развіццё планет, якія маглі быць недалёка ад той зоркі” (107). Наблізіўшыся да планеты, зразумелі, што высадзіцца на яе, каб зрабіць замеры радыяцыйні, будзе вельмі складана. “Яшчэ ніколі і нідзе не даводзілася бачыць такай бугрыстай паверхні” (109). З вялікай цяжкасцю селі на адзін з пагоркаў і пераканаліся, што выйсці з карабля не змогуць... На шчасце, невялікі лятальны апарат рускіх астранаўтаў састыкаваўся з беларускім зоркалётам. Вось тады Павел, астранаўт-вынаходнік з Варонежа, і падарыў мабільнік “чамусыці менавіта мне” [Сымону]. Пазней з дапамогай гэтага мабільніка і будзе выратаваны Арцём. Цяпер рускі навуковец-даследчык Павел падарыў мабільнік Сымону, каб беларусы змаглі аднавіць сувязь з Зямлёю, наладзіць якой не ўдавалася. Апрача таго, рускія астранаўты параді спешна пакінуць гэтую планету і патлумачылі сваю параду.

Ад пачутага беларускія астранаўты былі ў шоку. Аказвае ща, яны высадзіліся не на планетны грунт, а на жывую істоту! Гэта была планета чарапах. “Але з-за моцнага радыяцыйнага фону адбылася мутацыя, і ўсе тыя пагоркі, якія мы пабачылі на паверхні, не што іншае, як агромністыя чарапахі, такіх памераў, што і ўяўіць цяжка. На адну з іх мы і пасадзілі свой зоркалёт” (109). Трэба было спешна рыхтавацца да адлёту, каб як мага хутчэй выслаўіць чарапаху ад шматтоннай вагі зоркалёта.

Не менш моцнае ўзрушэнне зведалі астранаўты-беларусы крыйху пазней: “А тым часам у нас на зоркалёце здарылася дзіва. У адсеку, дзе жыў камандзір, з’явілася шэсць маленькіх чарапашак. Яны вылупіліся з яец, адкладзеных у адсеку, безумоўна ж, на планете чарапах” (110). Словы гэтыя таксама знакавыя ў фантастычным творы Р. Баравіковай.

Усё жывое, ахоплене страхам знікнення, перш за ўсё клапоціцца пра сваіх дзяцей. Навуцы вядомы выпадкі, калі некаторыя жывыя істоты, атрымаўшы ад сваіх “дазорцаў” сігнал знішчэння, цаной жышця ратуюць дзяцей ці адказваюць на сігнал

моцнай генерацыяй. Да прыкладу, даследчыкамі ўстаноўлена, што раслінныя кляшчы, гінучы ад ядахімікатаў, пасылаюць сігнал уцалелым, і тыя адказваюць генерацыяй патомства ў геаметрычнай прагрэсіі.

Людзі таксама не раз атрымлівалі папераджальныя знакі, у тым ліку і ад Неба, але, на вялікі жаль, “адказалі” на іх усплескам бездухоўнасці. Галоўнай і самай страшнай праявой яе з'яўляецца абыякавасць і нават жорсткасць людзей у адносінах да сваіх жа дзяцей і да прыроды. Такое нялюдскае стаўленне да першаасноў руйнуе само жыццё і робіць яго ўвогуле праблематычным.

У 1981 годзе ў артыкуле “Зарука нашае будучыні” В. Быкаў пісаў:

Цяпер ужо зразумела, што надзея чалавечтва на навукова-тэхнічны прагрэс як парадунак ад многіх небяспек і выйсце са шматлікіх цяжкасцей не апрайдаліся. Мабыць, навукова-тэхнічны прагрэс ужо даў чалавечтву ўсё, што мог даць карыснага, і на нашых вачах ператвараецца ў фактар выразна антыгуманны. Тая ланцуговая рэакцыя, што ахапіла навуку і тэхніку, скроўвае ўсё болей у бок знічэння, а ніяк не стварэння, і супрацьстаяць ёй можа толькі высокая чалавечая духоўнасць, гуманізм мастацтва.

Гуманістычную філософскую фантастыку Р. Баравіковай з поўным правам можна назваць супрацьстаяннем такому навуково-тэхнічнаму прагрэсу, які скіраваны “ў бок знішчэння”.

Сусвет — форма існавання Вечнасці. “Сусвет — агромністы, і многае, многае ў ім паўтараеца” (107). Гэтымі афарыстычнымі словамі вызначаецца і кампазіцыйная роля ўстаўных казак пра планету чарапах, Чыставуста каралеўскага і “цудоўнага, амаль зямнога хлопчыка” Мыквіка. Яны ў скразным сюжэце пра “абласакар”-падарожжа Арцёма ў сівую дауніну — якраз і акцэнтуюць увагу чытача на тым, **што** ў Сусвеце паўтараеца і **якія** каштоўнасці ў ім з'яўляюцца нязменнымі, вечнымі. Пароль Вечнасці — Любоў. Умова Вечнасці — Любоў.

Спатольваючы нашу прагу ў дзівосным, незвычайнym, пісьменніца-фантастка скроўвае нашу ўвагу на звычайнае, рэальнае, якое патрабуе пільнага і неадкладнага клопату, мудрасці працы нашых сэрцаў. І першы клопат — пра дзяцей. Не бывае такіх спраў, дзеяля якіх можна было б пакінуць, а тым больш адрынуць дзяцей. Словы доктара Савіча: “Я не могу пакінуць Мыквіка” (128) павінны

стаць знакавымі для ўсіх, хто хоча мець будучыню.

У гісторыі незямнога Мыквіка, які, дзякуючы любові і працы душы доктара Савіча, стаўся “цудоўным, амаль зямным хлопчыкам”, – як у люстэрку, адбітак вельмі трывожнай з’явы сучаснасці: дзіцячай жорсткасці і агрэсіі.

Планета, на якой жыў Мыквік, вычарпала свае прыродныя рэсурсы. У пошуках іншага месца жыцця жыхары той планеты натрапілі на астэроід. Аднак на караблі пачалася невядомая касмічная інфекцыя. На астэроід высадзіўся толькі цяжка хворы пілот з сынам Мыквікам. Пасля смерці бацькі жыццё хлопчыка стала невыносным. Астэроід насялялі пачвары — гнюсныя лысыя карлікі. Яны жылі ў глыбокіх норах і пакідалі іх толькі дзеля того, каб паздзекавацца з Мыквікам. Асабліва іх цікавілі і раздражнялі яго доўгія валасы, сабраныя ў хвосцік. “*Бараніца Мыквік нічым не мог. Ён быў адзін, а карлікай было мноства!*” (127). Аднойчы, калі трываць ужо было немагчыма, у Мыквіка і з’явілася ззаду на галаве тое жудаснае ablічча, ад якога жахнуўся Сымон, упершыню ўбачыўшы двухаблічную істоту. Ад агрэсіі і нянявісці ў яе позірку ва ўсіх дрыжыкі прабягалі па скуры. **Так зло спарадзіла зло.** Жахлівае раздваенне Мыквікавага ablічча доктар Савіч растлумачыў так: “Аднойчы ён зрабіў такія высілкі, такое намаганне, што парушыў свой генетычны склад, свою генетычную схему” (126). Доўга з выключнай цярпіласцю і любою доктар Савіч аднаўляў яе і дасягнуў жаданага: пазбавіў Мыквіка “ад цяпер ужо непатрэбнага яму ablічча” (128).

Доктар Савіч, як і Сымон, апантаны навукай, марай пра адкрыццё, дзякуючы якому “чалавецтва адразу ўступіць у новую эру!” (128) – пра машыну часу. І вось мара збылася, толькі Сымон забыўся ўзяць з сабою кампакт-дышк. Савіч скапіўся за галаву: “*Ты ненармальны! Ды яму цаны няма. Зараз жа едзем...*” Але доктар раптам асекся, успомніўшы пра справу, што важнейшая нават за ту, праз якую “чалавецтва ўступіць у новую эру”. “*Я не могу пакінуць Мыквіка аднаго. Ён можа наш раптоўны ад'езд вытлумачыць па-свойму*” (128).

Каб у Мыквіка ад адзіноты, страху, нявер’я, расчараўання зноў не з’явілася тое жахлівае ablічча, яго нельга пакідаць аднаго!

Раіса Баравікова ў фантастычным творы для дзяцей рэалізавала спробу стварыць станоўчага героя, выкананы, бадай, самую цяжкую задачу для мастацтва. Аднак пісьменніца не ідэалізуе сваіх герояў. Да прыкладу, Сымон, надзелены многімі прывабнымі якасцямі, тым не менш і сам не можа часам “*у простай рэчы*

пабачыць галоўнага”. Ён не толькі аддаў дзесяцям “цикавую рэч”, папярэдне з ёю не азнаёміўшыся, але і пакінуў ім кампакт-дыск яшчэ раз. Яго зноў паклікалі тэрміновыя справы. І гэта пасля здарэння, якое пагражала “страшнай бядой”! Ён, “на дзіва, быў спакойны ў ту ю хвіліну”, калі, “як паказалі далейшыя падзеі, трэба было трывожыцца”(129).

Такая Сымонава бестурботнасць, бесклапотнасць разлавала ўжо нават зялёна Дрэйка: “*Мне [Сымону] здалося, што яго позірк працяй мяне, а воны... свяціліся такай глыбінёй, быццам яны ўвабралі ў сябе ўсю неабсяжнасць Сусвету*” (136). Двойчы (!) на дысплеі з'явілася постаць зялёна Дрэйка, каб прамовіць “*усё тыя ж пяць слоў на сваёй невядомай нам мове...*” (137). Сымон зразумеў нарэшце “невядому” мову: перамясціцца ў іншую простору з вяртаннем назад можна было толькі два разы. Знакавымі, сімвалічнымі ў творы з'яўляюцца слова: “*Відаць, пра гэта і паведамляў зялёны Дрэйк, але каму?! Падлеткі стаялі, як зачараваныя...*” (137). Трэцяга папярэджання ўсім нам ужо не будзе! З той простай прычыны, што пачуць яго не будзе каму...

Звяртае на сябе ўвагу адна немалаважная дэталь: і незядмы Мышкі, і зядмы Арцём – сіроты. Свайго бацьку Арцём шукае і ў свеце, і ў Сусвеце. А яго няма. “*Мне [Сымону] хацелася сказаць, што адным з членаў той экспедыцыі быў якраз і Арцёмаў бацька, але я не стаў гэтага рабіць*” (94). Нагадаем яшчэ раз, што нейкі пільны клопат змусіў і маці Арцёма на некалькі дзён з'ехаць пад Гомель і пакінуць яго аднаго. Так, сапраўды, як пісаў П. Панчанка, “*у кожным даме горкія прычыны – і некаму аб дзесяцях бедаваць*”.

Пісьменніца Р. Баравікова дае яшчэ адзін шанс сваім героям выправіць памылку, каб яны больш яе не паўтаралі. Чытачы атрымалі магчымасць разам з Арцёмам пабываць у нашым далёкім мінулым, пераканацца, як можна “*з будучыні передаць насенне ў мінулае*” (130).

Сімвалічны вобраз “насення” юнымі чытачамі будзе ўсведамляцца па-рознаму. Магчыма, нехта будзе ўспрымаць “насенне” як сімвал Беларусі і яе неўміручасці. Нехта – як знак неабходнага зберажэння самага святога, без чаго не будзе і будучыні: “*Калі б я [Арцём] гэтага не зрабіў, магчыма, цяпер у нас на Беларусі і не рос бы лён. І з гэтым нельга было не пагадзіцца*” (138). Нехта – як Цуд, у які, каб ён адбыўся, трэба верыць.

Аднак самымі неадназначнымі, сімвалічнымі ў творы з'яўляюцца вобразы зялёна Дрэйка і яго кампакт-дыска. Яны настолькі неадназначныя, што няцікка спрагнаваць не толькі разнастайнасць, але і полюснасць успрымання іх юнымі чытачамі.

Наставнік абавязкова скарыстае такую адметнасць вобразаў – “правакатарапаў”, каб з іх дапамогай наладзіць аналіз твора ў жанры ўрока-альгэрнатывы, ці ўрока-дыспута, ці ўрока-дэбатаў.

Згадваеща парадаксальны выпадак з наставніцкай практикі. Рыхтуючыся да ўрока “Адметнасць алегорыі ў фантастычных апавяданнях Яна Баршчэўскага”, прадугледзела, здаецца, усё. Не змагла спрагназаваць успрымання Белай Сарокі большасцю(!) вучняў як увасаблення... добра. Вучні, падкрэсліваю, нават моцныя, здольныя ўспрымаць твор як факт мастацтва, былі не падрыхтаваны да такіх парадаксальных пісьменніцкіх прыёмаў стварэння вобраза зла. Яны больш звыклыя да таго, што нават дабро і прыгажосць часам спачатку пайстаюць у вобразе пачварнай жабы ці гадкага качаняці, а тут: *“Зляцела на падлогу – і ў міг вока стаіць пасярод пакоя кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, вочы вялікія, поўныя прывабнасці, на галаве і на ўсім адзені зіхаціць дыяменты і каштоўныя камяні”*. А як шчодра ўзнагародзіла ўсіх верных і адданых ёй!..

Давялося і мне на хаду, што называеца, перабудоўваща і шукаць прыёмы, каб можна было не дэкларатыўна, а пераканальна давесці: **самай страшнай сілай валодае менавіта зло ў белым адзенні...**

У адным са сваіх твораў А. Федарэнка піша: “Твор павінна тлумачыць крытыка – калі, вядома, ёсць што тлумачыць...” Фантастычныя творы Р. Баравіковай якраз і належаць да ліку тых, у якіх ёсць што тлумачыць, г.зн. аналізаваць. Задача крытыка – гэта, насамрэч, не спаборніцтва ў славеснай эквілібрystыцы, а найперш – мастацтва аналізаваць. Аналіз жа, бадай, катэгорыя больш чым канкрэтная.

У творах Р. Баравіковай аналізу патрабуюць не толькі сімволіка вобразаў, знітаванасць сюжетаў, але і перамежаванне, знітаванасць часоў, прычым знітаванасць парадаксальнай. Паводле сюжетаў Р. Баравіковай, “прекрасному далёко” мы сёння абавязаны тым, што прыйшло да нас з... сівой даўніны: *“І як шкада, што дзесьці там, на Шэрай Непрыветлівасці, сам Дрэйк, безумоўна ж, нават не здагадваеца, што міжволі з яго дапамогай мы можам бачыць гэты цуд – лён цвіце!”* (138).

Парадаксальную знітаванасць часоў праілюструем яшчэ адным прыкладам (а такіх у творах – вялікае мнóstva!): “Да гэтага часу пераважна ў паўднёвой частцы Беларусі ля сажалак ды завадзяй рэчак, дзе пераважае спакойная вада, жывуць чарапахі. І называюць іх балотнымі” (111).

Гэта нашчадкі той чарапахі-мутанта, на якую высадзіўся зоркалёт беларусаў. Жывуць чарапахі і зараз, а час іх паходжання, так бы мовіць, нараджэння, – не мінуўшчына, а ўсё тое ж “прекрасное далёко”, як назваў будучыню яшчэ Гогаль. Невытлумачальная загадка, цуд?

Аднак, калі б усё фантастычнае можна было растлумачыць да канца, яно перастала быць фантастычным, цікавым, прывабным. А галоўнае – загадковым.

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай узмацняе наша адчуванне, што будучыня... ужо адбылася – яна ўжо ёсць, праста ляжыць за даляглядам. Узмацняеца ўсведамленне, што самы цікавы чалавек – той, з кім гаворым зараз, хто ў нас перад вачыма тут і цяпер, а самая важная падзея ў жыцці – тая, што адбываецца з намі ў гэты момант.

Фантастычныя творы Р. Баравіковай яшчэ чакаюць сваіх крытыкаў і аналітыкаў. І, мяркую, крытыкі яшчэ здзівяць нас спектрам свайго ўспрымання і неадназначнага прачытання. Добра гэта ці кепска? Нават выдатна. Пры адной толькі ўмове. Калі не будуць супяречыць задуме аўтара. І тады аналітыкі выканаюць сваю галоўную функцыю: паспрыяюць чытацкаму спасціженню духоўнага вопыту пісьменніцы.

Аўтар жа гэтага допісу асмеліўся пазнаёміць з ім Raicy Андрэеўну Ба-равікову і звярнуцца да яе толькі з адным пытаннем: ці не супяречыць выкладзенae яе задуме, рэалізаванай у кнізе “Казкі астранаўта”? Адказ быў такі: не супяречыць.

Адказ пісьменніцы і стаў падставай, каб прапанаваць напісанae чытачу. І ў першую чаргу – настаўніку. Яму і належыць стаць пасрэднікам паміж пісьменнікам і юным чытачом.

Урок-дэбаты па аповесці-казцы Раісы Баравіковай “Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”

8 клас

Перад настаўнікам стаіць няпростая **задача** — на адным уроку пазакласнага чытання **далучыць вучняў да дзівоснага свету парабалічнага твора** — **аповесці-казкі “Лён-Лянок...”, паспрыяць вучнёўскаму спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніцы, засведчанага ў творы.**

Мяркуем, што ў рамках аднаго ўрока вырашэнне задачы магчыма праз далучэнне вучняў да сімвалічнага зместу толькі некаторых вобразаў казкі. За аснову мэтазгодна ўзяць аналіз 1-2 вобразаў, якія нясуць у творы найбольшую нагрузкку ў выяўленні яго філософіі, канцэпцыі — задумы пісьменніцы. Характарыстыка гэтых вобразаў неміуча выведзе і на аналіз усіх астатніх, з імі непарыўна звязаных.

Для вырашэння пастаўленай задачы прыменім прыём, які выкарыстала сама пісьменніца. Яна знітавала сюжэт казкі скразнымі вобразамі Сымона, Аліка, Арцёма і інш. Мы ж знітуем урок вобразамі зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска. Чаму менавіта імі? Адказ — у самой назве твора. Дакладней, другой яго частцы: “Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”.

У добрым творы нічога выпадковага, дробязнага, другараднага не бывае. Назва твора — тым больш не дробязь. Восьмікласнікі ведаюць, што ключ да “разгадкі” твора, да спасціжэння яго ідэі, філософіі — у назве. Імёны персанажаў, вынесенныя ў загаловак, — падказка: шукаць ісціну трэба менавіта тут. Найперш праз гэтыя вобразы пісьменнік выяўляе свой духоўны вопыт, імі даводзіць пра нешта такое, чаго мы, магчыма, да канца не ўсведамляем. На тое і пісьменнік, каб навучыць нас, папярэдзіць, “дзе патоп, дзе пажар, дзе вораг на межах” (У. Някляеў). Лаўрэат Нобелеўскай прэміі Жан-Поль Сартр пісаў: “Функцыя пісьменніка заключаецца ў тым, каб у выніку яго дзеяння ніхто не мог спаслаца на няведанне свету, апрайдацца асабістай невінаватасцю перад ім”.

Сёння перад школай стаіць надзённая проблема авалодання сучаснымі педагогічнымі і ў прыватнасці — педагогічнымі “Дэбаты”. Часам настаўнік высільвае ў пошуку сітуацый, выкладу, якімі можна было бы “справакаваць” вучняў на спрэчку-пошук, спрэчку-даследаванне як прыём аналізу мастацкага твора.

Цяжка назваць у нашай дзіцячай літаратуре вобразы, якія б так, як баравікоўскія Дрэйк і яго кампакт-дыск, самі па сабе ўжо “правакавалі” юнага чытача на спрэчку. Гэтыя вобразы з поўным

правам можна ўмоўна назваць вобразамі-“правакатарамі”. Настаўнік выкарыстаете такую іх адметнасць, як неадназначнасць, каб вучыць дзяцей “у простай рэчы … пабачыць галоўнае”. Апрача таго, дэбаты паспрыяюць і развіццю маўлення вучняў, іх эўрыстычных здольнасцяў, аналітычных навыкаў.

Урок-дэбаты найлепшым чынам паспрыяе і спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніка, а праз яго — усведамленню такіх каштоўшнасцяў, якімі забяспечваецца існаванне Вечнасці. Вобразамі зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дышка пісьменніца даводзіць і пра законы вечнасці. Парушэнне іх прывядзе да “страшнай бяды, якая, не выключана, можа стаць непапраўнай” (89).

За тыдні два да ўрока вучням прапануецца праблемнае пытанне дэбатаў:

*Дабро ці зло і якія іх праявы
сімвалізуюць вобразы зялёнага Дрэйка і яго
кампакт-дышка ў аповесці-казцы
Райсы Баравіковай “Лён-Лянок...”?*

Праз сваіх памочнікаў-кансультантаў настаўнік здзяйсняе кірауніцтва падрыхтоўкай да дэбатаў.

Асноўныя этапы падрыхтоўкі:

1. Вучням прапануецца аб'яднацца ў 2 суполкі паводле далучэння да адной з тэзаў:

Тэза першая:

Вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дышка сімвалізуюць мару і клопат чалавека пра будучынню, славяць разум і імкненне чалавека да спазнання свету...

Тэза другая:

Кампакт-дышк ад зялёнага Дрэйка і ён сам — сімвалічныя вобразы зла, якое пагражае знішчэннем чалавека і жыцця наогул...

2. Суполкі выбіраюць кіраунікоў, якія будуць каардынаваць падрыхтоўку да дэбатаў, узгадняць агульныя намаганні, весці ўлік напрацовак.

3. Суполкі вылучаюць мікрагрупу дыспутантаў (па 2—3 вучні), якія будуць непасрэдна ўдзельнічаць у дэбатах, якім будзе даручана агучваць напрацоўкі суполак, адстойваць і аргументаваць тэзу і яе элементы.

4. Суполкі рыхтуюць па адным малюнку-сімвале, які стане своеа-саблівай ілюстрацыяй іх чытацкага ўспрымання вобразу і адпаведнага яму выкладу ў час дэбатаў.

5. Суполкі рыхтуюць па два эпіграфы да сваіх выступленняў

у спрэчках. Першы — афарызм; другі — слова з тэксту аповесці-казкі “Лён-Лянок...”

6. За 3—4 дні да дэбатаў дыспутанты здаюць настаўніку тэзісныя планы прагназаваных выступленняў.

Настаўнік кіруе падрыхтоўкай дэбатаў праз каардынатараў, а пры неабходнасці кансультуе і дыспутантаў.

Мэтазгодна нагадаць вучням, чым адрозніваюцца дэбаты (дыспут) паводле грамадскіх, маральнага-этычных праблем ад дэбатаў паводле праблем, узнятых у мастацкіх творах.

Першыя патрабуюць ад дыспутантаў дэманстрацыі ўласных пазіцый і іх аргументацый. Літаратурныя ж дэбаты — дэманстрацыі выяўленай, усвядомленай імі задумы аўтара, рэалізаванай у творы. Першыя — выяўляюць светапогляд толькі дыспутантаў; другія — асэнсаванне чытачом светапогляду пісьменніка. У аснове першых — пэўны жыщёвы факт, з'ява, якія існуюць адпаведна ці насуперак законам жыцця. У аснове другіх — літаратурны факт, абумоўлены законамі мастацтва. А законы жыцця і законы мастацтва нярэдка не супадаюць, а часам і знаходзяцца ў супрацьстаянні.

Трэба памятаць, што літаратурныя дэбаты — гэта форма і шлях аналізу мастацкага твора. Аналіз — не спаборніцтва ў славеснай эквілібрystыцы. У яго зусім канкрэтная **задача — спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніка, рэалізаванага ў мастацкім творы**. Важна, каб чытач зразумеў і “пачуў” пісьменніка. А ўжо “пастухаць” яго ці не — залежыць толькі ад чалавека. Выбар належыць зрабіць толькі яму самому.

Урок пачынаецца з **уступнага слова-праписа**. Лепш, калі яго не толькі скажа, але і падрыхтуе вучань па даручэнні настаўніка. Яны разам вызначаць змест зачыну, якому належыць стаць імпульсам да спрэчкі, скіраваць увагу вучняў на важнасць, надзённасць праблем, узнятых у аповесці-казкы “Лён-Лянок...”

Магчыма, настаўнік падчысць мэтазгодным выкарыстаць некаторыя моманты аналічнай часткі дадзенага артыкула. Да прыкладу, інфамацыю пра спрадвечнае імкненне чалавека авалодаць часам і зрабіць такое адкрыццё, дзякуючы якому “чалавечства адразу ўступіць у новую эру” (128).

Ва ўступным слове варта нагадаць вучням пра кампазіцыю аповесці-казкі. Џынамічны скразны сюжэт пра абласакарт-тэлепартацыю Арцёма ў далёкае мінулае не раз перапыняеца **устаўнімі казкамі**:

- пра катастрофу на планете Гусляр;
- пра планету чарапах;

- пра Чыставуста каралеўскага;
- пра двухаблічнага Мыквіка.

Нельга аbmінуць увагай **жанравую адметнасць** баравікоўскага твора-загадкі, якая патрабуе прачытання-разгадкі. У такім разе не лішне нагадаць вучням азначэнне **сімвала** і яго ролі ў мастацкім творы; размежаваць паняцці “сімвала” як мнагазначнага тропа і “алегорыі” як адназначнага. Важна толькі, каб уступнае слова было нестаронній прэлюдый да спрэчкі.

Настаўнік клапоціца пра тое, каб як мага больш вучняў было задзейнічана не толькі ў часе падрыхтоўкі, але і непасрэдна на ўроцку. Магчыма, нехта з вучняў сам пажадае выкананаць ролю прэсакратара. Такіх павінна быць па два ад кожнай суполкі. Адзін сцісла занатоўвае толькі **высновы** дыспутантаў, а другі фіксуе **прыёмы**, якімі дасягаетца іх пераканальнасць.

Агучванне занатовак прымяркоўваецца да такога этапа ўрока, як рэфлексія. Гэта і дазволіць правесці яе не на ўзоруны “спадабалася-не спадабалася” і высвяtleння, хто перамог у дэбатах, а ўзбагаціць вучняў уласнымі здабыткамі ў пошуку ісціны і эфектыўнымі прыёмамі яе спасціжэння. Такі этап урока пастрыяле наогул развіццю **эўрыстычных здольнасцяў** вучняў, выпрацоўцы навыкаў мысліцельнай дзейнасці.

Вучням, якія не будуць задзейнічаны неспарэдна ў дэбатах, мэтазгодна прапанаваць зрабіць **стэнаграму** аднаго з фрагментаў спрэчкі (на выбар). Пазней на аснове гэтых стэнаграм можна будзе аформіць нататку-“калаж” для насценгазеты ці нават даслаць лепшы варыянт у дзіцячае або маладзёжнае перыядычнае выданне, напісаць ліст пісьменніцы.

Яшчэ мэтазгодна даручыць двум вучням з розных суполак выкананаць такое заданне: **вызначыць, якую роль ў скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў сівую даўніну адигryваюць устайныя казкі**

- пра катастрофу на планете Гусляр;
- пра планету чарапах;
- пра Чыставуста каралеўскага;
- пра “цудоўнага, амаль зямнога хлопчыка” Мыквіка.

Настаўнік мае права на **эксперымент**. Каб вызначыць, як фармулёўка пошукавага пытання ўплывае на вучнёўскае спасціжэнне ідэі твора і вобразуў, ён прапануе яшчэ двум вучням такі варыянт пытання, у якім утрымліваецца “падказка”:

Як устайныя казкі ў скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў далёкую мінуўшчыну “працуюць” на

**вобразы Дрэйка і яго кампакт-дыска — адмаўляюць ці
сцярджаюць сілы, увасобленыя ў іх?**

Пасля ўступнага слова суполкі аб'яўляюць свае **эпіграфы** (яшчэ лепш аформіць іх на дошцы). Прапануем адзін з прагназаваных варыянтаў:

Да тэзы першай:

...Сам Дрэйк, безумоўна ж, нават не здагадваецца, што міжвалі з яго дапамогай мы можам бачыць гэты цуд — лён цвіце! І нават вырабляюць з яго тканіну.

P. Баравікова

Настане час, калі навука абгоніць фантазію.

Жуль Верн

Где высоко стоит наука,
Стоит высоко человек.

A. I. Паляжаеў

Мая вера — гэта вера ў тое, што ічасце чалавечству дасць прагрэс навукі.

I. P. Паўлаў

Да тэзы другой:

Здарылася страшная бяды, якая, не выключана, можа стаць непапраўнай.

P. Баравікова

Пока из знаний мудреца
Мир пользы не извлёк,
Мудрец отличен от глупца
Всего на волосок.

Зебуніса, індыйская паэтэса XVII ст.
Мы хочам зразумець галактык мову.
... А блізкіх нам не можам зразумець.

G. Бураўкін

Непасрэдна дэбатамі кіруе сам настаўнік. Вельмі важна, каб гэта кіраўніцтва было неназойлівым. Яго можна парашунаць з узмахамі дырыжорскай палачкі. Узмах — і аркестр выдае патрэбнае дырыжору і ім запланаванае, падрыхтаванае.

Лішне патлумачваць, што змест і вынік дэбатаў павінны вызначацца пазіцыяй настаўніка, яго прачытаннем твора і яго спасціжэннем духоўнага вопыту пісьменніка, засведчанага ў творы. Сваё ўспрыманне тэксту і бачанне падтэксту настаўнік тонка і вонкава непрыкметна перадае вучням. Настаўнік — мудры пасрэднік паміж юным чытачом і пісьменнікам. У вучняў жа павінна ўзнікнуць

адчуванне, што яны самі зрабілі адкрыццё і спасціглі ісціну.

Прагназаваны ход дэбатаў

Задзяга. Аўтару гэтага артыкула належаць шматлікія метадычныя распрацоўкі ўрокаў і сістэмы ўрокаў па творчасці многіх пісьменнікаў. Большасць у тых распрацоўках — засведчанне вопыту працы. У іх прыдуманы не толькі жанры ўрокаў, метадычныя прыёмы рэалізацыі мэты, але нават непасрэдна змест, вучнёўскія даследаванні і “адкрыцці”. Аднак у выкладанні ўрокаў па творчасці Раісы Баравіковай, як і Андрэя Федарэнкі, у аўтара вопыту ўжо няма. З той простай прычыны, што іх творы зусім нядайна ўведзены ў школьнную праграму. Таму аўтар артыкула можа прапанаваць настаўніку толькі сапраўды прагназаваныя ўрокі паводле творчасці Раісы Баравіковай. І спадзяеца, што настаўнікі змогуць творча выкарыстаць пропанаваны матэрыял.

Аргумент да тэзы 1

— Вобразам зялёнага Дрэйка пісьменніца славіць мару чалавека пра такі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзякуючы якому “чалавечства адразу ўступіць у новую эру” (128). Дрэйк валодае тым, “над вынаходствам чаго чалавечства ўжо б’еца не адно стагоддзе і ніяк не можа вынайсці” (91). Не выключана, што ён сам і з’яўляецца вынаходнікам машыны часу. Яна паказана ў творы ў выглядзе кампакт-дывска і выконвае ролю вобраза-сімвала, пра што сведчыць і назва твора. З дапамогай аналагічнага вынаходства чалавечства, як і герой аповесці-казкі — падлестак Арцём, атрымае магчымасць перамяшчэння з адной часавай прасторы ў другую.

Контрапрограмент і аргумент да тэзы 2

— Вобразамі Дрэйка і кампакт-дывска пісьменніца б’е трывогу пра такі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, які пагражае чалавечству вынішчэннем, пра “страшную бяду, якая, не выключана, можа стаць непапраўнай”. Прычым непапраўнай не для аднаго ці некалькіх чалавек, а для ўсяго чалавечства. Устаўной казкай пра катастрофу на планете Гусляр пісьменніца папярэджвае пра гібелль цывілізацыі з прычыны менавіта “высокага” ўзроўню навуково-тэхнічнага прагрэсу і нікому не патрэбных, бессэнсоўных і абсурдных вынаходстваў. Да ліку таких і адносіцца якраз машына часу. Сам Дрэйк аддае кампакт-дывск Сымону як непатрэбшчыну. Гэта вынаходства не ўратавала ад пагібелі не толькі планету, але нават яе жыхароў ці хаця б родных Дрэйка. Чаго варта такое вынаходства?

Аргумент да тэзы 1

— Нават цяжка пералічыць усе тыя выгоды, якія атрымала б чалавечства з вынаходствам машыны часу. Нездарма другая назва

аповесці-казкі — “Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”, а не, скажам, “Зялёны Дрэйк і яго кампакт-дыск”. Назва, па сутнасці, сінанімічная уэлсаўскай “Машыне часу”. Якія выгоды? Ды хаця б карысць ад вопыту мінулага. Мінулае вучыць, як жыць сёння. І гэта так. Аднак мінулае да нас даходзіць у суб'ектыўным асвяленні: яго або ідэалізуць, або ачарняюць, бэсцяць. Як каму выгадней. Пасланцы ў мінулае дазналіся б праўды, як там было на самай справе.

У мінулага, як вядома, няма ўмоўнага ладу. Як часта мы кажам: “Калі б...”! Аднак, гэтае “калі б” нікому не дадзена перадаць у мінулае, каб нешта паправіць у ім, змяніць да лепшага і тым самым паўплываць на сучаснасць і будучыню. Дзякуючы машыне часу, стала б магчыма з будучыні перадаць “насенне” ў мінулае, прадухіліць катастрофы, дыктатуры, трагедыі — дапамагчы мінулагу і тым самым паспрыяць будучыні. Зрабіць тое, што змог Арцём: “Калі б я гэтага не зрабіў, магчыма, цяпер у нас на Беларусі і не рос бы лён”. Пісьменніцкая пазіцыя выяўляеца ў словах: “І з ім нельга было не пагадзіцца”.

Аргумент да тэзы 2

Асвяленне мінулага летапісцамі, засведчанае ў кнігах — своеасаблівых машынах часу, — не пазбаўлена суб'ектыўнасці? Магчыма, гэта і так. А дзе гарантывя того, што карэкцыя мінулага, умяшанне ў яго будзе пазбаўлена суб'ектыўнага? Хто назначае “пасланніка” ў мінуўшчыну, урэшце, з якой мэтай і з якім “насеннем” ён туды накіруеца? Як прадухіліць, скажам, дыктатуру ў мінульым з яе трагічнымі наступствамі і для будучыні? Знішчыць дыктатара? Сёння чалавецтва не ведае паратунку ад тэрарызму ў просторы. А што, калі да гэтага дадасца яшчэ і тэрарызм у часе? Пазіцыя пісьменніцы, з якой сапраўды нельга не пагадзіцца, увогуле не датычыцца машыны часу і нават мары пра яе. Сюжэт пра кампакт-дыск у ролі машыны часу — гэта мастацкі прыём. З яго дапамогай спіярджаеца думка пра непарыўную повязь сучаснага, мінулага і будучага. Без мінулага не будзе будучыні. Каб вучыцца ў мінулага, як жыць сёння і мець заўтра, зусім не абавязкова садзіцца за руль машыны часу.

Аргумент да тэзы 1

— Повязь мінулага, сучаснага і будучага сёння немагчыма без навукова-тэхнічнага прагрэсу, без вынаходстваў, без тых жа кніг, камп'ютэраў, мабільнікаў, у рэшце рэшт. Усе вынаходствы адпавядаюць свайму часу. Пісьменніца мае рацыю, калі даводзіць, што сапраўднымі вынаходніцтвамі сівой мінуўшчыны былі ступа, церніца, кросны. Яна піша: “...Калі нашы далёкія праічуры яшчэ

былі апрануты ў шкуры, у іх ужо была ступа. Вялікае вынаходніцтва таго часу!” (113). Нашаму часу — адпавяддаюць іншыя, за якія, да прыкладу, узнагароджваюць Нобелеўскай прэміяй. Будучыні будуць адпавяддаць новыя. Пісьменніцкая мара і думка пра іх выяўлена найперш праз вобразы Дрэйка і кампакт-дыска. У далёкай будучыні стануць явай міжпланетныя пералёты, кантактаванні з насельнікамі іншых цывілізацый. Пісьменніца мадэлюе прыязныя, міралюбныя кантактаванні. На планете Пурнас-Гусляр здарылася трагедыя. Аднак самотны Дрэйк ахвяруе сваім вынаходствам: хай яно служыць іншым...

Аргумент да тэзы 2

— У народзе пра такое кажуць: на табе, Божа, што мне не гожа. У вобразе зялёна-чорнага Дрэйка ўвасоблена думка пра разбуральную, вынішчальную сілу адмоўнага вопыту. Такі вопыт нічым добрым нікога ўзбагаціць не можа — толькі непатрэбным: “*Мне гэтая рэч ужо непатрэбная. Вазьмі сабе*” (92), — сказаў Дрэйк Сымону. Існуе мноства ўстаноў, інстытутаў, семінараў па абмене станоўчым вопытам. І ёсць толькі адна навука адмоўнага вопыту — не браць яго. Сымон узяў — і “здарылася страшная бяды”... А было ж пра тую бяду і папярэджанне: “*Ён сей побач з намі. Маіх каленяў краналася крысо яго чорнага плашка*” (101). Было і яшчэ адно: “*у гэтых момантах мне здалося, што ён сапраўды дыхнуў холадам. Відаць, тое ж самае адчуў і доктар Савіч, ён пачаў развітвация*” (103). Ад таго, хто “дыхае холадам”, належыць дыстанцавацца...

Вынаходства не зрабіла Дрэйка шчаслівым. А няшчасны і самотны не можа даць іншым радасці і шчасця з той простай прычыны, што сам іх не мае. Ён можа даць толькі непатрэбнае яму. Пры гэтым Дрэйк адмовіўся нават ад дапамогі, настолькі абсолютнай была яго трагедыя і бессэнсоўным стала жыццё. Якім жа сэнсам ён можа ўзбагаціць жыццё іншых? Пазбаўлене ўсялякага сэнсу выпраменявае толькі зло. А ў зла толькі адзін “клопат” — перадаць зло іншым, няхай кепска, невыносна будзе ўсім! Сымон, хай сабе праз няведанне і неабачлівасць, і стаўся пасрэднікам паміж злом і дарагімі яму людзьмі...

Аргумент да тэзы 1

— Дрэйк аддаваў, хай сабе ўжо і непатрэбнае яму, не на зло, а на дабро. Пра гэта сведчыць і яго папярэджанне-інструкцыя: “*Але калі здарыцца абласакар, толькі з таго месца, куды прыбудзеши, вернешся назад*”. Аднак Сымон забыўся на перасцярогу, бо не зразумеў тады слова “абласакар” (92). Двойчы папярэдзіў Дрэйк ужо пазней, што “*перамясціца ў іншую прастору з вяртаннем назад*

можна было толькі два разы” (137).

Такія ўчынкі ніяк не могуць належаць носьбіту зла. Ды і сам кампакт-дыск паслужыў дабру і выйшаў на дабро: “*і атрымалася, што паішласіла Арцёму. Ён не толькі перамясціўся ў мінулае, да нашых прашчураў, але яшчэ і перадаў туды насенне лёну*” (137).

Аргумент да тэзы 2

Насенне лёну — сімвалічны, шматзначны вобраз. У кантэксле аповесці-казкі “Лён-Лянок...” праз вобраз лёну выяўляецца пісьменніцкая думка пра тое, што з мінуўшчыны мы павінны ўзяць зярніты добра, людскасці, выкарыстаць багаты духоўны і матэрыйяльны вопыт нашых далёкіх прашчураў. Узяць, каб памножыць і перадаць у будучыню. Толькі гэтым і забяспечваецца Вечнасць. Магчыма гэта пры адной умове: калі не “здарыцца страшная бяды” — абласакар. Гэтае слова, як і вобразы зялёнага Дрэйка, яго кампакт-дыска, таксама набывае ў творы сімвалічнае значэнне. Абласакар пагражае знішчэннем, нябытам. І найпершая пагроза ад яго — маладым, дзесяцям. Пра тое папярэджвае і сам Дрэйк: трэцяга вяртання з “абласакару” не будзе!

А каб “зацвіў лён”, ніякай машыны часу і ніякага абласакару не патрэбна. У нас ёсьць дзеля таго найвялікшыя вынаходства чалавецтва — Кніга. У ёй захавана памяць, нездарма яе яшчэ называюць “захавальнікам вечнасці”. З яе, кнігі, нават Арцём, “дзіця горада, асфальту і бетону”, даведаўся пра вялікія вынаходствы сваіх прашчураў. Без гэтых вынаходстваў мы не ўяўляем сучаснае жыццё з усімі яго атрыбутамі навукова-тэхнічнага прагрэсу. Пісьменніца якраз б’е трывогу пра такія “адкрыцці”, якія не на карысць, а на згубу чалавецтву...

1. Чырвоная кніга ў казках і вершах беларускіх пісьменнікаў. Мн.:Література и Искусство, 2003. С. 19.

Аргумент да тэзы 1

— У “Казках бабулі Юстыны” Л. Рублеўская слушна даводзіць: “*Нават у атрутнай расліне няма ні добра, ні зла — дабро ці зло з яе дапамогай робіць чалавек. Нават самая моцная атрута можа быць добрым лякарствам — трэба толькі правільна ёю карыстацца*”¹. Тоё ж самае можна сказаць і пра вынаходствы тыпу кампакт-дыска ад зялёнага Дрэйка. Ён — сімвалічны вобраз такога навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзе “стоит высоко человек”. Гэтыя вобразы — сцвярджэнне думкі, што “шчасце чалавеку дасць прагрэс навукі”.

Аргумент да тэзы 2

— Мы жывём тут і цяпер. І пра наш час можна з поўным правам сказаць, што ў ім “высоко стоит наука”. Што да слоў пра

вышыню чалавека, то яны сведчаць толькі пра адно — яго непамерную гардыню. Пра магчымасці чалавека ў параўнанні з магчымасцямі навукі найлепш сказаў Г. Бураўкін: “Мы хочам зразумець галактык мову... А блізкіх нам не можам зразумець”. Навука на планеце Пурнас-Гусляр таксама стаяла высока, аднак ля высознай гары на планеце Шэрая Непрыветлівасць стаяў адзіны жыхар з Пурнаса — самотны Дрэйк, які, магчыма, пазелянеў ад гора... І планета чарапах — яскраве сведчанне таго, на якой “вышыні” можа аказацца ўсё жывое там, “где высоко стоит наука”. Надзеі на навуковы прагрэс, які зробіць чалавека ўчастнікам, не спрайдзіліся. Наадварот, сёння перад навукай стаць проблема такіх вынаходстваў, якія былі б здольны нейтралізаваць ранейшыя. Бо яны пагражают чалавецтву вынішчэннем.

Фантастыка Баравіковай не адмаўляе навукова-тэхнічнага прагрэсу. Сапраўды, наша сучаснасць напоўнена множствам яго здабыткаў, без якіх мы ўжо не ўяўляем свайго жыцця. Нельга не пагадзіцца з тым, што ад чалавека залежыць, ці разумна, правільна, ці на дабро будуть выкарыстаны вынаходствы. Да прыкладу, з дапамогай таго ж мабільніка можна наладзіць узаеміны, зэканоміць час і нават выратаваць сваё ці чыёсці жыццё, як гэта і паказана ў аповесці-казцы. Аднак тое ж вынаходства можа стаць зброяй зла і рэалізаваць самае мярзотнае ў чалавеку...

Аргумент да тэзы 1

— Вялікае вынаходства нашага часу — камп’ютэр. Ён, як і кніга, таксама своеасаблівы імітатор часу. Дзякуючы яму, таксама можна наладзіць уза-еміны з сябрамі, сягаць у далёкую прастору і нават праз стагодзі ў дауніну, пачуць і ўбачыць, як жылі нашы прашчуры, “чым займаліся, што іх радавала і што засмучала”. І пра тое выдатна паказана ў аповесці-казцы “Лён-Лянок”...

Аргумент да тэзы 2

— У аповесці-казцы Р. Баравіковай пераканальна даводзіцца зусім пра іншае. Выдатна паказаны не толькі выгоды і зручнасці, але і пагроза, небяспека, якія ўтрымліваюць і нясуць нам найноўшыя вынаходствы. Зялёны шланг камп’ютэра (а гэты вобраз набывае ў творы таксама сімвалічнае значэнне) здольны ўсмактаць, “як нешта дробнае”, каго заўгодна. Найперш — дзяцей і моладзь. І перанесці іх у такія “прасторы”, у такую бездань, у такі “абласакар”, з якіх ужо не вярнуцца. Калі б у Інтэрнэце было ўсё толькі карыснае! Наадварот, сучасныя зялёныя Дрэйкі “скідваюць” у яго, як і ў тэлеканалы, усялякую непатрэбчыну, вельмі небяспечную для чалавека, яго душы і псіхікі. Ад інтэрнетзалежнасці няма паратунку, як і ад

наркотыкаў, алкаголю, блуду, іграмані... Па сутнасці, усе гэтыя страшныя выявы вынішчэння чалавека, а не толькі інтэрнетзалежнасць увасоблены ў вобразе “зялёнага шланга”. Ён “хутка раскручваецца, як рулетка”, ён у пошуках ахвяры “хістaeцца з боку ў бок, бы гадзюка”. Ён, выбраўшы ахвяру, уцягвае яе ў сябе, “як уцягвае пыласос штосьці дробнае” (91). Ахвяра не паспявае “нават кryкнуць...”

Аргумент да тэзы 1

— Але ж такое найвялікшае вынаходства чалавецтва, як книга, таксама можа нарабіць шмат бяды. Ёсьць розныя книгі, у тым ліку і такія, што разбэшчваюць чалавека і нішчаць душу не менш, чым сеткавая павуціна. Усё залежыць ад чалавека, яго выбару і здольнасці выкарыстоўваць вынаходствы на дабро, а не на зло.

Аргумент да тэзы 2

— Гэта сапраўды так. Але звяртае на сябе ўвагу адна акалічнасць. Чаму сёння паміж добрай книгай і “добрым” у Інтэрнешце большасць выбірае апошняе?

Прачытанне добрай книгі патрабуе пэўных выслікаў, працы душы і розуму. Інтэрнет гэтага не патрабуе, затое дае “задавальненне”. Адно слова — “цікавая рэч”. Кепская книга не здольна з такой хуткасцю ўцягнуць ахвяру, што тая не паспявае “нават кryкнуць”. Злу ад кепской книгі патрабуецца пэўны час, каб “уцягнуць” ахвяру. За гэты час яна можа схамянутьца, спалахацца, адумацца. У рэшце рэшт — ёй можна чымсыці даламагчы, каб вярнуцьца з “абласакару”.

Аповесць-казка “Лён-Ляноч...” не пра навукова-тэхнічны прагрэс, а пра чалавека і сілы, якія здольны ўратаваць ад “страшнай бяды”. Гэта ў казцы заўсёды шчаслівы канец. У жыцці, каб уратаваць дзяцей ад “абласакару”, “патрэбны маці, бацька, педагог. / A ix няма. / Альбо ў мізэрнай дозе. / Развал. / Развод. / Сіроцтва ўсё часцей. / I ходзяць беспрытульна па дарозе / Мільёны нашых страчаных дзяцей” (П. Панчанка).

Сілы, у якіх бачыць паратунак Пімен Панчанка, увогуле адсутнічаюць у баравікоўскай аповесці-казцы. Арцём, як і Мыквік, сірата. Ён таксама адзін з “недагледжаных дзяцей”, што акрэслена адной дэталлю: “Што нам тая катаспрофа?! У мяне мама на некалькі дзён з’ехала пад Гомель. На касмадроме за Раўбічамі мне ўжо стала нецікава. Думаў, пабуду тут з вамі [з Сымонам]” (86). Пра бацькоў Аліка і Наткі — увогуле ні слова. Адсутнасць героя — таксама мастацкі прыём. Дарослыя заняты сваімі важнымі справамі. На дзяцей часу не хапае. “Цікавая рэч” — выйсце са становішча.

“Цікавай рэччу” аказаўся кампакт-дыск ад зялёна га Дрэйка. Гэта толькі ў казцы такая “рэч” можа стаць завязкай цікавага фантастычнага прыгодніцкага сюжета. У жывіці — пачаткам “страшнай бяды”. Імя ёй — абласакар. Пісьменніца пераклала гэтае слова як тэлепартацыя. У кантэксце твора — гэта бездухойнасць у самых розных яе праявах.

Фантастыку называюць прадчуваннем рэальнасці. “Страшная бяды”, апісаная ў аповесці-казцы, — ужо рэальнасць. “Лён-Лянок...” — пра тое, што трэба рабіць, каб “страшная бяды” не стала непапраўнай...

У такім моманце дэбатаў варты даць слова вучням, якія выконвалі **індывідуальнае заданне** — вызначалі кампазіцыйную ролю ўстаўных казак у скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў далёкую мінушчыну. Па сутнасці, роля ўстаўных казак пра катастрофу на планете Гусляр і пра планету чарапах ужо была вызначана ў ходзе дэбатаў.

Прагназаваны вынік напрацовак пра ролю іншых казак

— Казку пра Чыставуста каралеўскага пісьменніца вывёрыла ўспры-маннен Наткі. Дзяўчынцы казка не спадабалася. Яна нават скептычна ўсміхнулася, сказала, што нічога касмічнага ў ёй няма: “Ваш распoved — самая сапраўдная казка, вельмі подобная да зямных” (134). Натка была расчаравана тым, што ў касмічным сюжэце яна пазнала многія праявы зямнога жывіця: нянатіць, жорсткасць, двурушнасць, помслівасць. Пазнала ўсё тое, што ведаць і зведаць у дзяцінстве вельмі небяспечна. Хто тое зведаў, з тым найчасцей “здарае ўса абласакар”.

Думка пра тое, што зло спараджае толькі зло, узмацняецца ў казцы пра сіраціну Мыквіка і яго трагічны лёс. У гэтай, таксама касмічнай, казцы чытач ужо пазнае многія праявы сучаснага нам жывіця. Пасля смерці бацькі Мыквік вымушшаны быў жыць на чужой планете сярод пачвар — гнюсных лысых карлікаў. Яны пакідалі свае норы толькі дзеля таго, каб паздзекавацца з Мыквіка і пацягнаць яго за доўгія валасы, сабраныя ў хвосцік. Паколькі карлікі былі лысыя, то валасы Мыквіка раздражнялі іх больш за ўсё. Паратунку ад іх не было: “ён быў адзін, а карлікай было мнóstva!” (127). Зло спарадзіла зло: ззаду на галаве Мыквіка з'явілася жудаснае ablічча, “поўнае ваяўнічасці і нечалавечага гневу” (125). Ратуючыся ад пачвар, Мыквік “зрабіў такія выслікі, такое намаганне, што парушыў свой генетычны склад, сваю генетычную схему” (126).

У казкі шчаслівы канец...

Пісьменніца не толькі б'е ў звон, што здарылася “страшная

бяды”, але і дае “падказку”, як ад яе выбавіцца. Нас чакае цудоўная будучыня, у якой будзе цвісці лён. Але дзеля гэтага ніколі не трэба пакідаць дзяцей... Клопатам, любою і цярпеннем нават мыквікам можна вярнуць іх сапраўднае ablічча, і яны стануць цудоўнымі зямнымі хлопчыкамі і дзяўчынкамі.

Суполкі **дзманструюць свае малюнкі-сімвалы** і спалучаюць іх тлумачэнне з **аналізам афармлення кнігі** “Казкі астранаўта” мастакамі М. Казловым і Н. Суставай. І афармленне кнігі, і ілюстрацыі да тэксту адпавядаюць самым высокім патрабаванням да мастацкага афармлення кніг для дзяцей.

Магчыма, вучні самі прыйдуць да высновы, што галоўная вартасць малюнкаў М. Казлова і Н. Суставай — поўная адпаведнасць тэксту. Разам з тым яны садзейнічаюць чытацкаму ўспрыманню твора як факта мастацтва. Яны спрыяюць сутворчасці чытача і пісьменніка, дапамагаюць пачуць і зразумець сказанае ў творы. Апрача таго, ілюстрацыі надзвычайна яркія, светлыя, жыццесціврджальныя. У іх, як і ў творы, спалучаеца касмічнае і зямное.

Рэфлексію ўрока варта спалучыць з выступленнямі прэссакратароў, якія агущаюць і яшчэ раз нагадаюць усім высновы дыслугантаў.

Высновы да тэзы 1:

1. Зялёны Дрэйк і кампакт-дышк — вобразы-сімвалы такога навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзякуючы якому чалавецтва ўступіць у новую эру.
2. У назве твора — мара чалавецтва пра машыну часу, якая дапаможа вырашыць глабальныя праблемы.
3. Усе вынаходствы адпавядаюць свайму часу.
4. Кампакт-дышк паслужыў на дабро.
5. Шчасце чалавецтву дасць навукова-тэхнічны прагрэс і вынаходствы ўзоруючу кампакт-дышка.
6. Нават у самым вялікім вынаходстве няма ні добра, ні зла — дабро ці зло робіцца чалавекам ці з яго дапамогай.

Высновы да тэзы 2:

1. Вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дышка — пісьменніцкае папярэджанне пра такі ўзоровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, які пагражае пагібеллю цывілізацыі.
2. Кампакт-дышк сімвалізуе повязь сучаснага, мінулага і будучага, якая можа здзяйсняцца і без машыны часу.
3. Трагічны вопыт зялёнага Дрэйка — папярэджанне ўсім, што няшчасны не можа даць шчасце іншым, а можа аддаць толькі

небяспечнае і нікому не патрэбнае.

4. Вынаходства зялёнага Дрэйка пагражае чалавецтву “абласа-карам” — страшнай бядой.

5. Надзеі на навукова-тэхнічны прагрэс не спраўдзіліся. Узровень духоўнасці чалавека не адпавядае ўзору навукі.

6. У вобразе “зялёнага шланга” ўласцівы страшныя выявы вынішчэння людзей і найперш — моладзі праз многія сучасныя вынаходствы.

7. Фанстастыка — прадчуванне рэальнасці. “Лён-Лянок...” — пра тое, што трэба рабіць, каб “страшная бяды” не стала непапраўнай.

Прыёмы, якімі атрыманы высновы да тэзы 1:

1. Пераказ асобных фрагментаў аповесці-казкі і цытаванне тэксту.

2. Асацыяцыі і парападанні з іншымі мастацкімі творамі.

3. Лагічныя разважанні, у тым ліку і дапушчэнні.

4. Зварот да эпіграфаў-афарызмаў і спасылкі на меркаванні, у іх выяўленыя.

5. Вызначэнне сімволікі вобразаў.

6. Контраргументы на высновы апанента.

Высновы да тэзы 2 атрыманы тымі ж самымі прыёмамі, але да іх дадаюцца і наступныя:

1. Вызначэнне кампазіцыйнай ролі ўстаўных казак і выкарыстанне высновы ў якасці контраргумента.

2. Філософскія развагі, якімі перакрэсліваюцца дапушчэнні апанента (пра выгоды і карысць ад вынаходства машины часу, пра Дрэйкава жаданне дабра зямлянам і інш.).

3. Прывізаннне частковай праваты апанента і на аснове гэтага выбудоўванне такіх аргументаў, якімі абвяргаюцца яго высновы.

4. Больш часты, чым у апанента, зварот да пераканальных рэалій сучаснасці.

5. Згушчанасць высноў і філософскіх разваг.

6. Рытарычныя пытанні.

У час рэфлексіі недапушчальна высвяtleнне, хто каго перамог у дэбатах, аб'яўленне пераможцаў і да т. п. Важна другое. Вучні павінны вызначыць, як жанр урока — дэбаты — і падрыхтоўка да іх паспрыялі аналізу твора, мэта якога — спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніцы, засведчанага ў творы.

У **заключным слове** настаўнік звяртае ўвагу на завершанасць твора і разам з тым яго адкрытасць. Па сутнасці, аповесць-казка заканчваецца не толькі сімвалічным малюнкам

цвіцення лёну, але і пытаннямі: “Я стаяй, бы аглушаны. Што ўсё гэта можа значыць? І адказ быў толькі адзін: перамясціца ў іншую прастору з вяртанием назад можна было толькі два разы. Відаць, пра гэта і паведамляй зялёны Дрэйк, але каму?! Падлеткі стаялі, як зачараўваныя, пазіралі на камп’ютэр, быццам чакалі яшчэ нечага...” (139).

Кamu пасылае сваё паведамленне-перасцярогу Дрэйк? Хто павінен пачуць перасцярогу? Дзяржава? Грамадскасць? Бацькі? А самі “зачараўваныя” падлеткі? **Што залежыць ад іх, каб вечна на нашай чароўнай зямлі цвій лён?**

Добры ўрок, як і добры твор, таксама заўсёды адкрыты. У прымым і пераносным сэнсе.

“Адкрытасці” ўрока паспрыяе пошукувае пытанне, адказ на якое вучні па жаданні могуць аформіць пісьмова. Пытанне такое:

**Які сімвалічны сэнс слоў-падказкі
Дрэйка: “Але калі здарыцца абласакар, толькі з
таго месца, куды прыбудзеши, вернешся назад”?**

Пісьмовыя адказы можна будзе ацаніць як сачыненне-мініяцюру, прааналізаваць іх, асобныя зачытаць, а цытаты з некаторых выкарыстаць у якасці дыдактычнага матэрыялу пры вывучэнні адпаведных граматычных тэм. Не выключана, што адказы могуць стаць матэрыялам для правядзення новых дзбатаў, але ўжо на маральна-этычную тэму ў час пазакласнай выхаваўчай працы.

Задзела. Можа вынікнуць такая сітуацыя, што прапанаваны “сцэнар” нельга будзе рэалізаваць за адзін урок літаратуры. Праграма, сапраўды, насычаная, і настаўнік не мае права “абдзяляць” увагай іншыя праграмныя творы. Аднак ён праводзіць пэўную пазакласную працу па сваім прадмете. Апрача таго, дэбаты можна прадоўжыць (па дамоўленасці з класным кіраўніком) і на выхаваўчай гадзіне. Бо да проблем выхавання такі ўрок-дэбаты мае прамое дачыненне.

Платонаўскі эйдас² Пра творчасць Андрэя Федарэнкі

Творы Андрэя Федарэнкі, надзвычай папулярныя сярод чытачоў, не абыдзены ўвагай і крытыкі. Напісанае пра іх, бадай, ці не пераўзыходзіць тэкставую простору саміх твораў. Даследчыкі яго творчасці высільваюцца ў пошуках слоў для вызначэння феномена А. Федарэнкі. А між тым сам пісьменнік так пісаў пра задуму аднаго са сваіх твораў, аповесці “Сінія кветкі”: “Аповесць пісалася знарок для часопіса “Полымя”. Мне хацелася “перабіць” “акадэмічныя” палымянскія творы нечым лёгкім, без статыстычных апісанняў, каб было больш дынамікі, дзеяння, займальнасці і разам з тым – славутага рэалізму, – каб той, хто будзе чытаць, думаў, што гэта я паказаны, што і са мною такое ж магло быць, і я часта марыў змяняць сваё аблічча”.

Нам падаецца, што гэтымі словамі дакладна вызначана не толькі сутнасць канкрэтнага твора, але і адметнасць творчасці пісьменніка Андрэя Федарэнкі. Так, сапраўды, “акадэмічным” творам, якія маглі пачынацца: “Ганна завіхалася каля печы” (пра што яшчэ Караткевіч пісаў з непрыхаванай іроніяй), – Федарэнка супрацьпаставіў свае. У іх аўтарскае светабачанне і светараузменне рэалізавана ў дынамічнай, займальнай, нярэдка фантасмагарычнай форме.

А. В. Спрынчан у артыкуле Бел Эн, прысвечаным А. Федарэнку, так піша пра адметнасць яго творчасці: ёй “уласцівы псіхалагічны аналіз, гуманістычны погляд на чалавека, драматызм, элементы фантастыкі, мастацкая ўмоўнасці, эмацыянальнасць, спавядальнасць”.

Нарадзіўся Андрэй Міхайлавіч Федарэнка 17 студзеня 1964 года ў вёсцы Бярозаўка Мазырскага раёна Гомельскай вобласці. Родныя мясціны сталі месцам падзеяў многіх твораў пісьменніка. “Проста дзіўна: нарадзіцца сярод нейкіх палескіх балот – і месьць такое авбостранае адчуванне ўсяго!” – так скажа галоўнаму герою апавядання “Дарожнае знаёмства”, празаіку Н., яго спадарожніца. “Авбостраным адчуваннем ўсяго” надзелены і сам пісьменнік А. Федарэнка, а гэтым ён надзяліў ужо і шматлікіх сваіх герояў. Можа, таму такімі штуршковымі і каталізатарнымі для чытчика з’яўляюцца яго творы. Бо той, хто іх чытае, таксама вымушаны думачы,

² Эйдас (гр. eidos – вобраз, форма, сутнасць) – разнавіднасць вобразнай памяці, якая выяўляеца ў здольнасці захоўваць яркія образы прадметаў дуогі час пасля знікнення іх з поля зроку.

адчуваць, хвалявацца, часам не згаджаючыся з самім пісьменнікам, спрачаючыся з яго героямі...

Некаторыя герой А. Федарэнкі (як, да прыкладу, я-герой апавядання “Пеля”, захоплены лоўляй рыбы і загіпназаваны гадзюкай) трапляюць у пелю нашага вірлівага жыцця... І яны, як я-герой “Пелі”, знаходзяць, “каждучы вобразна, сярод балота смуты – астравок пелі, купіны роднай травы, як нешта знаёмае з дзяцінства, блізкае, увесчанснае, за што можна скапіцца і ўратавацца”... Так сам пісьменнік сказаў пра сімволіку вобразаў “Пелі”. Нам жа ў гэтых словах чуецца і “падказка” да разумення філасофскага зместу ўсёй творчасці пісьменніка. А яна – надзвычай шматгранная, багатая і тэмамі, і жанрамі, і творчымі пошукамі і здабыткамі.

У 1990 г. А. Федарэнка скончыў Мінскі інстытут культуры, а друкавацца пачаў вельмі рана, яшчэ ў школьнія гады, а ў часопісе “Полымя” – з 1990 г. Адзін за адным выходзяць творы празаіка: у 1989 г. – “Гісторыя хваробы” (сацыяльна-псіхалагічны партрэт сучаснай моладзі); аповесць-фантасмагорыя “Смута, альбо XII фантазій на адну тэму” (1994) – пра жыццё сённяшняга грамадства, якое страціла маральныя арыенціры; аповесць “Вёска” (1995) – філасофскі раздум пра лёс Беларусі і беларусаў; аповесці “Такое кароткае лета”, “Ланцуг” (1994), “Нічые” (2001); п'еса “Жаніх па перапісцы” (1993), шматлікія апавяданні (“Гульба святых”, “Цугцванг”, “Памарак” і інш.), публіцыстычныя артыкулы, абразкі і інш. Дзецям і падлеткам адрасаваны прыгодніцкія аповесці “Шчарбаты талер” (1999), “Афганская шкатулка” (2002). Паводле аповесці “Шчарбаты талер” на “Беларусьфільме” зняты прыгодніцкі шматсерыйны фільм для дзяцей “Тры талеры”.

За книгу “Смута” (1994) пісьменнік уганараваны Літаратурнай прэміяй імя І. Мележа ў 1995 годзе.

У 2005 годзе А. Федарэнка стаў пераможцам у конкурсе на лепшы твор для дзяцей і падлеткаў. У прыгодніцкай зймальнай форме аповесці “Шчарбаты талер” пісьменнік здолеў без рыторыкі, дыдактыкі і сэнтыментальнасці расказаць пра жыццё сучасных падлеткаў і давесці ўсім, а найперш юнаму чытачу, пра скарбы вечныя – любоў да Радзімы і роднай мовы. Крытык А. Дубасава назвала гэты твор гімнам роднай мове. Цікавыя, зймальныя, вострасюжэтныя аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” – гэта сапраўдны цуд, скараб, якім з'яўляецца і духоўны вопыт пісьменніка, засведчаны ў яго добрых мудрых кнігах. Гэта – выдатны падарунак дзецям, якога яны даўно чакалі ад сучасных пісьменнікаў.

Мудрую, таленавіта напісаную дзіцячую кнігу можна з поўным правам параўнаць з удалым падручнікам.

А. Бітаў у эсэ “Русский устный и русский письменный” (“Звезда”, № 8, 2003) даводзіць: “Учебник написать — подвиг. Довести что-то до прозрачности и ясности, не унизив свою тему и не упростив предмет, — это невероятный подвиг слова! Прообраз такого учебника, его платоновский эйдос — Нагорная проповедь. Попробуй, скажи! Попробуй, скажи людям, которые этого не понимают, все, что они должны понять! В 75 евангельских стихах... Но ведь сказано. Ну — на Нагорную проповедь надеяться незачем. Я мечтаю и говорю об ином уровне и качестве популяризации...”

Узровень папулярызацыі федарэнкаўскіх твораў для дзяцей надзвычай высокі. Пісьменнік здолеў “не унизіць свою тему и не упростіць предмет”. Нам падаецца, што вырашэнне менавіта гэтай праблемы — самае складанае для дзіцячага пісьменніка: сказаць празрыста і ясна і пры гэтым не спрасіць *прадмет*, не прынізіць сваю тэму.

Параўнанне, супастаўленне “Шчарбатага талера” з “Афганскай шкатулкай” немінуча прывядзе чытача і аналітыка да такой высновы. Застаючыся верным свайму галоўнаму пастулату — зймальнасці твораў, пісьменнік не паўтараеца, а па-мастакоўску даследуе нашу сучаснасць і ўжо, вобразна кажучы, “капае” не ўшыр, а ўглыб. Ён надае больш увагі не толькі тэксту, але і падтэксту. З дапамогай дэталі, трапнага слова, без усялякага маралізаторства, чаго не любіць юны чытач, пісьменнік дасягае самага пажаданага эффекту — эффекту “платонаўскага эйдасу”. Сутнасць гэтага эффекту такая: пісьменнік адкрывае чытачу перспектывы для “суворчасці”. Ён прымушае думаць, разважаць, часам нават “правакуе” на спрэчку з ім. Ён дапамагае нам рабіць адкрыцці, спасцігаць тыя ісціны, у якіх перакананы сам. Ён прымушае працаваць нашы душы “при включеннем разуме”, разам з героямі шукаць адказы на тыя шматлікія пытанні, якія стаяць перад імі.

А. Федарэнка плённа працуе ў самых розных жанрах, але ў апошні час заўважаеца яго пільная ўвага да жанру мініяцюр, абразкоў. “Абыпраштоськамі”, “творчымі ліліпутамі”, “сечкай” іранічна назваў пісьменнік такі жанр. Федарэнкаўскае ж “вольнае, жанравымі ўмоўнасцямі не скутае пісьмо” стала сапраўднай з’явай і падзеяй у найноўшай літаратуры. Структурна “Сечка” А. Федарэнкі (цэлая серыя абразкоў-занізак) уяўляе мазаіку з перлаў. Каб стварыць такую, трэба добра ўяўляць агульную задуму карціны – выразна паказаць чалавека

і яго справу. У сечцы-занізках Федарэнкі засведчана праца Пісьменніка. Яго “творчыя ліліпуты” дадуць фору многім “туліверам”. Феномен “сечкі” Федарэнкі ў тым, што “замешана” яна на такой “дробязі”, як мастацкасць...

Адным з герояў аповесці “Шчарбаты талер” з’яўляецца Мова. Сюжэт твора выбудаваны так, што без гэтага “героя” марнымі былі б усе пошуки скарбаў. А. Федарэнка належыць да тых нешматлікіх пісьменнікаў, у творчасці якіх галоўным, скразным героем з’яўляецца мова. Яна – сапраўды магутны мускул самой сутнасці твораў, галоўны інструмент, якім пісьменнік “капае рэчышча ўласнай ракі”.

Цуды можна разумець толькі сэрцам
Урок пазакласнага чытання па аповесці А. Федарэнкі
“Шчарбаты талер”
6 клас

Здавалася б, ад літаратуры сёння нельга патрабаваць нейкіх звышзадач і адкрыццяй. Мы жывём, паводле трапнага выслоўя расійскага крытыка Дз. Быкава, у часы дэградацыі заганаў – “добродеятели деградировали давно”. І цудаў у такіх абставінах, напэўна, не бывае: мы маём сёння творы, якія адпавядаюць духоўнаму ўзору ю людской супольнасці. Нездарма ж літаратуру называюць адным з люстэркаў жыцця...

Але цуды ёсць! На тое яны і цуды, каб надарацца там і тады, дзе і калі іх быць не можа. “І адбылося дзіва!” Гэты радок з аповесці А. Федарэнкі “Афганская шкатулка” выдатна выяўляе і сутнасць творчасці самога пісьменніка, і адну рэалію нашай сучаснай школы, з ёй звязаную. У прыватнасці — рэалію літаратурнай адукцыі.

З'явілася нарэшце магчымасць уключчэння ў школьнью праграму твораў на сучасную тэму геданістычнага зместу. Прыйчым твораў пра дзяцей і для дзяцей — аповесці Андрэя Федарэнкі “Шчарбаты талер” (6 клас) і “Афганская шкатулка” (8 клас).

Нельга не пагадзіцца з Л. Цітовай, што А. Федарэнка “часткова вырашыў патрэбу сучаснай дзіцячай літаратуры ў цікавых, займальных, вострасюжэтных творах¹. Больш за тое. Толькі творы такога мастацкага ўзору дзеці чытаюць без прымусу, што называе ў цуды “на адным дыханні”, а для нашых рэалій гэта надзвычай актуальна.

Мастакоўскае адкрыццё і засведчанне цудаў — вось што вылучае творчы метад пісьменніка А. Федарэнкі. Аналітыкі называюць гэты метад “казачным рэалізмам”. А. Федарэнка спатольвае прагу і патрэбу чытача ў цудзе ў самых розных яго праявах. Апрача таго, цуд гэты — “рэалістычны”, “звычайны”, г. зн. такі, які можа надарыцца з кожным і які людзі проста не прыкмячаюць, тым самым збядняючы сябе і сваё жыццё.

Ці верыць сам пісьменнік Федарэнка ў тыя цуды, якімі спатольвае прагу сваіх чытачоў? Паводле яго ўласнага прызнання, ён “не верыць, але прымушае сябе верыць”.

А ці можна ўвогуле прымусіць сябе ці каго іншага верыць у

¹. Цітова Л. У пошуках скарбай: Пра книгу для дзяцей “Шчарбаты талер” А. Федарэнкі // Роднае слова. 2002. № 10. С. 50—51.

нешта? І ці патрэбна такая прынкука? Цяжкія гэта пытанні... Леў Талстой, ствараючы эпапею “Вайна і мір”, верыў, што яму ўдасца “заставіць чытателя полюбляць жыцьцё во всех яе проявленнях”.

Уладзімір Караткевіч, абураючыся кнігамі, якія пачыналіся словамі “Ганна завіхалася каля печы”, паабязаў сабе, што напіша такія творы, якія будуць чытаць па-беларуску. Ён таксама прымушаў сябе ў гэта паверыць. І мы сёння добра ведаем, што вынікла з таго прымусу — кнігі Караткевіча чытаюць на той мове, на якой яны напісаны. На беларускай.

Пісьменнік Федарэнка “прымушае сябе верыць”... Але ўжо адбыўся цуд: сябе ён толькі яшчэ прымушае, а юнага чытача ўжо прымусіў паверыць у тыя цуды-скарбы, якія адкрыў і засведчыў у сваіх кнігах...

Мэты і задачы ўрока

Словаў А. Федарэнкі “Я не веру, але прымушаю сябе верыць” — знакавыя. Яны вызначаюць сутнасць і нашай, настаўніцкай, працы ўвогуле і нашага шчыравання на кожным канкрэтным уроку ў прыватнасці. Выконваючы цяжкую і адказную місію, зарабляючы на хлеб надзённы, трэба прымусіць сябе паверыць, што адначасова мы будуем і Храм.

Нам належыць “прымусіць” і сваіх вучняў зразумець і паверыць: пабудаваць Храм можна толькі валодаючы духоўнымі скарбамі, якія ўзвышае пісьменнік у аповесці “Шчарбаты талер”. Без гэтых скарабаў Храм пабудаваць праста немагчыма!

Перад настаўнікам паўстаем галоўнае пытанне: як, якімі сродкамі, прыёмамі можна “прымусіць” зразумець і паверыць у цуды-скарбы?

Традыцыйнымі, дэкларацыйнымі, рэпрадуктыўнымі метадамі, калектыўна-франтальнымі прыёмамі гэта зрабіць немагчыма. Пакарыстацца такімі прыёмамі і метадамі — пашкодзіць справе, знішчыць Цуд.

Падказка шляхоў і метадаў аналізу — у самім творы. А. Цітова піша: “Добра ведаючы дзіцячу псіхалогію, пісьменнік па-майстэрску пабудаваў ланцужок падзеі, чым прымусіў сваіх герояў дзеянічаць, выяўляючы найлепшыя якасці, уласцівыя падлеткам, — надзвычайную цікаўнасць, дапытлівасць, уражлівасць, прагу новых ведаў, таямніц і прыгод, незвычайных адкрыццяў”¹. Мы таксама выкарыстаем найлепшыя якасці падлеткаў, каб прымусіць іх

¹ Цітова Л. У пошуках скарабаў: Пра кнігу для дзяцей “Шчарбаты талер” А. Федарэнкі // Роднае слова. 2002. № 10. С. 50—51.

дзейнічаць, шчыраваць так, як шчыравалі сябры Тома Соера, фарбуючы яго знакаміты плот, як шчыравалі самі героі “Шчарбатага талера” ў пошуках скарбу. Як бачым, шчыраванне менш за ўсё залежыць ад аб'екта (скарб гэта ці ненавісны плот, які цёця Полі загадала пафарбаваць, каб пакараць Тома за свавольства). Дзіцячае шчыраванне наўпрост залежыць ад матывацыі, ад лідэр-каардынатара, ад шляху, па якім дзецы ідуць да акрэсленай імі ж самімі мэты. Ідуць, не згадваючыся нават, што мэта гэта — настаўніцкая, толькі імі “прысвоеная”...

Вывучэнне твораў такога кшталту, як “Шчарбаты талер”, — спрыяльная ўмова развіцця, удасканалення навыкаў аналізу твора як факта мастацтва, г. зн. па законах мастацтва, а не жыцця. І скарыстаць такую ўмову праста неабходна.

Добра арганізаваны аналіз мастацкага твора на ўроку — гэта і ёсць сам па сабе ўжо пошук. Вось і прапануем вучням менавіта пошук, вынікам якога стане адкрыццё скарбу. Паспяховаму пошуку заўсёды папярэднічае грунтоўная, карпатлівая падрыхтоўка.

Крокі-этапы падрыхтоўкі да ўрока па аповесці “Шчарбаты талер”

Першы крок-этап

Прыкладна за месяц да ўрока пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер” настаўнік знаходзіць колькі часу, каб яшчэ раз нагадаць вучням пра ўрок, назваць дакладную дату яго правядзення, пацікавіцца, хто ўжо прачытаў аповесць.

Далей настаўнік дае слова вучню, якога рыхтаваў да гэтага загадзя. Вельмі пажадана, каб слова да сваіх аднакласнікаў падрыхтаваў той вучань, якога мы называем “нефармальным лідэрам”. Магчыма, гэта не самы моцны вучань класа. У такім разе задача настаўніка ўскладняецца, аднак затраты, як кажуць, ававязкова акупяцца.

Вучань дзеліцца з таварышамі сваімі першымі ўражаннямі ад прачытанага твора, пераказвае толькі яго завязку (каб зацікавіць тых, хто яшчэ не прачытаў аповесць).

Прыкладны змест пераказу

Падзеі, апісаныя ў аповесці, пачынаюцца ў нашай сталіцы, а працягваюцца ў адной з беларускіх вёсак паблізу Беразіно — у Паплавах. Тут жыве бабуля галоўнай герайні Аксаны, пяцікласніцы адной з мінскіх школ. Сяброўка Каця падаравала Аксане старадаўнюю манету часоў Вялікага княства Літоўскага — сярэбраны талер. Ад свайго бацькі — навукоўца-археолага — дзяўчынка пачула

легенду пра скарб, схаваны афіцэрам напалеонаўскага войска амаль два стагоддзі таму менавіта каля вёскі Паплавы. Аксана і Каця едуць на лёта да бабудлі ў вёску. У Паплавах жывуць сябры Аксаны — Чэс і Міхал. А на выхадныя з блізкай Бярозы прыязджает Міхалаў і Чэсей сябар — Змітрок. Пяцёра падлеткаў загарэліся жаданнем падчас летніх канікул адшукаць скарб. Зрабіць гэта магчыма, калі знайдуцца яшчэ два такія талеры. Але і гэта яшчэ не ўсё: разгадаць таямніцу дапаможа карта-схема, што захоўваецца ў рэспубліканскім музеі. Дзеці натхнёна бяруцца за справу. Аднак лёс зводзіць іх са злачынцамі, арганізаванымі ў сапраўдную банду...

Наставнік паведамляе вучням жанр урока пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер”. Гэта будзе **ўрок-адкрыццё**.

У сувязі з гэтым узнікаюць пытанні.

Адкрыццё чаго?

Калі гэта адкрыццё, то любому адкрыццю папярэднічае пошук. Зноў жа — пошук чаго?

Для пошукаў неабходны арыенцір-прывязка.

Наставнік. Хто ўжо прачытаў аповесць, той ведае, як доўгата юныя шукальнікі скарбу біліся над разгадкай таямніцы: што ж на карце-схеме з'яўляецца арыенцірам-прывязкай, “ад якой і трэба “танцаваць” (460)¹. А без гэтага арыенціра “усё пад рукою — трывалыя талеры, бяроста — і нічога нельга адшукаць” (460). Юныя шукальнікі скарбу, героі аповесці, былі ў адчай. Ім здавалася, што “хітры французы” знаюць не пазначыў на карце ніякага арыенціра, каб нікто ніколі не знайшоў скарб, а таму ўсе іх шчыраванні — марныя... У нашай справе, у нашым пошуку арыенцір-прывязку належыць вызначыць вам і толькі вам.

Я ж падкажу вам, што тэрыторый нашага пошуку будзе аповесць “Шчарбаты талер”. У ёй і схаваны скарб, які пісьменнік А. Федарэнка дэкларуе, прысвячае вам, юным. Вам жыць на гэтай зямлі — “такой прыгожай, такой шчодрай, такой знаёмай і разам з тым такой загадковай Вашай зямлі” (526).

Каб пошук наш быў паспяховым, нам няблага было б ужо ў самым пачатку пакарыстацца вопытам герояў аповесці. У чым жа сутнасць гэтага вопыту?

Другі крок-этап. I нам патрэбен “штаб”

Падрыхтаваны наставнікам вучань расказвае, што героі аповесці ператварылі свой будан у “штаб”. “I старэйши Mіхал, i

¹ Тут і далей тэкст аповесці цытуеца па зб.: Вір жыцця: Сучасная беларуская проза. — Мн.: БелЭн, 2002.

маладзейшыя Чэсь са Змітракам — усе былі адначасова і “радавымі байцамі”, і “начальнікамі штаба”. Справа ў тым, што вось-вось надыдуць летнія канікулы. Трэба абмеркаваць і зацвердзіць “план дзеяння”. План просты: не хадзіць жа цэлае лета, задрайши галовы, пасвістваць, купацца, загараць і лавіць рыбку. Адно што надакучыць, а другое — адзінаццаць — дванаццаць гадоў — самы ўзрост, каб зразумець, што ў жыцці далёка не апошніяе месца займаюць грошы. И багатым быць зусім няблага. Асабліва, калі гэта не бацькоўскія, а твае ўласныя грошы. И ты можаш траціць іх на ўсё, што захочаш, не пытаючы ні ў кога дазволу” (376). Кожны павінен быў выступіць на тэму “Як ім за лета зарабіць грошай і разбагацець?”.

Пазней, калі праз тыдзень прыехала Аксана і была прынята ў кампанію, калі яна расказала пра свой талер і талераў у іх стала ўжо два (Чэсь на сваіх сотках таксама знайшоў старадаўнюю манету), Міхалу проста сорамна зрабілася за тყя чатыры “метады здабывання грошай”. “Так, — сказаў Міхал, — я люблю ва ўсім парадак і яснасць. <...> Давайце найперш запішам... пункт пяты, галоўны і асноўны: пошуку скарбу” (395).

Настаўнік гаворыць дзецям, што “парадак і яснасць”, план дзеяння не пашкодзяць і ў нашай справе — даследаванні-аналізе аповесці “Шчарбаты талер” і пошуку скарбу, у ёй схаванага. И найперш трэба стварыць “штаб”. Хто ж у яго ўвойдзе? Хто стане “штабістам” і каардынатарам, кіраўніком пошуку скарбу — лідэрам?

Не выключана, што дзецы самі прапануюць крытэрый адбору “штабістаў” (той, хто ўжо прачытаў аповесць; той, хто, апрача ўсяго, яшчэ займаецца ў факультатыве; той, у каго найлепшыя вынікі ў вывучэнні літаратуры, і да т. п.).

Настаўнік можа прапанаваць і свой варыянт: каб ні ў кога не было крывауды, каб даць магчымасць кожнаму выпрабаваць сябе — няхай усё вызначыць конкурс, спаборніцтва. У бліжэйшы час на стэндзе “Рыхтуемся да ўрока пазакласнага чытання” будзе вывешаны лісток з трывма (на выбар) заданнямі. Тყя вучні, якія за тры дні справяцца з адным з трох заданняў, і стануть “штабістамі”. Выкананыя заданні ці адказы на пытанні афармляюцца пісьмова. Журы конкурсу — троє старшакласнікаў (удзельнікі гуртка ці пераможцы алімпіяды; сябры групы (суполкі) ці асістэнты настаўніка).

А як быць, калі з заданнямі справяцца большасць ці нават усе вучні? Гэта будзе проста цудоўна! Працы ў “штабе” хопіць усім. Дарэчы, падобная сітуацыя вынікла і ў герояў аповесці: “усе былі адначасова і “радавымі байцамі”, і “начальнікамі штаба”. У нашым “штабе” адны будуць літкансультантамі, другія — “экспертамі”, трэціх

пазней выберуць пошукавыя суполкі сваімі лідэрамі ці “спікерамі” (для презентацыі і агучвання напрацовак падчас урока). Нам спатрэбяцца і “статьсты”, і “фінансісты” (удзел кожнага ў пошуку будзе зафіксаваны ў індыўідуальных рэйтынгавых картах), і “скарбнікі” (нашы здабыткі ў выніку пошуку трэба будзе засведчыць у “банку”). Аднак самая галоўная, адказная і “навукаёмкая” і адначасова творчая праца — складанне тэхналагічных карт для кожнай пошукавай групы. Пагадзіцеся, што шукаць і наогул нешта рабіць найлепш супольна. Ужо навукова аргументавана, што самыя эфектыўныя групы з 3—4 чалавек. Дарэчы, працеваць можна і парамі — як хто пажадае. Нават калі хтосьці пажадае працеваць, шукаць адзін — таксама можна: працуйце індыўідуальна. Гісторыя “адкрыцця” ведае і такія выпадкі.

Дык да працы, сябры!

Трэці крок-этап. Конкурс і стварэнне “штаба”

На стэндзе “Рыхтуемся да ўрока пазакласнага чытання” з’явіўся лісток з наступнымі заданнямі для канкурсантаў.

1. Л. Талстой даводзіў: “Каб твор быў добры, трэба любіць у ім галоўную думку”. Якая, па-вашаму, любімая пісьменнікам А. Федарэнкам галоўная думка ў аповесці “Шчарбаты талер”? Выявіце цытатай з твора ці сваімі словамі сфармулюйце галоўную думку (ідэю) аповесці.

2. У аповесці “Шчарбаты талер” пісьменнік звязтаеца да традыцый прыгодніцкіх твораў: ён пачынае кожны раздзел экстэнзай (рэзюме паміж называй і тэкстам). Ключавыя слова адлюстроўваюць змест дадзенага раздзела і інтрыгуюць чытача. А якім яшчэ прыёмам карыстаецца пісьменнік, каб актыўізаваць увагу, памяць чытача, каб дапамагчы яму не заблукаць у сапраўдным лабірынте падзеяў, каб ён не губляў сувязі паміж тым, што адбылося, і тым, што адбываецца? Прывядзіце прыклады такой пісьменніцкай “дапамогі” чытачу.

3. Манера аповеду ў “Шчарбатым талерах” такая, што вонкава прысутнасці аўтара чытач не заўважае. Пісьменнік быццам “не ўмешваецца” ў падзеі, не навязвае чытачу сваіх меркаванняў, наўпрост не выказвае сваіх адносін да герояў, іх маральных якасцяў. І ўсё ж адна чалавечая загана асабліва агідная аўтару. Відавочна, што адсутнасць гэтай якасці ў юных герояў цешыць пісьменніка. На адсутнасці гэтай агіднай заганы ён неаднаразова фіксуе ўвагу чытача. Якая гэта загана? Аргументуйце свае назіранні цытатамі з твора.

Настаўнік **прагназуе прыблізна такі ўзровень** выканання заданняў спаборнікамі.

1. Галоўная думка аповесці “Шчарбаты талер” такая: сапраўднымі з’яўляюцца не зямныя, а духоўныя скарбы — любоў да роднага краю, багатай гісторыі свайго народа, роднай мовы, сяброўства, шчырасць і ўзаемапаразуменне паміж людзьмі. Дзецы адкрылі скарб, больш дарагі і значны: “Сябры мае, вы знайшли вельмі многа, — сур’ёзна сказаў ён [настаўнік]. — Можа, нават больш за самыя багатыя каштоўнасці... Вы знайшли сяброўства паміж сабою. Вы адчулы подых багатай гісторыі свайго народа, палюблі свой край. Вы зразумелі, якая каштоўнасьць, якое багацце — наша родная мова. Хіба ж гэтага мала, хіба гэта не скарб?” (526).

2. Пісьменнік ставіць сваіх герояў у такую сітуацыю, калі яны павінны ўспомніць для сябе ці расказаць пра ўсё, што папярэднічае новаму здарэнню, чартговай таямніцы. Такія звязкі-мосцікі дапамагаюць чытачу “трымаць” ланцужок падзеяў і нават самім “удзельнічаць” у пошуку, “прапаноўваць” свае версіі таямніц. Да таго ж, гэта яшчэ выдатны ўзор для нас, чытачоў, як сціла, ёмка пераказаць тэкст ці распавесці пра нейкую жыццёвую сітуацыю. Да прыкладу:

І Аксана падрабязна распавяляла: як яны з татам ехалі ў аўтобусе, як яна падумала, што згубіла манету, як, убачыўшы талер, у Чэрвені кінулася за ёю Сева з Лысым, а потым ехалі на “Аўдзі” за аўтобусам да самых Паплавоў, як яны пабіліся з Чэсем — з-за талера, а ў Чэсія аказаўся свой, знайдзены на сотках каля помніка...

— Далей тата расказаў нам легенду пра таго французскага афіцэра, а потым мы стварылі “штаб”, у будане, і кожны атрымліваў заданне. Мне было даручана схадзіць у архіўны музей...

...Аксана дабралася да сваёй сустрэчы з загадчыкам музея, распавяляла пра падслушаную гутарку загадчыка з Севам... (454—455).

...Ён [Міхал] паціху ішоў берагам ракі... і разам з тым узнайляў у памяці ўсе падзеі сённяшняй раніцы. Прыезд дзеда Макара... Вінаватасць яго перад імі... Навіна, што прыехала Аксана з сяброўкаю... Забойства сома... Нібыта ўсе гэтыя падзеі разам і ўсе яны называюцца нейкім адным словам, якое круціцца ў галаве і не ўспамінаецца... А слова надзвычай важнае! Хто яго мог прамовіць? Чэсь? Дзед Макар? Што гаварыў дзед? “Французы... золата... пакаяцца хачу... сома гнай...” Не тое, не тое!.. (476).

...І Міхал, спачатку не зусім ахвотна, а потым захапіўшыся, расказаў усё па парадку: як Курт выцікаваў іхні будан, як прачытаў дзённік, украў нож і спінінг; як ён, Міхал, забраўся ў хлеўчык і падслушаў “геолагаў”, як затым ездзіў у горад, хадзіў у музей, каля якога зноў сутыкнуўся з Севам і Лысым, як у тую ноч са школьнай

шафы выкраді папку “Славутыя землякі” і ўчастковы праводзіў “следчы эксперымент”...

Чэсь умешваўся, перабіваў, дапаўняў. Урэшце дабіўся свайго. Міхал пакрыўдзіўся і замоўк. Чэсь пачаў гаварыць адзін. Асабліва рассмяшчыў дзяўчыннак эпізод, калі хлопцы хадзілі да старой настаўніцы і Зміцер спытаў: “А што гэта за Ірына Леанідаўна, якую вы ўвесь час згадваеце?” Коратка распавёў Чэсь і пра іхнюю вандроўку... пра “клады”, вядома, не сказаў ні слова. Не ён жа, Чэсь, першы здагадаўся, а Міхал... (488—489).

...Аксана... пачала расказваць. Неўзабаве хлопцы ведалі ўсё: пра яе візіт у архіўны музей, пра Павука і яго артыкулы, пра Севу, пра тое, як пагражалі Кацінаму бацьку і ён змушаны быў абмяняцца талерамі, а потым Барыс Пятровіч растлумачыў, што справа тут не ў талерах, а ў абрысах іх контураў...

— Тады я ўспомніла, што ў Паплавах *каннула* на талер алею, а потым выцерла насоўкай, і засталася пляма. Мы з Кацію перакалолі пляму, і вось глядзіце! ... Цяпер у нас усё ёсць. Чэсь, давай сяю манету” (490).

3. З тэксту відавочна, што асабліва агідная пісьменніку такая чалавечая загана, як зайдрасць. Яна — матыў і падмурак самых ганебных і мярзотных учынкаў чалавека, яна ў хаўрусе з хцівасцю, прагнасцю вядзе нелюдзяў да злачынства. Банда Павука не спыняеца ні перад чым, каб спатоліць зайдрасць і хцівасць. Бандыты нават не выключаюць забойстваў дзіцяці, калі тое стане на шляху іх злачынных намераў:

Мы даведаемся праз Курта, пакажам ім даляраў 5—10, яны нам гэтую манету ў зубах прынясуть. А не прынясуть... а-а! — пазяхніў лысы, — давядзеца крыху папалохаць... Рака блізка, няшчасныя выпадкі бываюць кожнае лета. Лодка можа перакуціца, у вір можа зацягнуць... (410).

Любімая аўтару герой, за выключэннем Чэся, свабодныя ад гэтай заганы.

“І дзіўна: Аксана ніколі не зайдросціла яе [Кацінаму] багаццю, ніколі нават у думках не хацела памяняцца з ёю месцам” (434).

— Ёсць! — ціха выгукнуў Зміцер і, трymаючы за лёску, паказаў Міхалу невялікага, з далонь, акунька.

Міхал, аднак, не адчуў ад сябравай “удачы” зайдрасці.

Чэсь, які пазайдросціў сябру, пісьменнік “пакараў”.

“Штаб” пачынае дзейнічаць

Пасля таго як будуць аб'яўлены вынікі конкурсу і названы пераможцы, “штаб” збираецца на сваё першае пасяджэнне.

Наставнік мудра, непрыкметна, “хітра”, так бы мовіць, скроўвае “штабістай” на распрацоўку плана пошуку. Робіць усёмагчымае, каб задуманае настаўнікам было “прысьвоена” вучнямі і імі ж рэалізоўвалася. Каб самі вучні ставілі перад сабой мэту, выбіралі шляхі і сродкі яе дасягнення.

Наставнік гаворыць, што перад кожным, хто распачынае новую справу і спадзяеца на яе выніковасць, непазбежна паўстаюць пытанні: **што? дзея чаго? як?**

Вучні самастойна (гэту му паспрыяла ўся папярэдняя праца) даюць наступны адказ на першае пытанне: даследаванне — пошук скарбу, “схаванага” ў аповесці “Шчарбаты талер”. Такая выснова вымагае адказу на яшчэ адно пытанне: а што ў маствацкім творы ўвогуле з'яўляецца “скарбам”? Вучні з папярэдніх урокаў павінны ведаць, што такім “скарбам” у любым высокамаствацкім творы з'яўляецца засведчаны ў ім духоўныя вопыт пісьменніка і тое, якімі сродкамі, маствацкімі прыёмамі ён выяўлены, рэалізаваны. Спасціжэнне духоўнага вопыту і спосабаў яго выяўлення і складае змест урока літаратуры, г. зн. аналіз твора. Вычарпальна, ёміста пра “скарб”, “схаваны” ў добрай кнізе, выказаўся А. Твардоўскі:

*О том, что знаю лучше всех на свете,
Сказать хочу. И так, как я хочу.*

Сказанае пісьменнікам і тое, як гэта сказана, — і ёсьць “скарб”. Яго і належыць “шукаць” на ўроку літаратуры наогул і на ўроку пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер” у прыватнасці.

Вучні-“штабісты” спрэядліва запярэчаць: што ж яго шукаць, калі ў канцы аповесці словамі настаўніка Барыса Рыгоравіча пісьменнік сам сформулюваў сутнасць гэтага “скарбу”?!. Любоў да Радзімы, народа, мовы, цікавасць да багатай гісторыі свайго краю, шчырае сяброўства — вось тыя скарбы, якія адкрыў пісьменнік і сваім героям, і нам, чытачам. Гэта адначасова і сутнасць духоўнага вопыту пісьменніка. І, бадай, не будзе ніводнага шасцікласніка, які б гэта сам, без усялякага пошуку, не зразумеў. Пры адной умове, вядома: калі прачытае аповесць.

Наставнік даводзіць, што ў літаратуры і маствацтве наогул важна не толькі **што** сказаць, але і **як** сказаць. Пра адно і тое ж можна выказацца па-рознаму. Адзін скажа так, што яго ніхто не пачуе, а другі — па-іншаму: пачуюць многія, калі не ўсе.

Так паступова настаўнік падводзіць сваіх “калег” да ўсведамлення мэты іхняга даследавання-пошуку: выверыць аповесць на прадмет маствацкасці, дазнацца, якімі “сакрэтамі” пакарыстаўся пісьменнік, каб сказанае ім пачулі іншыя, каб “скарбы”, адкрытыя ім,

стали агульным здабыткам.

Дзеля чаго нам гэта патрэбна?

- Адны вучні скажуць, што сакрэт — гэта нейкая таямніца, нават цуд. Дазнацца і спасцігнуць таямніцу заўсёды цікава, а таямніцы, “сакрэты” пісьменніцкай творчасці — асабліва. Гэта ўжо будзе і творчасць чытача, значыць, сатворчасць з пісьменнікам.
- Можна спрагназаваць і такія вучнёўскія выказванні-меркаванні: даследаваць, аналізаваць твор — гэта не толькі цікавая, але і надзвычай карысная для душы і розуму праца. Спасцігнуць, усвядоміць духоўны вопыт пісьменніка — значыць узбагаціць і сябе духоўна, а пры жаданні (у чытача ёсць права выбару!) і пакарыстацца ім — кіравацца ім на ўласнай жыщёвой дарозе. Спасцігнуць “сакрэты” творчасці — развіваць свае творчыя здольнасці, вучыцца разважаць, аналізаваць, рабіць высновы і абагульненні.

Нарэшце нам належыць адказаць на трэцяе пытанне: **як нам арганізаваць аналіз твора, пошук-даследаванне, каб вынікам яго стали нашы ўласныя адкрыцці?**

— Давайце і мы ў сваім пошуку скарыстаєм вопыт юных герояў аповесці. Што было самым складаным у іх пошуку скарбу? — пытаецца настаўнік.

— Паспрабуем вызначыць арыенцір-прывязку. (Дзеци напачатку думалі, што яго наогул няма на карце-схеме. Слова “CLAD”, напісаны лацінскімі літарамі, яны палічылі за скарб. А так было пазначана месца, дзе скарб схаваны...).

— Што можа стаць арыенцірам-прывязкай у нашым літаратурным пошуку? Па якіх пазіцыях мы будзем вывяраць аповесць, каб пераканацца, што яна — сапраўдны скарб для юных чытачоў?

Шасцікласнікі ўжо павінны ведаць, разумець (у адпаведнасці з праграмнымі патрабаваннямі па літаратуры) і свабодна карыстацца такімі паняццямі і тэрмінамі, як сюжэт, жанр, мастацкі вобраз і прыёмы яго стварэння, мова твора.

— Мы будзем аналізаваць, даследаваць твор паводле:

- адметнасці сюжэту і жанру;
- вобразаў, станоўчых і адмоўных, прыёмаў іх стварэння;
- мовы твора.

У межах гэтых пазіцый неабходна скласці для груп (пар) тэхналагічныя карты, у якіх будуць заданні розных узроўняў складанасці. Пяць тэхналагічных карт, у кожнай з якіх па тры заданні.

Настаўнік заклікае вучняў да супрацоўніцтва. Складаць тэхналагічныя карты будзе ён сам. Аднак вучні могуць паспрабаваць сябе ў такой справе, як фармулёўка арыентацыйных заданняў для груп (пар) у адпаведнасці з акрэсленымі пазіцыямі. Важна, падказвае настаўнік, каб заданні былі менавіта **арыентацыйныя**. Гэта значыць, каб у іх утрымлівалася не толькі пытанне ці заданне, але і “падказка”, як яго выкананць. Узорамі такіх заданняў з'яўляюцца тыя, якія выконвалі самі спаборнікі, каб патрапіць у “штаб”. Лепшыя пытанні і арыентацыйныя заданні будуць уключаны ў тэхналагічныя карты, а на ўроку настаўнік назаве таго, хто з'яўляецца яго сааўтарам. Урок — гэта ж таксама твор, яго аўтарам з'яўляецца настаўнік. А калі вучні ўдзельнічаюць у яго праектаванні, падрыхтоўцы, то яны і ёсць сааўтары настаўніка. Праз тыдзень тэхналагічныя карты павінны быць складзены і прапанаваны вучням класа на выбар.

➤ Настаўнік пытае ўчніка: якія яшчэ прапановы ёсць у вучняў? Што яшчэ неабходна, каб пошук быў выніковы? Ці ўсё станоўчае з вопыту герояў аповесці мы ўзялі сабе ў дапамогу?

Вучні абавязкова нагадаюць, што героі аповесці вялі дзённік пошуку, і даручаюць каму-небудзь са “штабістай” весці **дзённік** нашага літаратурнага пошуку. У ім павінны быць зафіксаваны ўсе крокі-этапы падрыхтоўкі, мэта пошуку, арыенцір-прывязка (своеасаблівы алгарытм); пазначаны ўдзельнікі і ўклад кожнага ў пошук.

Неабходна таксама падрыхтаваць **рэйтынгавыя карткі** для кожнай групы (пары) і для кожнага вучня. У картках будзе зафіксавана, якую канкрэтную справу выконваў кожны і як яна ацэньвалася ім самім і рэйтынгавай камісіяй.

Наставнік: А што прыдае любому пошуку напружанасць і дынаміку, робіць яго цікавым і захапляльным? І гэта выдатна адлюстравана ў аповесці...

Вучань: Вядома ж, перашкоды, якія трэба пераадолець, канкурэнты (нездарма адзін з раздзелаў так і называе ўчні — “Канкурэнты!”), якіх трэба перамагчы...

Настаўнік пагаджае ўчні, што вынайдзены намі арыенцір-прывязка скіроўвае ўсіх на адно: на ўсведамленне аповесці

“Шчарбаты талер” як высокамастацкага, цудоўнага твора для дзяцей і падлеткаў. Станаўча гэта ці адмоўна? Як казаў Міхал, ёсць станоўчае, але ёсць і недахопы. Не можа быць ва ўсіх адноўлькавага меркавання! А калі ў некага будзе іншое ўспрыманне аповесці і яе мастацкіх вартасцяў? Выходзіць, што мы абмяжоўваем таго ў праве на свабоду выбару і выказванне сваіх меркаванняў? А як быць, калі ўсё ж такі ўсім аповесць спадабаецца і ўсе палічаць яе сапраўдным скарбам для дзяцей?

Калі ў дзяцей ёсць волыт працы па тэхналогіі “Дэбаты” ці наогул волыт дыскусійнага, эўрыстычнага шляху аналізу мастацкага твора, то яны самі падкажуць выйсце з такой ситуацыі: хтосьці з вучняў будзе адстойваць пазіцыю, процілеглу свайму ўласнаму меркаванню. Гэта значыць, вучань (ці 2—3 вучні) сыграюць ролю апанента. Калі ж вучні яшчэ не валодаюць такімі прыёмамі і формамі аналізу, то самы час распачаць гэтую навуку. Падрыхтаваныя настаўнікам апаненты актыўнізаюць працу груп у час агульвання напрацовак (у час презентацыі), паставяць усіх ва ўмовы не проста дэкларацыі, а адстойвання, грунтоўнай аргументацыі сваіх высноў і меркаванняў. Дыскусійная мова — самы высокі ўзровень маўленчых навыкаў, на яго і трэба арыентаваць вучняў.

І ўсё ж напачатку настаўнік дае даручэнне сваім “калегам” “разведаць”, у каго з тых, хто прачытаў аповесць, скептычнае стаўленне да яе на ўзоруні “не спадабалася — і ўсё!”.

Дзеля чаго гэта патрэбна?

Безумоўна, зусім не дзеля таго, каб умацаваць некаторых вучняў у такіх негатыўных адносінах да канкрэтнага твора і “пасеяць” аналагічныя ў свядомасці астатніх. Прыйём уключэння “апанентаў” у аналіз дазваляе настаўніку пераканаўча давесці вучням, што пры ацэнцы мастацкага твора не існуе такога крытэрыю, як “спадабаўся — не спадабаўся”. “Судзіць”, аналізаваць мастацкі твор можна і патрэбна толькі па законах мастацтва і па законах канкрэтнага твора, паводле якіх ён напісаны. Такая праца вядзе ўжо ў пачатковай школе, працягваеца ў пятym класе, вучнёўскія навыкі ўдасканальваюцца ў шостым. Аповесць “Шчарбаты талер” асабліва прыдатная, каб пры яе вывучэнні ўдасканальваць навыкі аналізу твора як з'явы мастацтва.

Што неабходна, каб сыграць ролю “апанента-скептыка”? Умоўна назавёム яе так — “апанент-скептык”.

Вучні самі здольныя адказаць, што для гэтага трэба грунтоўна ведаць процілеглу пазіцыю, знайсці ў творы (выключнае веданне тэксту — самая першая ўмова!) такія моманты, якія “расхістваюць”

стройна выбудаваную пазіцю таго, хто адстойвае проціглэае меркаванне.

У падрыхтоўцы да ўрока гэты момант будзе самым складаным і працаёмкім для настаўніка. Ён павінен спрагназаваць эффект, падобны да эффекту персанажа аповесці — Барыса Рыгоравіча. У выніку “раскручвання” апанента (слова “раскруціць” таксама ёсьць у аповесці) не толькі ён, але і ўсе астатнія павінны ўмацавацца ў выснове: аповесць “Шчарбаты талер” — сапраўдны скарб і цуд для юнага чытача. А ўжо прысвоіць ці не гэты скарб — права выбару кожнага. Не толькі гэтым творам, але і ўсім іншымі пісьменнік А. Федарэнка настойліва даводзіць, што скарбы-цуды адкрываюцца толькі тым, хто верыць у іх, падрыхтаваны да сустрэчы з імі, хто мае відушчае сэрца. Пісьменнік выпрабоўвае сваіх герояў цудам. Адны з іх не вытрымліваюць такога выпрабавання. Затое тыя, каму гэта ўдаецца, знаходзяць шчасце.

Каментар. У чытача гэтай распрацоўкі (а чытач яе — найперш настаўнік) можа ўзнікнуць пытанніе: дзе знайсці час на такую грунтоўную падрыхтоўку толькі да аднаго ўрока? Па-першае, кожны настаўнік праводзіць пэўную пазакласную працу па сваім прадмеце. Пасяджэнне “штаба”, конкурс на права стаць “штабістам” можна лічыць і зафіксаваць як адпаведныя формы пазакласнай працы, як пасяджэнне таго ж літаратурнага гуртка. Апрача таго, у школе адводзяцца гадзіны на індывідуальную працу з таленавітымі дзецьмі ці на ліквідацыю прагалаў ведаў. І гэтыя кампаненты пры належным афармленні ў адпаведных журналах можна выкарыстаць для падрыхтоўкі тых жа “апанентаў-скептыкаў”, для кансультацый з кіраунікамі груп, для рэпетыцыі сцэнарных фрагментаў аповесці (пра гэту форму працы будзе сказана пазней).

Тэхналагічныя карты.

TK I узровень (ацэначна-пазнавальны)

1. Пад фабулай разумеюць сціслую перадачу асноўных падзей сюжэта, тое, што ў ім паддаецца пераказу. Падрыхтуйце сціслы пераказ твора. Пісьмова аформіце фабульны план аповесці “Шчарбаты талер” толькі паводле самых напружаных, драматычных (кульмінацыйных) момантаў.

2. Назавіце станоўчых і адмоўных персанажаў (герояў) аповесці. Аргументуйце свой “падзел” на станоўчых і адмоўных.

3. Раствумачце сэнс назвы аповесці. Пропануйце свае варыянты назвы твора.

ТК II узровень (асэнсаваны)

1. Са слоўнікаў літаратуразнаўчых тэрмінаў ці з “Беларускай энцык-лапедыі” выпішыце значэнне слоў дэтэктыўная літаратура, інтыра, прыгодніцкая літаратура. Як суадносяцца гэтыя паняцці з сюжэтам аповесці “Шчарбаты талер”? Праілюструйце сваю выснову выбарачным пераказам і цытатамі з твора.

2. Пісьменнік праводзіць сваіх юных герояў праз розныя выпрабаванні:

- адносіны да старэйшых, бацькоў;
- узаеміны з раўналеткамі і сяброўства;
- справу, звязаную з рызыкай;
- сітуацыю выбару;
- працу;
- вольны час і адпачынак;
- сустрэчу з сіламі зла;
- стаўленне да роднай мовы, гісторыі.

Як вы лічыце, якія з гэтых выпрабаванняў героі аповесці, вашы раўналеткі, вытрымалі з годнасцю? Якія рысы хараектару яны пры гэтым выявілі? Хто з герояў валодае, на вашу думку, асаблівай прывабнасцю і сілай уздзеяння на чытчика?

3. Эпіграф — выказванне ў выглядзе прыказкі, цытаты з іншых твораў, якое змяшчаецца пасля загалоўка і выяўляе асноўную ідэю або прасвятляе замысел твора. У аповесці “Шчарбаты талер” эпіграф адсутнічае.

Прапануйце свой эпіграф да твора, які адпавядаў бы яго ідэі і замыслу.

ТК III узровень (асэнсавана-аналітычны)

1. А. П. Чэхай пісаў пра наступнае патрабаванне да мастацкага твора: “Калі на сцэне вісіць ружжа, яно абавязкова павінна выстраліць”. Гэта азначае, што ў творы не павінна быць нічога лішняга, выпадковага, таго, што не “працуе” на сюжэт, на ідэю. Аповесць “Шчарбаты талер” цалкам адпавядае гэтаму патрабаванню. У ёй няма нічога лішняга, у ёй кожная дэталь, “дробязь” — невыпадковая выпадковасць. Больш за тое, менавіта з “дробязямі”, з самым нязначным, на першы погляд, якраз і звязана самае таямнічае і загадковасць.

Праілюструйце гэту выснову прыкладамі з аповесці — перакажыце некалькі такіх загадковых, таямнічых момантаў, якія выніклі з “дробязі”. Якая асноўная роля ў аповесці такіх невыпадковых выпадковасцяў?

2. У аснову “Шчарбатага талера” пакладзены спрадвежны канфлікт дабра і ліха. Якія героі ў аповесці ўвасабляюць сілы дабра, а якія — сілы ліха? Якое ваша стаўленне да шукальнікаў скарбу — дзяцей і банды Павука, паяднаных адной мэтай?

3. Напішыце пісьменніку А. Федарэнку ліст пра свае чытацкія ўражанні ці намалюйце ілюстрацыю да твора.

TK IV узровень (асэнсавана-аналітычна-творчы)

1. Займальнае, цікавае ў творы А. Федарэнкі з'яўляецца важным складнікам, элементам. А якімі, на вашу думку, сродкамі, прыёмамі пісьменнік дасягае гэтага ў “Шчарбатым талеры”?

Прайлюструйце прыкладамі: перакажыце самыя напружаныя, драматычныя эпізоды аповесці.

2. Якое прызначэнне ў аповесці вобраза дзеда Макара? У чым супярэчлівасць гэтага вобраза?

3. “Шчарбаты талер” надзвычай сцэнічны (драматургічны) твор. Нездарма паводле аповесці А. Федарэнка напісаў п'есу “Тры талеры” і перамог з ёю ў конкурсе на лепшы драматычны твор для дзяцей і падлелкаў. Па гэтай п'есе кінастудыяй “Беларусьфільм” быў зняты фільм “Тры талеры”.

Паводле аднаго-двух эпізодаў аповесці паспрабуйце напісаць сцэнарый. Абгрунтуйце свой выбар эпізоду. Зрабіце выснову: пра што сведчыць сцэнічнасць “Шчарбатага талера”?

Пры выкананні гэтага задання раем пакарыстацца вопытам герояў апавядання А. Федарэнкі “Рэпетыцыя”. Яны таксама пісалі сцэнары для свайго драмгуртка і здзяйснялі іх пастаноўку.

TK V узровень (асэнсавана-аналітычна-творчы)

1. Цуды, прыгоды, апісаныя ў “Шчарбатым талеры”, адбываюцца на фоне штодзённага жыцця. Супярэчыць ці пасуе яно цудам і прыгодам? Якія побытавыя ці пейзажныя замалёўкі закранулі і ваши пачуцці? Якія роздумы яны выклікалі?

2. Надзвычай важны сэнс у аповесці набываюць абстрактныя паняцці. Больш за тое, менавіта з імі звязаны самыя важныя моманты сюжэта. Без высвяtleння маральных пытанняў пошуку скарбу не далі б вынікаў. Назавіце абстрактнага героя і вызначце яго ролю ў выяўленні галоўнай думкі твора.

3. Выканайце адзін з варыянтаў задання:

а) паспрабуйце сябе ў напісанні прыгодніцкага апавядання (гісторыі) на тэму школьнага жыцця, сяброўства, узаемін у сям'і і інш.;

б) падбярыце эпіграф да ўрока пазакласнага чытання.

ТК юным лінгвістам (асэнсавана-аналітычна-творчы ўзроўень)¹

1. Крыткік Анжэліка Дубасава назвала “Шчарбаты талер” “гімнам роднай мове”. Абгрунтуйце гэтае меркаванне.

2. Крыткі, якія даследавалі творчасць А. Федарэнкі, адзначаюць, што яго творы напісаны выдатнай беларускай мовай. Мова пісьменніка багатая, не засмечаная запазычаннямі. Да прыкладу, навошта нам слова замежнага паходжання “працэнт”, “тыраж”, “экземпляр”, калі ў нас ёсць свае, беларускія: адсотак, наклад, асобнік. Словы гэтыя, да таго ж, яшчэ і матываваныя, “гаваркія”! Як заўважыў Ф. М. Янкоўскі, “само слова гаворыць!”

Знайдзіце прыклады такой лексікі і ў мове пісьменніка А. Федарэнкі. Параўнайце іх з шырокаўживальнымі словамі, зрабіце выснову: які варыянт лепшы? Прывядзіце некалькі сваіх прыкладаў (з назіранняў, папрацуіце са слоўнікамі В. Ластоўскага, М. Байкова і С. Некрашэвіча).

3. “Гаспадар рачны” — моўная загадка, бо ў ёй ахарактарызавана пэўнае слова, якое не названа. З кантэксту аповесці мы ведаем, пра каго так трапна сказаў дзед Макар. Такія моўныя загадкі называюцца перыфразамі. Папрацуіце са слоўнікам перыфразаў, складзеным Г. М. Малажай, і выпішыце з яго некалькі ўдалых, на ваш выбар, перыфразаў. Правядзіце з сябрамі віктарыну “Пра што “гавораць” слова і перыфразы”.

4. Падрыхтуйце кароткі, сціслы бюлетэнь да ўрока пазакласнага чытання пра творчасць А. Федарэнкі, змясціце бюлетэнь на стэндзе “Рыхтуемся да ўрока”.

Прэзентацыя напрацовак другога і трэцяга заданняў гэтай карты адбудзецца на ўроку мовы. Настаўнік прымяркоўвае прэзентацыю да вывучэння ці падытэрэння раздзела “Лексіка”.

На выбар карт, аб'яднанне ў групы (суполкі) і абрannе ў іх кіраунікоў-спіке раў вучням даецца тыдзень. Яшчэ праз тыдзень настаўнік зноў збірае “штаб”. На яго пасяджэнне запрашаюцца ўжо і кіраунікі груп. Яны распавядаюць, як ідзе падрыхтоўка, якія ўзніклі складанасці і праблемы. “Штабісты” і настаўнік кансультуюць кіраунікоў, рабяць, як лепш падрыхтаваць да ўрока кожнага вучня, як скласці рэйтынгавыя карткі для кожнага ўдзельніка пошуку “скарбу”. Прапануем такі варыянт карткі як узор пры выкарыстанні

¹ Гэтая тэхналагічная карта складзена для найбольш падрыхтаваных вучняў — тых, хто асабліва цікавіцца мовай, любіць яе, вельмі чуйны да слова. Патлумачым вучням, якія выберуць гэту карту, што заданні іншага ўзроўню ім выконваць неабавязковы.

модульнага навучання.

Рэйтынгавая картка ўдзельніка (узор):

Тэма	Узровень (выбранныи вучнем)				
	№ п/п	Улік зробленага ў працэсе аналізу-пошуку. Высновы	Самакантроль	Узаемакантроль	Выніковы контроль
1					
2					
3					
Рэфлексія					

На выхадзе, г. зн. пасля правядзення ўрока, картка будзе прыблізна такога зместу:

Рэйтынгавая картка ўдзельніка (па аповесці “Шчарбаты талер”)

Аналіз аповесці “Шчарбаты талер”	IV узровень (прыкладная ацэнка ведаў)				
	№ п/п	Улік зробленага ў працэсе аналізу-пошуку. Высновы	СК	УК	ВК
1	2		3	4	5
1	Аповесць прыгодніцкая, дэтэктыўная, у ёй прысутнічае загадка-інтрыга. Сюжэт дынамічны: падзеі імкліва змяняюць адна другую. У аснове сюжэта — канфлікт паміж юнымі шукальнікамі скарбу і бандай Павука. Зрабіў пераказ эпізоду пра тое, як Аксану схапілі бандыты і як усе яе ратавалі.	9	10	9	
2	У вобразе дзеда Макара ўвасоблены мудрасць, вялікі жыщчёвы і духоўны вопыт, які ён перадае дзецям, праяўляючы клопат і павагу да іх. Ён часам і памыляецца, несправядліва абвінавачвае дзяцей, лічыць іх спачатку злодзеямі і свавольнікамі, але	10	10	10	

	потым перамагае сябе, просіць прабачэння за крыўду і недавер. Без дзеда Макара дзеци наогул не знайшлі б “кладу”. Гэтым вобразам пісьменнік даводзіць, што, каб авалодаць скарбамі, патрэбна моцная сувязь паміж пакаленнямі.			
3	Прыняў удзел у напісанні сцэнарыя і яго пастаноўцы. Сцэнічнасць, драматургічнасць “Шчарбатага талера” сведчаць пра тое, што ён пабудаваны на канфлікце паміж сіламі добра і ліха. Пісьменнік валодае майстэрствам стварэння канфлікту і дыялогаў.	9	9	10
Рэфлексія				
1	Форма пошуку-даследавання вучыць аналізаваць твор, а не толькі пераказваць ці адказваць на пытанні па яго змесце. Я зразумеў не толькі галоўную думку твора, але і тое, якімі “сакрэтнымі прыёмы” карыстаўся пісьменнік, каб твор атрымаўся цікавым, каб яго чыталі на адным дыханні.			
2				
3	Даследаванне дапамагло зразумець, што на ідэю твора “працуе” ўсё: вобразы, сюжэт, нават дэталі, не кажучы ўжо пра дыялогі. Мы самі пабылі ў ролі пісьменніка-сцэнарыстаў. Гэта развівала наша маўленне і творчыя здольнасці.			

Наставнік можа вызваліць кіраўнікоў груп і нават “штабістаў” ад запаўнення рэйтынгавых картак. Іх рэйтынг вызначаецца непасрэдна вынікамі ўсіх удзельнікаў і ў час рэфлексіі. Самы высокі рэйтынг можа быць у таго кіраўніка, які падчас презентацыі яго групай напрацоўка сам у іх агучванні не ўдзельнічаў. Калі яго сябры шчыравалі і выявілі ўспрыманне твора як факта мастацтва, асабліва калі загаварылі “маўчуны”, — такі кіраўнік і будзе лічыцца лепшым і будзе ўзнагароджаны самым высокім балам — “10”.

На пасяджэнне-кансультацыю запрашающа і “апанентыскептыкі”. Ім уручающа тэхналагічныя карты ўсіх узроўняў. Яны павінны ведаць, што будуць даводзіць “спікеры” ўсіх груп, каб падрыхтаваць “контрдовады”. Наогул, яны самі павінны ведаць адказы на пытанні ўсіх шасці тэхналагічных карт. Настаўнік даводзіць, што іх роля падобна да ролі літаратурнага крытыка, які дасканала вывучае твор пісьменніка.

Праз некаторы час настаўнік знайдзе магчымасць, каб зноў сустрэцца з “апанентамі”, пазнаёміцца з іх напрацоўкамі, парашыць, што неабходна прачытаць яшчэ, вельмі далікатна і тонка падкажа, якія моманты ў творы “правакуюць” чытача на неадназначнае ўспрыманне і прачытанне.

Дарэчы, няцяжка спрагнаваць, менавіта па якіх пазіцыях будуць “страляць” юныя скептыкі самі, без анякай настаўніцкай “наводкі”.

Перш за ўсё, гэта пісьменніцкая “ідэалізацыя” станоўчых персанажаў. Прычым ідэалізацыя як дзіцячых вобразаў, так і вобразаў дарослых, а таксама слаба акрэсленая (як можа здацца вучням) матывацыя іх “добраці”, “харошасці” ці іх заганных якасцяў.

Не вытрымаюць супастаўлення добра вядомыя вучням жыццёвия рэаліі з фонам штодзённага жыцця ў аповесці. Адмоўны персанаж Курт (дзеці гэта добра ведаюць!) — проста анёл у параўнанні з рэальнімі “мальчышамі-плахішамі”. Да таго ж — іх не адзін, а нямала. Зацкаваныя п’янымі бытам, яны надзвычай жорсткія, небяспечныя сваёй гіпертрафіраванай здольнасцю да аб’яднання з падобнымі да сябе ў барацьбе супраць “чысценых”, што жывуць у нармальных сем’ях: хай не высоўваюцца! Рэальнія, а не літаратурныя шасцікласнікі здольны ўжо разумець, што вялікая небяспека ідзе не толькі ад бандаў павукоў, але высپявае і ў так званых праблемных сем’ях.

І тут нельга не пагадзіцца з першай тэзай Барыса Рыгоравіча, аднаго з персанажаў аповесці (чытач мае права суаднесці гэтую тэзу з высновай самога пісьменніка): “Чалавека можна навучыць усяму, можна зрабіць з яго выдатнага мастака, скрыпача, матэматыка, касманаўта, бізнесмена... Але навучыць яго элементарнай побытавай культуры немагчыма”. А вось другая тэза, бадай, небяспрэчная: “Гэта даецца або ад нараджэння, або не даецца зусім...” (451). Падаецца больш слушным такое меркаванне: калі “не даецца ад нараджэння”, то прывіваецца. І толькі ў добрай сям’і. Нідзе больш. А развіваецца ўжо пазней — у добрай школе. Карацей, і для гэтага, як і для выбару “лепшай з дарог”,

... Патрэбна мудрасць працы
Нашых сэрцаў;
Патрэбны маці, бацька, педагог.
А іх няма.
Альбо ў мізэрнай дозе.
Разлад.
Развод.
Сіроцтва ўсё часцей.
І ходзяць беспрытульна па дарозе
Мільёны нашых страчаных дзяцей...

П. Панчанка. “Ратуйце нашы души”

Дык вось пра сям'ю, “маці, бацьку” ў “Шчарбатым талеры” больш расказана, чым паказана.

Не выключана, што эрудыты-чытачы могуць зрабіць закід пісьменніку яшчэ і ў пэўнай долі несамастойнасці. Асабліва калі “скептыкі” прачыталі дылогію А. Рыбакова...

Дык, можа, непатрэбна зусім ніякіх “скептыкаў”? Лепей не множыць іх, бо дзіцячы скептыцызм — небяспечная з'ява. Нам падаецца, што яго сімптомы часам проста неабходна справакаваць, каб засцерагчы ад наступстваў самой хваробы. З ёю пасля можна і не справіцца ўвогуле...

Прагназаванне і грунтоўная падрыхтоўка дае магчымасць настаўніку кіраваць далейшым працэсам па вывучэнні аповесці. Іначай дзеци самі будуць “судзіць” твор па законах жыцця, прычым уласнага — дзіцячага. Такога выпрабавання “Шчарбаты талер” можа і не вытрымаць. Пазбегнуць падобнага ўспрымання вучнямі твора — задача настаўніка. Неабходна кіравацца толькі аналізам па законах мастацтва, што намі і задумана. Таму менавіта на гэтай чытацкай асалодзе мы і будзем рабіць “прышчэпкі” разумнага аптымізму.

Апошні этап падрыхтоўкі — сустрэча з кіраунікамі груп. Праз іх мы будзем упłyваць на працэс аналізу. Спачатку мы падрыхтуем іх да сустрэчы са “скептыкамі”. Паспадзявацца толькі на імправізацыю — пусціць справу на самацёк. Дзеци павінны мець “загатоўкі”, каб супрацьпаставіць довадам “апанентаў” свае, не менш важкія і пераканальныя. Яшчэ кіраунікі прапаноўваюць падабраныя іх сябрамі эпіграфы да ўрока і вылучаюць з іх той, які найлепш адпавядае задуме пошуку і ўрока-адкрыцця.

Вось спрагназаваныя настаўнікам варыянты эпіграфа:

1. “Бацькава, спрадвечная, святая, ад Бога дадзеная, адзежа души... Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі”.

Ф. Багушэвіч

2. “Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця, каторае пры першым жа няшчасці счэзне дазвання, не мае скарбай вечных — скарбай души. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, — гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...”

Цётка

3. “Цуды можна разумець толькі сэрцам”.

Ян Баршчэўскі

4. “Але ж як гэта нецікава — жыць без тайны! І чаму яе, тайны, не можа быць у нашых мясцінах? Мы глядзім фільмы і чытаем кнігі пра скарбы, піратай, незаселенныя астравы, розныя экзатичныя далёкія заморскія краіны, джунглі, саванны і прэрыі — але чаму не дапускаем, што незвычайнае можа быць і ў нас пад бокам?”

А. Федарэнка. “Афганская шкатулка”

5. “Аднак жа вялікая гэта рэч — сяброўства”

А. Федарэнка. “Афганская шкатулка”

“Штабісты”, аналізуочы выкананне аднакласнікамі аднаго з заданняў, прыходзяць да высновы, што ўсе эпіграфы адпавядаюць тэмі і зместу нашага пошуку.

Першыя два сугучныя ідэі “Шчарбатага талера” і цудоўна ілюструюць, як пра адно і тое ж можна сказаць па-рознаму (сродкамі публіцыстыкі і сродкамі мастацкага твора). На гэтым і будзе зроблены акцэнт на ўроку.

Трэці і чацвёрты эпіграфы суадносяцца з жанрам і сюжэтам “Шчарбатага талера”. Пяты — са зместам і адной з проблем твора.

Аднак найлепш **мэце нашага даследавання** (спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніка і таго, як ён рэалізаваны ў аповесці) адпавядаюць другі і чацвёрты эпіграфы. Яны і стануць эпіграфамі да ўрока. Іншыя ж будуць таксама задзейнічаны на пэўных этапах урока.

Урок-адкрыццё “Скарбы зямныя і скарбы духоўныя ў аповесці А. Федарэнкі “Шчарбаты талер”

План-канспект

I. Вызначэнне мэтаў ўрока

Наставнік прапануе вучням суаднесьці тэму, жанр, эпіграфы ўрока (яны запісаны на дошцы) з уласнымі напрацоўкамі і сформуляваць задачу і мэты ўрока.

Вучні адзначаюць, што ім неабходна расказаць пра вынікі пошуку “скарбу”, які ёсць у “Шчарбатым талерах”, і тое, як ён адкрываецца юным чытачам.

II. Рэфлексія.

Вучні гавораць, што ў працэсе пошуку яны

- прачыталі аповесць;
- вызначылі яе галоўную думку і канфлікт;
- працавалі са слоўнікамі і суадносілі аповесць з тэарэтычнымі паняццямі, выявяralі імі аповесць;
- рабілі вывады пра адметнасць твора;
- характарызavalі герояў паводле алгарытму, змешчанага ў тэхналагічнай карце II узроўню;
- рабілі выбарачны мэтавы пераказ;
- аналізavalі мову твора;
- выявяralі аповесць паводле патрабаванняў вядомых пісьменнікаў да мастацкага твора;
- пісалі ліст пісьменніку і сцэнарый аднаго з эпізодаў аповесці, рыхтавалі пастаноўку сцэнарыя;
- падбіралі эпіграфы да аповесці і да ўрока па ёй;
- выпусцілі бюлетэнь “Творчасць А. Федарэнкі” і вялі дэённік пошуку;
- кіраунікі груп і “штабісты” здзяйснялі “ўзаемакантроль” і праводзілі кансультацыі ў групах.

Далей вучні з дапамогай настаўніка вызначаюць прыёмы працы, якіх вымагае жанр урока. Такімі прыёмамі з’яўляюцца:

- прэзентацыя (агучванне) напрацовак і высноў пошуку;
- палеміка з “апанентамі”;
- прэм’ера пастаноўкі сцэнарыя паводле эпізоду аповесці.

III. Прэзентацыя напрацовак першага задання ТК усіх узроўняў.

Найперш слова даецца спікеру групы, якая працавала з ТК I

уздоўню¹.

Спікер першай групы (далей нумарацыю будзе звязваць са словам “спікер”) адзначае, што падзеі ў “Шчарбатым талеры” імкліва мяняюцца. У іх ланцужку ёсць асабліва напружаныя, драматычныя. Пяцёра падлеткаў не проста шукаюць скарб, схаваны афіцэрам напалеонаўскага войска амаль два стагоддзі таму каля вёскі Паплавы. Яны часта трапляюць у розныя небяспечныя сітуацыі, не разумеючы, што пры гэтым рыйзыкуюць.

Вучні выдучаць некалькі напружаных момантаў у аповесці:

1. Манетай Аксаны зацікаўліся двое загадковых мужчын. Яны пераследуюць аўтобус, у якім ехалі Аксана з бацькам, аж да Паплавоў.
2. Прыкрае непаразуменне і бойка Аксаны з Чэсем з-за манеты.
3. Хлопцы збіраюцца ўладкавацца на працу да “геолагаў”, а дзед Макар абвінавачвае “піянераў” ў выкраданні “гэлевізара”.
4. Француз шыфраваў сваю “карту”-бяросту пры дапамозе трох талераў. Як знайсці трэці талер?
5. Курт на службе ў “геолагаў”. Ён шпіёніць за дзецьмі, рабуе будан-“штаб”.
6. Міхал трапляе ў “пастку”: усю ноч праводзіць у логаве бандытаў.
7. Участковы падазрае дзяцей у начной “дыверсіі” і праводзіць “эксперымент”.
8. Аксана ў музеі падслухала размову бандытаў.
9. Пагроза сям'і Каці і бізнесу Кацінага бацькі. Бандыты адбіраюць талер — памяць пра Кацінага дзеда — і аддаюць узамен такі ж. Гэта і ёсць той трэці талер!
10. Каштоўнасць талераў не ў грошовай вартасці, а ў іх абрывах. Нарэшце ёсць усё — тры талеры, бяроста — і нічога нельга адшукаць!
11. Загадковыя начныя гукі. Міхал перамагае страх, потым даруе дзеду Макару ранейшую крыўду і абрэз. І як узнагарода — цуд! “CLAD” — ніякі не скараб, а ўсяго толькі кладкі. Беларускім словам зашыфравана месца захавання

¹ Чытач заўважыў, што сярод карт няма карты ніжэйшага (падзейнага) і анэстэтычнага (безуважнага да глыбокага бачання мастацкіх сродкаў) уздоўняй. Гэта тлумачыцца тым, што ўрок і яго падрыхтоўка выключаюць гэтыя ўздоўні. Таму мы вымушаны адысці ад звычайных крэгзрыяў. Першы ўзорэвень адпавядае стандартнаму II уздоўнню, значыць, ацэньваецца 3—4 баламі, другі — IV (7—8), трэці, чацвёрты і пяты — V (9—10).

- скарбу. “CLAD” — і ёсць арыенцір-прывязка на карце-
бяросце. Зайздрасць Чэся.
12. У паход па скарб! Банда Павука ў Паплавах. Хітрасць
бандытаў. Бабуля Аксаны расказвае пра маршрут
шкуальнікаў і падказвае, як лепш праехаць, каб з імі
сустрэцца. Пагоня. Участковы едзе ў Бярозу, а дзед Макар
на лодцы — “да Кладаў, каля якіх жытнёвае поле з дубамі”.
13. Чэсь з Аксанай адсталі ад Барыса Рыгоравіча, дзяцей і
заблудзіліся, выйшли на нейкае перакрыжаванне, вырашылі
пайсці ў розныя бакі, каб праверыць, каторая дарога вядзе
да Кладаў. Неўзабаве Чэсь усё зразумеў, пабег па Аксану і з-
за павароту ўбачыў воддарль, як Аксана размаўляла з...
“теолагамі”, потым усе селі ў машыну.
14. Аксана — заложніца бандытаў. Роспач і адчай Чэся. Яго
намер “бегчы зараз да Кладаў, гнаць лодку ў Паплавы і
зваць людзей на дапамогу”. Нечаканая сустрэча з дзедам
Макарам. Дзеци і настаўнік знаходзяць парцэлянавую вазу,
якая ад дотыку Каці зазвінела “ледзь чутным, тонкім,
чиствым звонам, бы перадала цяперашнім сваім
гаспадарам вітанне з самых глыбіняў далёкай
мінуўшчыны...” (515).

На гэтым моманце пераказу настаўнік перапыняе вучняў, хоць
усе ведаюць, што пра самае драматычнае якраз і не расказана.
Настаўнік абяцае вучням сюрприз.

А пакуль гэтых напрацовак ужо дастаткова для такой
высновы: сюжэт аповесці надзвычай востры, напружаны,
дынамічны. Чытач настолькі захоплены падзеямі, апісанымі ў
аповесці, што суперажывае героям, хвалоецца за іх і нават сам
“удзельнічае” ў барацьбе добра і ліха.

IV. Агульніцтва напрацовак другой групы, якая
падрыхтавала задоўгата да ўрока і размножыла кароткі **слоўнік**
тэрмінаў, неабходных пры аналізе:

1. Прыгодніцкая літаратура — творы, якія апавядваюць пра
складаны жыццёвы лёс і незвычайнія прыгоды герояў. Гэта творы з
нечаканымі паваротамі дзеяння, вострымі і таму зімальнымі
сюжэтамі, з хуткай зменай падзеяў, тайнамі і загадкамі ў жыцці
персанажаў.

2. Інтрига ў літаратуре — складаны вузел падзеяў, які
дапамагае драматызаваць сюжэт твора, з'яўляецца сродкам
выяўлення канфлікту. Эстэтычна вельмі дзейсны сродак, бо ўзмацняе
знейшнюю зімальнасць твора.

3. Дэтэктыўная літаратура — творы, сюжэты якіх пабудаваны на раскрыцці загадкавай тайны, звязанай са злачынствам. Традыцыйна вызначаецца як адгалінаванне прыгодніцкай літаратуры.

“Спікер” зазначае, што суаднясеннне “Шчарбатага талера” з гэтымі тэрмінамі, супастаўленне з аналагічнымі, раней вывучанымі ці самастойна прачытанымі, творамі (М. Твэна, М. Рыда, А. Дзюма, Я. Маўра, У. Караткевіча, А. Рыбакова і інш.) дае ўсе падставы сцвярджаць, што і “Шчарбаты талер” — прыгодніцка-дэтэктыўны твор з надзвычай цікавай інтрыгай. Інтрыга гэтая найперш звязана з легендай, пошукам скарбу і “геолагамі” — бандай Павука.

Хтосьці з сяброў групы ілюструе гэтую выснову кароткім пераказам аднаго з эпізодаў, акрамя 68 і 69 раздзелаў, бо з імі звязаны абыянаны настаўнікам сюрприз.

V. Агучванне напрацовак трэцяй групы.

“Спікер” звяртае ўвагу, што ў аповесці А. Федарэнкі для дзяцей і пра дзяцей ёсць шмат загадкавага, таямнічага, цудадзеянага, але яно іншага кшталту — не такое, як у згаданых вышэй творах.

У “Шчарбатым талеры” А. Федарэнкі шмат такіх цудаў, якія ёсць вакол нас, нават зусім побач з намі, але, на вялікі жаль, мала хто здольны іх заўважаць. Героям з чыстымі памненнемі, якія кіруюцца меркамі добра і зла і не блытаюць адно з другім, як узнагарода, пасылаецца нейкі цуд, выпадак, які дапамагае ім у нялёгкай, нават рэзыкоўнай справе. Нездарма ж Міхалу, які дбае пра агульную справу, а не пра сябе, які пазбаўлены зайдзрасці, пашчасціла на выпадковую сустрэчу з беларускамоўнымі дзецьмі ў горадзе. Менавіта перад Міхалам найперш пакаяўся дзед Макар і расказаў пра клады цераз Бярэзіну. Ён нават і не падазраваў, што гэтыя выпадкі “звязаны” ў адно і стануть ключом да разгадкі гісторыі з талерамі і пошуку скарбу. Менавіта Міхалу пасылаецца, як узнагарода, цуд — і ён знаходзіць на бяросце арыенцір-прывязку, якой не бачыў і не разумеў ніхто. “*Mіхал усё яничэ быў як п’яны ад свайго адкрыцця*” (481).

Цуды бываюць не толькі станоўчыя (як узнагарода за веру ў іх і нястомнную працу “душы і мускулаў”), але і адмоўныя. Такія цуды — пакаранне за “зухаватыя ўчынкі”, нячыстыя памненні ці брудныя справы.

Чэсь зайдзрасціў свайму сябру: “*На самай справе яму было проста зайдзросна. Як жа ён сам, вясковы хлопец, беларус, — і не здагадаўся раней за Міхала! Тады, магчыма, і Аксана зусім інакші да яго ставілася б...*” (481). Зайдзрасць Чэся і яго жаданне ўзяць рэванш

сталі прычынай вялікіх непрыемнасцяў: ён угаворвае Аксану ісці шукаць клады не разам з усімі, а толькі з ім, каб ужо ў гэтай справе апярэдзіць усіх. У выніку — дзеци заблудзіліся. Але і гэта яшчэ не ўсё пакаранне...

Нельга не заўважыць, што пісьменнік літасцівы да тых герояў, якія здольны ўсвядоміць свае памылкі, адчуць за іх пякучы сорам — і пакаяцца: “*Прабач, Аксанка, — сам заблудзіўся і цябе звёў... Мне так сорамна. Засмяюць... А галоўнае, цябе шкада...*” (509). Адбылося “галоўнае” — адбыўся і цуд: “*I раптам штосьці крутанулася ў галаве і нібы стала на сваё месца...*” (510). Усё “становіцца на сваё месца” ў галаве, калі стане на сваё месца патрэбнае ў душы, калі яна ачысціцца ад бруду.

Каб канчаткова пазбавіцца ад “злога” цуду, мала ўсвядоміць свой грэх і пакаяцца. Патрэбны дзеянні, учынкі, добрыя справы: “*бегчы зараз да Кладаў, гнаць лодку ў Паплавы і зваць людзей на дапамогу*” (513). І адбыўся новы цуд: “*раптам пачуў ён ззаду знаёмы старэчы голас. З лесу на дарогу выходзіў дзед Макар. Не верачы сваім вачам, Чэсь кінуўся да яго: “Дзед Макар, вось дзякую Богу, што вы тут!”*” (513).

Наогул, у аповесці вельмі часта выкарыстоўваецца слова “раптам”. Аднак гэтае “раптам” як прадвесце чарговага цуду — невыпадковая выпадковасць. Добрая — узнагарода за добрыя справы і дапамога ў іх. Злая — пакаранне за злыя ўчынкі. Міхал выпадкова сустрэў у горадзе беларускамоўных дзяцей, але да гэтага выпадку і да выхаду з яго ён быў падрыхтаваны духоўна. Ён любіць сваю родную мову, добра разумее, што “*раз людзі жывуць у Беларусі, значыць, і размаўляюць па-беларуску*”. Ён вырашае: “*Прыедзе Аксана, трэба будзе дамовіцца размаўляць так, як гэтыя гарадскія дзеци — на чистай роднай мове*” (421).

VI. Прэзентацыя сябрамі чацвёртай групы пастаноўкі паводле напісанага імі сцэнарыя.

Няцяжка спрагнаваць, што для напісання сцэнарыя вучні выберуць 68-ы і 69-ы раздзелы аповесці. Гэта, сапраўды, самы кульмінацыйны момант і найболыш сцэнічна выпісаны эпізод. Па сутнасці, гэта гатовы сцэнарый. У ім толькі трэба некаторыя аўтарскія слова “*перарабіць*” у рэмаркі і пазначыць дзейных асоб. Настанкі можа даручыць камусыці са старшакласнікаў дапамагчы шасцікласнікам аформіць сцэнарый, узяўшы за ўзор які-небудзь драматычны твор.

Сцэнарый пачынаеца з рэплікі Змітрака: “*Глядзіце, машына! З лесу выскачыла, сюды едзе...*” (517) і заканчваеца рэплікай

настаўніка: “Нічога, не перажывайце, сябры мае! Кожнаму дастанецца сваё” (523). Такім чынам, у сцэнарый будзе чатыры з’явы.

Першая з’ява: Зміцер, Міхал, Каця, Барыс Рыгоравіч.

Другая з’ява: тыя ж і “геолагі” з Павуком.

Трэцяя з’ява: тыя ж і дзед Макар з Чэсем.

Чацвёртая з’ява: тыя ж і Аксана.

Чытанне па ролях рыхтуецца загадзя. Падрыхтоўку мэтазгодна таксама даручыць старшакласніку, які мае сцэнічныя здольнасці, займаеца ў драмгуртку, студыі.

Самы лепшы варыянт, калі настаўнік кіруе драмгуртком. У такім разе можна падрыхтаваць не мастацкае чытанне дыялогаў па ролях, а сапраўдную пастаноўку. Пасля прэм’еры на ўроку “артысты” могуць выступіць з пастаноўкай перад малодшымі школьнікамі, на бацькоўскім сходзе. Перад спектаклем два вучні зробяць кароткі пераказ падзеі, якія папярэднічалі інсцэніраваным, каб гледачы зразумелі сэнс адлюстраванага ў пастаноўцы.

VII. Рэфлексія.

Найперш слова даецца “стэнаграфістам”, якія фіксавалі толькі высновы ўсіх этапаў урока і прыёмы, з дапамогай якіх гэтыя высновы атрыманы.

Такімі высновамі з’яўляюцца:

1. Аповесць “Шчарбаты талер” — прыгодніцка-дэтэктыўны твор для дзяцей і пра

дзяцей.

2. Займальнасць аповесці дасягаеца тым, што ў ёй дынамічны, востры сюжэт, цікавая

інтрыга, мнства загадкавага і таямнічага.

3. Адметнасць твора ў тым, што пісьменнік не толькі выпрабоўвае сваіх герояў цудам,

але ім жа “ўзнагароджвае” ці “карае” іх за добрыя ці злыя памкненні і ўчынкі адпаведна.

Цуд у творы — невыпадковая выпадковасць.

Вучні называюць прыёмы дзейнасці “стэнаграфістаў”, якімі зроблены такія чытацкія адкрыцці:

1. Яны самі акрэслі і сформулявалі сваю мэту на ўроку.

2. Рабілі выбарачны мэтавы пераказ аповесці і цытавалі тэкст.

3. Склалі сюжэтна-тэматычны план.

4. Выявяралі твор тэарэтычнымі паняццямі.

5. Усе свае высновы праілюстравалі пастаноўкай фрагмента аповесці, паводле якога напісалі сцэнарый.

VIII. Прэзентацыя групамі тых заданняў, якія звязаны з

характарыстыкай вобразаў і прыёмамі іх стварэння.

Сябрам другой групы, узброеным алгарытмам стварэння мастацкіх вобразаў (правядзеннем герояў праз самыя розныя выпрабаванні), не складана зрабіць вывад: дзіцячыя вобразы ў аповесці надзвычай прывабныя. Дзеци — увасабленне высакароднасці, кемлівасці, памкнення да добра, адданасці, згуртаванасці. Яны дасціпныя, смелыя, мэтанакіраваныя. Яны вераць у добро і гатовы за яго змагацца; яны хочуць здзяйсніць подзвігі, зрабіць нешта адметнае, незвычайнае.

Асаблівай эстэтычнай прывабнасцю і ўздзеяннем на юных чыгачоў вылучаецца вобраз Міхала. “*Гэта быў высакаваты для свайго ўзросту (а ён быў на год старэйшы за Аксану з Чэсем), чарнавокі, сур'ёзны хлопчык*” (369). У гэтым падлетку дзівосным чынам спалучаецца рамантычна-ўзнёсласе і жыщёва-прагматычнае, непасрэднасць і адначасова разважлівасць, нават мудрасць. Яго паважаюць і дарослыя, і дзеці. Аксана ведае: “*Міхал яе ў крыўду ніколі не дасць. I бацька яго ведае, i бабуля любіць...*” (369). Ён любіць ва ўсім парадак і яснасць, вядзе грунтоўны дзённік, куды запісвае станоўчае і недахопы іх плана “Як ім за лета зарабіць грошы і разбагацець?”. Аднак пасля раздумаў і спрэчак менавіта ён прайаўляе настойлівасць і ўменне вылучыць самае важнае: “*Давайце найперш запішам... пункт пяты, галоўны i асноўны: пошуки скарбу*”. Авантурызм Змітрака і Чэся мудра карэктуюцца Міхалам і скіроўваюцца ў патрэбнае рэчышча.

Міхал умее адрозніваць добро і зло, рагучча адмаўляе брудныя сродкі для дасягнення хай сабе і жаданай мэты. На прапанову Змітрака “*здаць*” усіх адразу: і дзеда, і ўнука, і “*тэолагаў*”, каб нікто больш ім не шкодзіў, — разважліва і тактоўна даводзіць: “*Паслухай. Па-першае, само па себе гэта брыдка — “здаваць” каго б там ні было. Па-другое, ты, Змітрок, чалавек гарадскі, а тут свае законы. Ты падумаў, як пасля жыць і глядзець гэтаму дзеду Макару ў вочы?*” (430). На Змітракова пытаннe, што рабіць, шырока ўсміхнуўся: “*Таму прапаную — гуляць! Чорт з ім, з гэтым скарбам! Лета стаіць! Будзем гуляць у футболь, лавіць рыбу, сходзім у паход — не на адным скарбе свет клінам сышоўся!*” (430).

Задоўга да вызначальных слоў настаўніка пра сапраўдныя скарбы Міхал усведамляе, што ён ужо валодае імі. Адзін з гэтых скарбаў — родная мова. Яго прывабліваюць тыя, хто любіць яе гэтаксама, як і ён: яму “*карцела пабегчы за імі следам, пазнаёміца, распытаць...*” (421). Ён разумее, што любіць сваё, роднае — значыць зберагаць яго. Берагчы родную мову — размаўляць на ёй. “*Прыедзе*

Аксана, трэба будзе дамовіцца размаўляць так, як гэтая гарадскія дзеци — на чыстай роднай мове”, — падумаў Міхал” (421).

Сабры іншых груп харектарызуць астатнія вобразы, аргументуюць свае высновы выбарачным пераказам, цытуюць тэкст.

— У каго з вас, юных чытачоў, ёсьць іншае меркаванне пра “Шчарбаты талер” адносна яго сюжета і вобразу?

Такім пытаннем настаўнік уключае ў даследаванне “апанентаў”, а двум “стэнаграфістам” прапануеца зафіксаваць толькі высновы “апанентаў” і “рамантыкаў” і тыя прыёмы, якімі аргументаваліся высновы.

IX. “Двубой” рамантыкаў і “скептыкаў”

Апанент. Сапрауды, цікавы, займальны твор. Гэта не аповесць, а казка пра наша жыццё. Аднак падзеі, апісаныя ў гэтай казцы, адбываюцца не ў казачным свеце, а ў тым, у якім жывём мы ўсе. Пісьменнік быццам хоча нас пераканаць, што яго герой — не казачныя персанажы, а такія ж дзеци, як мы.

Але ж дзе гэта ў нас на Беларусі ёсьць такія вёскі, у якіх толькі Курт, дзед Макар ды яшчэ заезджыя “геолагі” каламуцяць ваду? У пісьменніка ёсьць іншыя творы, дзе праўдзіва паказана і жыццё, і людзі вёскі, у тым ліку і падлёткі¹. І Курт — проста анёл у парайдненні з некаторымі. А пра такіх дзядоў, як Макар, застаецца толькі марыць. Такія сапрауды здольны перадаць свой багаты вопыт, звязваць мінулае з сучасным, каб мець будучае...

Рамантык. А што, у рэальным жыцці няма такіх разумных, дасціпных дзяцей, як Міхал, Чэсь, Змітрок?

Апанент. Ёсьць! Безумоўна, ёсьць. Толькі ў рэальным жыцці яны не здольны аб'ядноўвацца, стварыць “штаб”, каб дзейнічаць супольна. У “штабы” іншага кшталту аб'ядноўваюцца Курты. І дзейні іх намнога страшнейныя, чым “шпіёнства” і “дыверсіі” Курта са “Шчарбатага талера”.

Рамантык. А хіба кемліўня і разумныя дзеци з рамантычнымі памікненнямі не здольныя да аб'яднання? А гурткі, секцыі, розныя студыі — гэта што? — не аб'яднанні? Ды ты проста не заўважаеш цудаў, якія ёсьць вакол нас і побач! У рэшце рэшт, наша супольная праца на ўроку і падчас пошукаў — не прыклад аб'яднання?

Апанент. Студыі, секцыі, суполкі — гэта ўсяго толькі гульня. Урок ці пошук скончыўся, а далей кожны ў сваёй “суполцы” — найперш у сям'і. Дарэчы, як яна паказана ў аповесці? А ніяк! Яе проста няма ці ёсьць толькі яе аскялекі, руіны. Маці Аксаны занята

¹ Маецца на ўваже апавяданне “Гульба святых”.

сваімі проблемамі, Каціна мама заклапочана чымсыці незразумелым, яна занята больш сабой і жыве ў сваім, загадкавым для Каці свеце. І нельга не пагадзіцца з завучам, што “*дзеци з няпоўных сем'яй пакутуюць або ад недахону ўвагі да іх, або ад залішняй увагі, калі іх шкадуюць і песцяць... такія дзеци бываюць разбэшчанымі*” (344—345). А пакуты ў нашым узросце — зацяжкая ношка. Ды і ў якім узросце пакуты робяць чалавека лепшым? Гора не робіць чалавека лепшым. А зруйнаваныя сем'і — гэта нават не гора, а праста бяда. Ад пакут чарнее душа. Чалавек “лечыць” яе тым, што здзекуецца з другога. Пра гэта выдатна сведчаць усе “свавольствы” і “фантазіі” Аксаны. І часцей за ўсё яна так “забаўляеца”, зауважце, з дарослымі, найперш — з настаўнікамі. Быццам помсіць дарослым за нелады ў сваёй сям'і. Апроч таго, яшчэ зауважце: варыянт сям'і Аксаны — самы лепшы ў сітуацыі “няпоўная сям'я”. Як правіла, у рэальнym жыцці бывае нашмат горш, нават трагічней.

Рамантык. Трэба ўважліва чытаць твор, суадносіць адны эпізоды з другімі. Усе тыя выхадкі Аксаны, пра якія расказаў завуч бацьку, былі не з прычыны няпоўной сям'і, а таму, што ёй было нецікава на некаторых уроках. Затое на ўроках Барыса Рыгоравіча яна была іншай, Аксана была яго любімай вучаніцай.

Апанент. Як?! Праз тое, што нецікава, — зрывашь, у прамым сэнсе, урок, даводзіць настаўнікаў да стрэсу, псавашь нервы, здароўе людзям, якія знаходзяцца на дзяржаўнай службе — вучаць дзяцей?! А яна не падумала, што некаму гэтаксама цікава на тых уроках, як ёй на ўроках Барыса Рыгоравіча? І наогул, людзям (як дарослым, так і дзецям) у сваім жыцці даводзіцца рабіць шмат нецікавага.

Рамантык. Аксана — асоба. Яе душа прагне рамантычнага, цікавага. І Чэсю яна, калі заблудзіліся, гаворыць: “*Я ні аб чым не шкадую. Наадварот, цікава! Я і цяпер, калі б усё паўтарылася, пайшла б з табою...*” (509). Зусім іншай выяўляе сябе Аксана ў сяброўстве, ва ўзаемаадносінах з бабуляй, Барысам Рыгоравічам — смелай, разважлівой, памяркоўнай, далікатнай, нават мудрай.

Апанент. Нельга не пагадзіцца, што ў аповесці паказана ідэальнае сяброўства, і ў прыватнасці — хлопчыка і дзяўчынкі: Чэся і Аксаны (пра іх бойку няма гаворкі, такія непараразименні дапушчальныя, калі яны адзінкавыя). Сапраўды, у сітуацыі, калі яны заблудзіліся, Аксана здзіўляе нас сваёй далікатнасцю, вытрымкай, тактоўнасцю. Яна не толькі не адчайваеца, не дакарае Чэсю, але яшчэ і супакойвае яго: “*Я ні аб чым не шкадую... Хіба я не бачыла, што ты знарок ішоў сушэйшымі мясцінамі, каб мне лягчэй было? А тое, што заблудзіліся, — ну і што?* У лесе любы можа заблудзіцца...”

(509). Дзе магла навучыцца Аксана такім узаемінам? У каго? Нічога ж выпадковага і праста так не бывае. Цуд, як даводзіць пісьменнік усёй сваёй аповесцю, і той не выпадковы: ён або прадвесце нечага, або ўзнагарода, або пакаранне за нешта. Каб дзяўчынцы так мудра і далікатна паводзіць сябе з хлопчыкам, трэба пастаянна назіраць такія ўзаеміны паміж бацькамі, асабліва ў сітуацыі, калі нешта атрымліваецца не так, як задумана. Магчыма, якраз такая сітуацыя і развяла бацькоў Аксаны, якія не прайвілі мудрасці і далікатнасці. Дык адкуль такія якасці і такі стыль паводзін з сябрам з'явіліся ў Аксаны? І не стасуецца гэта з усім тым, што мы пра яе ведаем: шантаж настайніцы, недысцыплінаванасць на ўроках і шмат іншага. І наогул, пісьменнік не вытлумачвае, як і чаму яго героі сталі такімі высакароднымі, мудрымі. Хто і што на іх паўдзейнічала? На таго ж Міхала...

Рамантык. Не паказаны вытокі ўчынкаў герояў, не паказана, як дзеци сталі высакароднымі, працавітымі? А бацька Міхала? Хіба ён не прыклад для свайго сына? Аўтар расказвае, што “*Mіхал памагаў бацьку рабіць летнюю кухню. Яго бацька — вясёлы, дужы, практичны чалавек...* Ён і тут, на новым месцы, хутка звыкся, палюбіў гэтыя мясціны, Бярэзіну, тутэйшых людзей. Абжываўся надоўга, усё рабіў па-сялянску няспешна, але карпатліва, گрунтоўна...” (402).

Апанент. Вось іменна — “расказвае”, а не паказвае. Вось пра рыббалку і ўсё, што з ёю звязана, дарэчы, у творы не расказана — яна паказана! Ды так здорава, пераканальна, сапраўды рамантычна. І летні “ўпарты, аблажны” дождж, які “шчодра пайш раку”, і нашы чароўныя мясціны — ды шмат яшчэ чаго — паказана! Таму і пераканальна. А пра навуку дзецим з боку родных, пра тое, як жыць з людзьмі па-людску, шчыраваць у працы, больш расказана, чым паказана. Што да бацькі Міхала, то ён, наадварот, не дужа прывучаў сына: “*Што мне памагаць — хай лепши урокі вучыць ці пагуляе. На яго век працы хопіць*” (403). Так толькі ў казках бывае, каб печ паварочвалася па загадзе ці жаданні нейкага Ямелі. У жыцці нямала шчыраваць трэба, каб дзецим перадаліся добрыя якасці бацькоў. І наогул, “Шчарбаты талер” больш пра тое, як павінна быць, а не пра тое, як ёсць на самой справе, — казка!

Рамантык. Мастацкі твор — гэта не нарыс, не пратакол судовага следства, у якіх — усё толькі як ёсць на самай справе. Пісьменнік жа павінен гаварыць мовай мастацкага твора не толькі пра тое, **што** ёсць у жыцці, але і **як** павінна быць, якія скарбы мы павінны шукаць, бо сапраўды бедны той, хто, акрамя скарбаў

зямных, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Зямныя скарбы “пры першым жа няшчасці счэзнуць дазвання” (Цётка), а скарбы душы ніхто і ніколі адняць не зможа.

І калі б пісьменнік апісваў толькі адмоўнае, то на якім прыкладзе мы вучыліся б, як павінна быць? Адмоўнага мы бачым шмат у жыцці. Вучыць гэта нас? Наадварот! Вучыць, выхоўвае, пераконвае толькі станоўчы вопыт. Яго нам і засведчыў пісьменнік. Ён стварыў прыгожыя, прывабныя вобразы дзяцей і дарослых, якія шукалі і знайшлі духоўныя скарбы, каб і мы пажадалі авалодаць такімі ж скарбамі. Калі не авалодаем, то ў нашай любай, такой прыгожай і такой багатай Беларусі няма будучыні. Наша будучыня звязана з нашай роднай зямлёй, народам, роднай мовай.

“Шчарбатым талерам” пісьменнік даводзіць, што не трэба шукаць скарбаў за мяжой, у іншых народаў, — свая, беларуская, гісторыя не менш загадковая, не менш вартая вывучэння і шанавання. Янка Купала наказваў: “Не шукай ты шчасця, долі на чужым далёкім полі...” У “Шчарбатым талеры” вобраз поля — сімвалічны. Яно — побач. На ім знайшлі героя парцэлянавую вазу. І гэта толькі пачатак...

А. Федарэнка зрабіў тое, што і належыць рабіць пісьменніку. Хай бы кожны добра рабіў сваю справу. І тады сапраўды не трэба перажываць, бо, як загадкова прамовіў Барыс Рыгоравіч, “кожнаму дастанецца сваё”.

Прыкладна на такім моманце спрэчку можна перапыніць — пераключыць увагу вучняў на сведчанні “стэнаграфістаў”. Першы нагадвае **высновы “апанента”:**

1. “Шчарбаты талер” — казка, бо ў ім апісаная не адпавядает сапраўднасці.

2. У рэальнym жыцці такія дзеци, як станоўчыя герояі аповесці, не здольны да аўяднання.

3. Зруйнаваныя, няпоўныя сем'і — бяды, неспрыяльныя ўмовы для выхавання добрых

якасцяў у дзеци. “Славольства” Аксаны — гэтamu яскравы доказ.

4. Пісьменнік не паказвае, не даследуе вытокі ўчынкаў герояў.

5. Аповесць пра тое, як павінна быць. У рэальнym жыцці зусім не так.

Высновы “рамантыка” наступныя:

1. Вобразы аповесці — жыццёвыя, перакональныя.

2. Сілы добра здольны аўядноўвацца.

3. Прычыны кепскіх паводзін Аксаны не ў сям'і, а ў нецікавых уроках.

4. Выпрабаванне сяброўствам выяўляе самыя лепшыя якасці характару Аксаны.

5. Лепшыя якасці характару Міхала — ад бацькоў.

6. Пісьменнік паказаў, якім павінна быць жыццё, каб авалодаць “скарбамі вечнымі, скарбамі душы”, без якіх няма будучыні.

X. Рэфлексія этапа ўрока — “дубой”.

Недапушчальна выяўляць, хто перамог у палеміцы. Дзеля гэтага трэба скіраваць вучняў на выяўленне прыёмаў, якімі карысталіся абодва дыспутанты для аргументацыі довадаў, адстойвання сваёй пазіцыі.

Прыёмы “апанента”:

1. Разважанні, выяўленне сваёй пазіцыі, якая не супадае з пазіцыяй большасці.

2. Супастаўленне апісанага ў творы з жыццёвымі фактамі і сітуацыямі.

3. Выбарачны пераказ і цытаванне тэксту.

4. Філасофскія развагі.

5. Зверка твора крыгтэрыямі мастацкасці.

Усе гэтыя прыёмы, акрамя першага, выкарыстаны і “рамантыкам”. Апроч таго, выкарыстаны яшчэ і наступныя:

1. Пастаноўка пытанняў, з дапамогай якіх выяўляецца супяречлівасць у довадах праціўніка.

2. Гранічнасць высноў.

3. Зварот да твораў іншых пісьменнікаў (Купалы, Цёткі).

4. Выкарыстанне эпіграфаў да ўрока.

XI. Рэфлексія ўсяго ўрока.

Вучні выказваюць свае меркаванні пра ўрок:

— адносна пастаўленай мэты і яе дасягнення;

— адносна свайго ўдзелу ў ім і тых прыёмаў разумовай дзеянасці, якімі яны карысталіся і якія, на іх думку, самыя эфектыўныя, выніковыя.

У канцы ўрока настаўнік нагадвае, што презентацыя напрацовак юных лінгвістаў і аднаго з заданняў пятай групы адбудзецца на ўроці мовы (ці на занятках факультатыву, гуртка), як гэта і планавалася.

Пазакласная праца паводле аповесці “Шчарбаты талер”

Прагназаваныя настаўнікам напрацоўкі пятай групы.

Ёсьць у аповесці “Шчарбаты талер” яшчэ адзін з галоўных герояў, без якога пошуку скарбу не далі б вынікаў. Гэта — беларуская

мова. Анжэліка Дубасава, даследчык творчасці А. Федарэнкі, справядліва назвала “Шчарбаты талер” гімнам роднай мове. Мы ўжо гаварылі пра многія выпрабаванні, праз якія пісьменнік правёў сваіх герояў і выявіў сутнасць кожнага. Яшчэ ён выпрабоўвае адносінамі, стаўленнем да роднай мовы і пераконвае, што любоў да мовы ёсьць праяўленне любові да Радзімы.

Трэба любіць і ведаць сваё, роднае, каб з'явіўся цуд, каб дзіцяці раскрылася таямніца, над якой біліся дарослыя не адно дзесяцігоддзе, каб само слова загаварыла і падказала: “клад” на карце француза, што скаваў каштоўнасці, — гэта не скарб, а кладкі. Француз пачуў, як мясцовыя жыхары называюць тое месца, дзе Бярэзіну ў вузейшым месцы перакрылі дубамі, каб перабірацца. Паклалі дубы — таму і кладкі. Француз выдрапаў тое слова на бяросце, толькі лацінскім літарамі. “*Тут гульня слоў, з-за гэтага так доўга і золата не могуць знайсці, бо нікаму ў галаву не прыходзіць: як гэта так, каб амаль дзвесце гадоў назад еўрапеец, француз, мог скарыстаць мясцовую гаворку і менавіта беларускім словам зашифраваць свой план на бяросце!*” (481) — даводзіць сваім сябрам Міхал. Ён прапануе ім зрабіць тое самае, што робяць дзеці, якіх ён выпадкова сустрэў у горадзе: “*пачаць гаварыць толькі на роднай мове. І сам пачаць вучыцца... вось размаўляю з вамі, а ў галаве перакладаю, як гэта можна сказаць чыста па-беларуску...*” (482).

“Бацькава, спрадвечная, святая, ад Бога дадзеная, адзежа душы...”, — так пра мову як святыню сказаў Ф. Багушэвіч. Душки дзяцей чыстыя, не заплямленыя хцівасцю і зрадай, як скалечаныя душки Павука і яго хаўруsnікаў. І Цётка, паразноўваючы мову чалавека з адзежай душы, пісала, што, хто “*ўздзей на сябе чужую апратку, той адышоў ад свайго народа далёка-далёка...*” Павук не толькі выракся сваёй мовы, але і дэманстрыруе ёю пагарджае. Для яго наогул няма нічога святога, ён гатовы на ўсё дзеля скарбу зямнога. Але мова помсціць яму і шчодра ўзнагароджвае дзяцей, якія яе любяць, — адкрывае ім такія скарбы, якія ніхто і ніколі адняць у іх не зможа. Мова і сама з'яўляецца скарбам. Як сяброўства, каханне, як любоў да Радзімы, цікавасць да яе багатай гісторыі. Вось тыя скарбы, якія адкрываліся дзесяцям. І мова дапамагла ім і адкрыць скарбы, і перамагчы зло.

Пасля такога ўступу-зачыну да гутаркі далучаюцца **юныя лінгвісты**. Яны гавораць пра тое, што мова — скарб выключны і адметны. Яе, як усе скарбы, трэба берагчы, захоўваць і памнажаць. Аднак у форме зберажэння мовы як скарбу — якраз і яе адметнасць. Каб мову зберагчы, на ёй трэба ўсяго толькі... гаварыць і пісаць. “Не

пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёrl!" — наказваў нам Ф. Багушэвіч. Размаўляць — гэта і значыць не пакідаць. І яна будзе жыць вечна, а з ёю — і народ наш беларускі. Пакуль жыве мова — жыве і народ.

Гісторык Мікола Ермаловіч таксама даводзіў: "Абудзіўся сам — абуджай іншых да свядомага нацыянальнага жыцця. Калі ты хоць аднаго чалавека далучыш да патрыятычнай работы — зробіш вялікую справу... Ніколі не выракайся роднай мовы, тым болей жывучы на Радзіме. Заўсёды вусна і пісьмова ўжывай яе..."

Як мудра і проста: "заўсёды... ужывай яе"! Сапраўды, становішча мовы сёння на той мяжы, калі ўратаваць яе ўжо не здольны самая таленавітая фальклорная ансамблі, але нават шэдэўры Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, К. Чорнага, В. Быкава... Не ўратавалі ж лацінскую мову шэдэўры, створаныя на ёй, — мёртвая сёння яна, як і многія іншыя. Зберагчы нашу родную мову здольны сёння толькі тыя, хто разумее гэта. І нават без барацьбы, стогнаў і енкаў — без ахваря. Толькі адным — гаварыць і пісаць на ёй — і яна будзе жыць! А разам з ёю і мы.

Пра ўсё гэта, толькі мовай мастацкага твора (цікава, займальна!), сказана ў "Шчарбатым талеры".

І гаворыць пісьменнік з юным чытачом на цудоўнай, багатай, чыстай і прыгожай беларускай мове. Мова яго твора чыстая, бо не забруджана, не засмечана чужымі словамі — сваіх хапае, каб і расказаць аб прыгодах, і выявіць стан душы, думкі і пачуцці сваіх герояў. Багатая, бо пісьменнік чэрпае з нерушу матчынай мовы. У ёй безліч слоў, на вялікі жаль, забытых намі. Іх рэдка ці зусім не ўжываюць нават тыя, хто размаўляе па-беларуску. А яны такія трапныя, "гаваркія"! Возьмем тыя ж "кладкі" і "клады"! Месцы, дзе пакладзены такія пераходы цераз Бярэзіну, людзі так і назавуть — Клады.

Да таго ж, пісьменнік так спалучае слова ў словазлучэннях, іх — у сказах, а сказы — у тэксле, што твор чытаецца лёгка, нішто не перашкаджае вольнай моўнай плыні. Месцамі, у пейзажных замалёўках і лірычных адступленнях, мова гучыць, як музыка. Бо яна рытмізаваная, інтанацыйна гарманічная. "Дождж шчодра паіў раку"... Перастаўце, спалучыце па-іншаму тыя ж самая слова — і знікне вобраз, мелодыка. Здавалася б, усё так проста напісана, а такі цуд! Проста, вось іменна — проста і натуральна выпісаная мова герояў у шматлікіх дыялогах. Таму і чытаюцца яны з той жа цікавасцю, што і прыгоды. Прывідныя аздоблены таямніцай, загадкай, а мова твора і яго герояў — мелодыяй гучання.

Але вернемся да лексікі твора.

“Заплечнік” — такім ёмістым, “гаваркім” словам узбагачае пісьменнік сваіх юных чытачоў. Навошта, сапраўды, нам гэтае чужое слова “рукзак”? Да таго ж, і гучыць яно непрыгожа, дысануе яно з нашай кансанантнай, але такой мілагучнай, “галоснай” мовай.

Пытанне першае. Вы немаглі не заўважыць, што пісьменнік сам не паслядоўны ў выкарыстанні гэтага слова. У адным выпадку — “заплечнік”, а ў многіх іншых — “рукзак”. Чаму? Няўжо сам пісьменнік не ўсведамляе, які “скарб” знайшоў, і таму праз колькі старонак страчвае, забывае на яго і зноў карыстаецца звыклым, хай сабе яно і чужое, непрыгожае?

Адказ. Слова “заплечнік” прагучала ў аўтарскай мове: “*Вуды без вудзільнаў, шнуры, ежу, прыправу для юшкі ўпакавалі ў Міхалаў вялікі заплечнік*” (461). Чужое слова “рукзак” прагучала ў мове Барыса Рыгоравіча: “*Настаўнік кінуўся да дзеда, стаў паміж ім і Севаю, растапырыў руки: “Што вы робіце, апусciце стрэльбу, тут жа дзеци! Я аддам, усё ім аддам, і яны адпусцiць Аксану...*” (421) Дзе рукзак?” Слова гэтае ўжывае нават Міхал, які таксама любіць родную мову і заклікае ўсіх гаварыць толькі па-беларуску: “*Схавайце хоць рукзак, Барыс Рыгоравіч! Дайце я...*” (421).

Пісьменнік не пайшоў супраць праўды: няпростая гэта справа — загаварыць па-свойму, на спадчыннай мове.

А ўжо калі аўтар расказвае пра маральна скалечаных людзей, пра “чужынцаў” — банду Павука, то і сам карыстаецца чужым словам, быццам выносячы ім прысуд: з чужынцамі — на іх мове: “*Ды дзед наш, мы ў яго начуем, — Сева разагнуўся, трymаючи рукзак за гіч. — Чаго табе трэба, старэча? Чаму на печы не сядзіш?*” (521). “Прыблудамі” (зноў трапнае, “гаваркое” слова) назваў банду Павука дзед Макар.

Сімвалічна: дзяды, сапраўды, злезлі з печы, бо трэба змагацца, ачышчаць нашу зямлю ад такіх “прыблудаў”. Месца ім — за кратамі: “кожнаму дастанецца сваё”.

Юны лінгвіст звяртае ўвагу вучняў і на такі момант у творы. Нават Аксаніна бабуля, якая добра ведае беларускую мову, часам, асабліва ў крытычных абставінах, карыстаецца чужымі, калькаванымі словамі. Ёй здаецца, што чужыя больш значныя і важкія: “*Той настаўнік сказаў: мясціна там, кажа, рэдкая... Я пытаю: а тут, блізка, хіба кепскія вам мяста? А ён зноў — не, тут не такія, там мяста гістарычныя. На полі яны будуць!*” (507).

Адчуваецца, што ўся надзея пісьменніка на зберажэнне скарбу, якім з'яўляецца родная мова, звязана з юнымі героямі. Старых ужо

позна перавучваць.

Настаўнік: “Вось мы зараз з вамі і павучымся, пакарыстаемся тымі скарбамі, якія ў нас ёсць”.

Віктарына “Само слова гаворыць”.

1. Паслухайце такую маўленчую сітуацыю.

- Дастань, калі ласка, з халадзільніка марожанае, — папрасіла Адэля сястрычку Яну.
- Калі ласка, — адказала тая, выконваючы просьбу. — Толькі, прынамсі, на якой мове ты зараз размаўляеш?
- Як на якой?! Па-беларуску кажу.
- Не, гэта мова не беларуская.

А якая ж? Прапануйце свой, беларускі, варыянт Адэлінай фразы. Доказам якой з'явы ў нашай маўленчай плыні з'яўляецца мова Адэлі?

Адказ. Сястра Яна мае рацыю: сказанае Адэляй — калька, “дубляж” з рускай мовы. Сказаць па-беларуску трэба так: “Дастань, калі ласка, *марозіва з лядоўні*”.

Словаўтаральныя суфіксы -ів- (-ыв-), -оўн- хараектэрныя для нашай мовы. Згадаем: *малозіва* (*малодзіва*), *печыва*, *варыва*; *вазоўня*, *хартоўня*. Прыклад ужывання слова “*лядоўня*” дае нам і пісьменнік А. Федарэнка. У XXII раздзеле аповесці “*Афганская шкатулка*” мы чытаем: “*Сам Крушинскі прападаў у горадзе з ранку да вечара. Вечарам заяўляўся стомлены і галодны. Віка сустракала яго ў парозе, хапала сумку, бегла на кухню, выкладвала ў лядоўню прадукты*”.

Надзвычай надзённая для нас парада Коласа “перед увядзеннем кожнага новага слова добра абшарыць кішэні свае памяці ці прыгадаць слова, створаныя паводле ўласцівых беларускай мове мадэляў”.

2. Мы “абшарылі кішэні нашай памяці”, каб нагадаць усім, што ў нашай мове ёсць цудоўныя ўласныя слова і нам не трэба пазычаць у іншых ці калькаваць чужбы. Іначай нам спрэядліва скажуць, што свайго не маем, карыстаемся чужым, што наша мова — “испорченный русский”. Сапраўды, наша мова нярэдка засмечваецца калькамі-“калекамі” з чужых моў. Увядзенне ў літаратурную мову калькаваных складаных і складанаскарочаных слоў, запазычанняў пры наяўнасці ўжо гатовага слова Ф. М. Янкоўскі слушна лічыў недараўальнай абыякавасцю да роднай мовы, свядомым ці несвядомым яе збядненнем.

Замяніце няўдалыя калькі натуральнымі для беларускай мовы

словамі:

1. Шклозавод (гута).
2. Цагельны завод (цагельня).
3. Хлебазавод (пякарня).
4. Кніжны магазін (кнігарня).
5. Пчолагадавальнік (пасека).
6. Пчалавод (пчалляр, пасечнік).
7. Кіпячая вада (вар, кіпень).
8. Кішанёвы (карманній) ножык (сцізорык).
9. Ветраны млын (вятрак).

Каментар. У класах, якія настаўнік называе “моцнымі”, ці ў ліцэйскіх, гімназічных, мэтазгодна прапанаваць спачатку некалькі слоў на рускай мове. Вучні самастойна падбираюць да іх адпаведнікі з роднай мовы.

3. У “Расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку” Вацлава Ластоўскага ашчадна сабраны “таваркія” (матываваныя) слова — неруш матчынай мовы. Да прапанаваных слоў падбярыце сіонімы ці перакладіце на рускую мову. Абгрунтуйце матываванасць гэтых слоў, пачуйце, пра што яны гавораць.

1. Зельня.
2. Зялейнік.
3. Аранжык.
4. Шлюб.
5. Показка.
6. Душнік.
7. Напавер.
8. Дымляніна.
9. Двубой.
10. Кніжня.
11. Усамчас.
12. Дзымухавец.
13. Галіць.
14. Сушаніны.
15. Выбоіна.
16. Летамка, алтанка.
17. Тутэйшыя.
18. Угодкі.

Адпаведнікі:

1. Аптэка.
2. Аптэкар.
3. Апельсін.
4. Брак (руск.).
5. Анекдот.
6. Вентылятар.
7. Взаймы, в долг (руск.).
8. Вяндліна, руск. — ветчина.
9. Дуэль.
10. Бібліятэка.
11. Кстати (руск.).
12. Одуванчик (руск.)
13. Брить (руск.).
14. Бакалея і сушаная садавіна.
15. Ухабы (руск.).
16. Беседка (руск.).
17. Абарыгены.
18. Юбілей.

Узор разважання: Зельня — установа, дзе гатуюць і прадаюць лекі з зёлак, траў.

4. Перакладіце на рускую мову і зрабіце вывад аб ролі такой лексікі ў мове. У чым асаблівасць перакладу прапанаваных слоў? Назавіце слоўнік, у якім сабраны такі моўны скарб.

Алей, апрытомнець, безліч, брук, брыль, бульбоўнік, буслянка, верашчака, Вербніца, Дзяды, Грамніцы, грамніца, гляк, вырай, гумовікі, дырэктар, дзічка, дзядзіна, дзядзькаванне, дзяцюк, дружка, дужацца, закладацца, залятась, замала, замчышча, разъбяр, хрущч, кажан, поплаў, зломак, руплівец, дажынкі, талака.

Адказ. Гэты моўны скарб як сведчанне багацця і непаўторнасці нашай роднай мовы сабраны ў слоўніку Ірыны Шкрабы “Самабытнае слова” (1994). У слоўніку — безэквівалентная лексіка, г. зн. слова, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове. Перакладаюцца такія слова апісальнымі выразамі.

Напрыклад:

буслянка — гнездо аиста;
алей — подсолнечное масло.

5. “Гарлачыкі”, “трыліснік”, “жытло”, “стараарэчышча” — гэта слова, выкарыстаныя пісьменнікам у “Шчарбатым талеры”. Назавіце чацвёрты “лішні”. Аргументуйце свае разважанні.

Адказ. “Лішні” — “стараарэчышча”. Гэта слова дысануе тром першым — трапным, “таваркім”, “наскім”. Для абазначэння старога перасохлага рэчышча ў нашай роднай мове ёсць ажно два трапныя слова: “старык” і “старыца”. Слова “стараарэчышча” ў тым жа значэнні таксама засведчана ў слоўніках. Якое з іх выкарыстаць — права выбару пісьменніка. А якому слову аддалі б перавагу вы?

6. “*Прабач, гаспадар рачны, — з нейкай фальшывай весялосцю ў голасе прамовіў дзед Макар. Відаць, яму таксама, як і хлопцам, было не па сабе — што вось прыплыў сюды і пазбавіў жыцця жывую істоту. — Усё адно ты не выжыў бы, не змог бы корму здабыць...*” (475). Перыфраза “гаспадар рачны”, выкарыстаная пісьменнікам, надзвычай пасуе сітуацыям, загадкавасці сюжэта ўвогуле.

Адгадайце моўныя загадкі, да перыфразаў падбярыце адпаведнікі:

1. Лясныя рыцары.
2. Сейбіт разумнага, добрага, вечнага.
3. Інжынеры чалавечых душ.
4. Людзі ў белых халатах.
5. Кніга кніг.
6. Кніга людскіх спраў.
7. Чорнае золата.
8. Нявеста Хрыстова.
9. Насельнікі манастыра.
10. “Спрэчкі сілаю канчаць” (Я. Колас).
11. Другі хлеб.
12. Беларускі шоўк.
13. Беларускае мора.
14. Краіна-партызанка.
15. Цар пушчы.

Адпаведнікі:

1. Партызаны.
2. Настаўнік.
3. Пісьменнікі.
4. Урачы.
5. Біблія.
6. Гісторыя.
7. Нафта.
8. Манашка.
9. Манахі.
10. Ваяваць.
11. Бульба.
12. Лён.
13. Нарач.
14. Беларусь.
15. Зубр.

“Падрыхтоўка да ўрока пазакласнага чытання па аповесці А. Федарэнкі “Афганская шкатулка”

(8 клас)

Прыкладна за месяц да ўрока вучні знаёмыца з папераджальна-арыентацыйнымі заданнямі пяці ўзроўняў, кожны выбірае для сябе адно. Адпаведна выбраным заданням вучні аб'ядноўваюцца ў групы (пары) для сумеснага даследавання.

I узровень. Параўнайце аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка”; вызначыце агульнае паміж імі паводле сюжетаў, вобразаў і прыёмаў іх стварэння. Тэзісна аформіце свае высновы.

II узровень. Параўнайце аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” і вызначыце рознае паміж імі паводле сюжетаў, вобразаў і прыёмаў іх стварэння. Тэзісна аформіце свае высновы.

Падрыхтуйце мастацкае чытанне па ролях ці пастаноўку аднаго з фрагментаў аповесці. Абгрунтуйце свой выбар эпізоду.

III узровень. Вызначыце адметнае паміж аповесцямі “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” паводле цэнтральнай проблемы і галоўнай думкі.

Высновы-рэзюме аформіце пісьмова.

Прапануйце свой эпіграф да аповесці “Афганская шкатулка”.

IV узровень. У аповесці “Афганская шкатулка” пісьменнік выпрабоўвае сваіх герояў сітуацыяй выбару. Як гэты прыём “працуе” на вырашэнне цэнтральнай проблемы твора? Якое назначэнне ў аповесці ўсіх загадак і таямніц, звязаных са зменай імя, аблічча, сапраўднай ролі і мэты аднаго з герояў — Барыса Крушынскага?

Напішыце ліст сябру ці яго славесны партрэт.

Прапануйце свой эпіграф да ўрока.

V узровень. “І адбылося дзіва”, — так піша А. Федарэнка пра адно з іх. Цуды і дзівосы ў аповесці “Афганская шкатулка”, іх невыпадковая выпадковасць.

У якой сувязі і суадносінах знаходзяцца цудадзейныя сілы і сілы чалавека паводле рэалізаванага ў аповесці пісьменніцкага светаразумення? Ці залежыць што-небудзь ад чалавека, каб “адбылося дзіва”, адшукаліся скарбы, здарыўся цуд?

У аповесці пастаўлена мноства пытанняў. Чым гэта можна вытлумачыць?

Намалюйце ілюстрацыю да аднаго з эпізодаў аповесці і абгрунтуйце свой выбар. З дапамогай энцыклапедый, тлумачальных слоўнікаў ці слоўнікаў літаратуразнаўчых тэрмінаў даведайцесь пра назначэнне слова “канцепцыя”. Як вы лічыце, ці прыдатна гэтае

паняцце ў дачыненні да твораў А. Федарэнкі?

У працэсе падрыхтоўкі да ўрока-даследавання па аповесці “Афганская шкатулка” настаўнік не можа абысціся без “асістэнтаў”, “літкансультантаў”, “экспертаў”, кіраунікоў груп. З мэтай іх выяўлення і актывізацыі падрыхтоўкі да ўрока мэтазгодна прыкладна за тыдзень да яго правесці апераджальнае тэсціраванне.

У правядзенні тэсціравання пакарыстаемся прынцыпам настаўніцы геаграфіі Элы Іванаўны, якую любілі і шанавалі дзецы, а яе прадмет вучылі — “гэта званым прынцыпам добраахвотнасці”. На тэставыя пытанні няхай адкажуць толькі тыя, хто пажадае праверыць сябе і сваё веданне тэксту аповесцей “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер”. На выбар настаўнікаў прапануем тэставыя заданні.

Тэставыя заданні

1. Мужна сыходзіліся між сабою байцы. Грудзьмі адзін на аднаго наляталі, касцьмі клаліся, сцяна на сцяну пёрлі — аж патрэскуваў пад іх цяжарам тонкі лёд... Але нікто не хацеў здаваца. Пералому ў бойцы ўсё не наступала. Да канца намерыліся стаяць воіны... (с. 10¹).

Так у аповесці А. Федарэнкам апісана:

- а) бітва з полаўцамі;
- б) Лёдавае пабоішча на Чудскім возеры;
- в) “бітва” сяльчан з зарэчанцамі.

2. І колькі стаяла вёска, столькі жыла ў людзях <...> паміж двумя канцамі, у спадчыну перадавалася з пакалення ў пакаленне... (11).

Замест кропак у дужках устаўце адпаведнае тэксту і зместу твора:

- а) здаровая канкурэнцыя, спаборніцтва;
- б) дурная варажнечча;
- в) узаемадапамога, дабрыня.

3. Але ўжо старэйшыя браты, а цяпер вось і яны, падлеткі, ганебны гэты звычай перапынілі, разумна разважыўшы, што існуюць куды больш сімпатычныя, куды цікавейшыя... (11—12).

- а) “разборкі”;
- б) спосабы;
- в) сродкі;
- г) метады;

¹ Тут і далей тэкст аповесці цытуецца з пазначэннем у дужках адпаведнай старонкі па выд.: Федарэнка А. Афганская шкатулка. — Мінск : Юнацтва, 2002.

д) шляхі.

4. Так і вырашылі: аб'явіць овертайм — дадатковы перыяд. Хто першы заб'е, той і выйграй. Інакш, па іхняму, па-мясцоваму гэта яничэ называецца... (13).

- а) “у вас папелі, а ў нас пaeлі”;
- б) “чый апошні — таго і ўсе”;
- в) “хто моцна жадае, той і мае”.

5. Геаграфія — самы лёгкі і цікавы прадмет. І вядзе яго любімая настаўніца. У яе [Элы Іванаўны] свой метад навучання, гэтак званы... (21).

- а) прынцып Хаджы Насрэдзіна: “няхай той, хто ведае, расскажа таму, хто не ведае”;

б) прынцып добраахвотнасці.

6. Усё гатова да змагання! Зіма прыйшла — снег, мароз! І такая крыждная прычына — ... (12).

- а) не пускаюць з дому бацькі;
- б) эпідэмія грыпу;
- в) канькі не навостраны;
- г) лёду няма.

7. На гэтых ценях, ды яничэ са сваімі клункамі за плячыма, хлопцы падобныя былі на колішніх пілігримаў ці на Дон Кіхота з Санча Пансам (17).

З якімі героямі Сервантэса сваім падабенствам суадносяцца цені хлопцаў:

- а) Валік з ...;
- б) Цім з ...

8. “Некалі я замяню бацьку і стану гаспадаром тут. Усё гэта маё. Я люблю гэтую зямлю. Яна не здаецца мне бяднейшаю за землі заморскія” (27).

Так думае:

- а) Валік;
- б) Цім;
- в) Міхал са “Шчарбатага талера”.

9. “Барадач” з “Афганскай шкатулкі” — гэта:

- а) Васіль;
- б) супрацоўнік спецслужбаў;
- в) лідэр злачыннай групоўкі;
- г) Барыс Крушынскі.

10. Крушынскі, рассказываючы хлопчыкам пра “Васіля”, выказаў меркаванне: “Там, дзе працуюць вялікія грошы, <...> ніколі не бывае” (99). Замест пропуску ўстаўце адпаведнае тэксту слова:

- а) шчырасці;
- б) дабрыні;
- в) сяброў;
- г) справядлівасці.

11. На пытанне Крушынскага, якую ўзнагароду хацеў бы атрымаць Цім, калі хлопчыкам пашэнціць высачыць Васіля, Цім адказаў, што:

- а) аўтаручку з блакнотам;
- б) аўтамабіль;
- в) пузёўку ў кругасветнае падарожжа;
- г) матацыкл “Мінск”.

12. Назавіце чацвёртую “лішнюю” і абгрунтуйце гэта: Аксана, Каця, Света, Віка.

13. Цім з Валікам, Чэсь з Міхалам суадносяцца гэтаксама, як Света з ...

14. Цім з Валікам паспрабавалі вызначыць тыя нямногія шляхі, якія хоць неяк, хоць ускосна, але перасякнута з “афганскай” гісторыяй. Можа, і намацаецца танюткая нітачка, пацягнуўшы за якую можна будзе паспрабаваць разблытаць увесь клубок...

Першая зачэпка —

Другая —

Трэцяя —

15. Валік згадзіўся дапамагаць Ціму расследаваць тайну “барадача”, таму што:

- а) баяўся страціць сяброўства Ціма;
- б) самому было цікава;
- в) самому, як і Ціму, прагнулася дзейнічаць;
- г) зразумеў, што без “расследавання” гэтая таямнічая гісторыя можа пагражадаць іншым.

16. На Валіка падзейнічала “афганская” гісторыя тым, што:

- а) зацікаўляла шкатулка з каштоўнасцямі;
- б) зацікаўшы загадкавы Васіль;
- в) уразіла судакрананне з чужым жыццём;
- г) ён закахаўся.

17. Паводле высновы Светы, якая з'ездзіла ў Англію, “у цывілізаваных краінах”, калі п'юць гарбату, то:

- а) ніхто не сёrbае;
- б) лыжачку са шклянкі звычайна выцягваюць;
- в) даюць другім магчымасць піць гарбату спакойна, не абражаютць і не прыніжаюць іншых за столом. І наогул — не прыніжаюць ніколі.

18. Задуманае і ўчыненае доктарам Пратасевічам і яго зяцем аўтар назваў:

- а) прыбытковай справай;
- б) рызыкоўнай справай;
- в) безнадзейнай справай;
- г) бязбожнай справай.

19. Так і сядзелі ўтрок, уздыхаючы, бы не дзеци былі ў самай шчаслівай пары свайго жыцця, а два дзядкі з бабулькаю, што ўсяго набачыліся... (144).

Так піша аўтар пра:

- а) Валіка, Ціма і Віку (“Афганская шкатулка”);
- б) Міхала, Чэсі і Аксану (“Шчарбаты талер”).

20. Слова “клад” у “Шчарбатым талеры” фігуруе ў значэнні:

- а) скарб;
- б) бярвёны, пакладзеныя ў самым вузкім месцы ракі, каб па іх перабірацца на другі бераг.

21. Здольнасцю “з нічога, з двух пустых эпізодаў зрабіць” карысныя для расследавання высновы валодаюць, акрамя Ціма, і такія героі аповесцей А. Федарэнкі:

- а) Курт;
- б) Віка;
- в) Света;
- г) Міхал.

22. Хто апаганьваў магілу, хто з'яўляецца злачынцам, падказала Віцы прынесеная Барсам:

- а) пальчатка;
- б) костка.

23. Двум авантуристам у іх “бязбожнай справе” паспрыялі такія абставіны:

- а) надвор'е (зіма раптам адступіла пасля моцных студзеньскіх марозаў);
- б) Крушынскі акурат быў у ад'ездзе;
- в) рыдаёўка ў прыбудовачцы;
- г) афганская шкатулка аказалася на месцы.

24. У самае небяспечнае становішча патрапілі наступныя героі “Афганскай шкатулкі” і “Шчарбатага талера”:

- а) Валік і Міхал;
- б) Чэсі і Цім;
- в) Аксана і Віка;
- г) Курт і Павук;
- д) дзед Макар і бацька Ціма.

25. Крушынскі карыстаўся сваім пасвежчаннем героя “афганскай” вайны толькі ў крайніх выпадках, таму што:

- а) саромеўся;
- б) лічыў, што не заслужыў узнагарод;
- в) адмаўляў “нянашыя” войны і лічыў абсурдам усялякае геройства на такіх войнах.

26. Назавіце пяты “лішні”, аргументуіце гэта: дзед Макар, Крушынскі, бацька Ціма, доктар Пратасевіч, Барыс Рыгоравіч.

Адказы

1 — в; 2 — б; 3 — а; 4 — б; 5 — б; 6 — г; 7 — Валік — з Дон Кіхотам, Цім — з Санча Пансам; 8 — б; 9 — г; 10 — в; 11 — г; 12 — Света, адмоўны персанаж; 13 — з Куртам, у абодвух “куртатыя” разум і душа; 14 — першая зачэпка — помнік “афганцу”, другая — два жывыя аднавяскоўцы, быўшыя “афганцы”, трэцяя — кніга “Памяць”; 15 — г; 16 — в, г; 17 — а, б; 18 — г; 19 — а; 20 — б; 21 — б, г; 22 — а; 23 — а, б, в; 24 — в; 25 — в; 26 — доктар Пратасевіч, бо ўсе астатнія — сябры і выхавальнікі дзяцей.

Заўвага. Тэставыя заданні складзены не толькі з мэтай праверкі ведання зместу аповесцей, а і каб

- арыентаваць увагу вучняў на тыя моманты, якія вельмі важныя для выяўлення галоўнай думкі і філасофіі твораў, акцэнт на якіх дапаможа школьнікам у выкананні заданняў тэхналагічных карт;
- развіваць эўрыстычныя здольнасці вучняў, удасканалаўваць такія навыкі, якімі выдатна валодалі героі аповесцяў (Цім, Міхал, Віка): “з двух эпізодаў рабіць высновы”.

“Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць...”

Урок-даследаванне па аповесці “Афганская шкатулка”

.бо кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсьць.

Евангелле ад Мацвея (ХV:29)

Кожнаму дастанецца сваё.

А. Федарэнка

Мэты: развіццё асацыятыўнага мыслення, авалоданне эўрыстычным метадам даследавання; выхаванне эстэтычных пачуццяў, маральных асобасных якасцей: чуйнасці душы і сэрца, гатоўнасці рабіць добро і засвойваць мудрасць бесканфліктных і годных паводзін у людской супольнасці.

Задача настаўніка — дапамагчы вучням зразумець пісьменніцкую задуму і мастацкую канцепцыю свету, увасобленую ў аповесці “Афганская шкатулка”.

Урок пачынаецца з пераказу евангельскай прытчы пра таланты¹. Пераказ падрыхтуе і зробіць па даручэнні настаўніка адзін з вучняў.

Чалавек нейкі, адыходзячы, паклікаў рабоў сваіх і даручыў ім сваю маё масць. І аднаму даў пяць талантаў, другому два, а трэцяму адзін — кожнаму паводле яго сілы.

Першы і другі пайшли і памножылі дадзеныя ім таланты. Трэці пайшоў і закапаў дадзены гаспадаром адзін талант.

Па доўгім часе прыходзіць гаспадар рабоў тых і зводзіць з імі рахунак.

Першыя вярнулі памножаныя таланты — і гаспадар пахваліў іх, паабязаўшы многае ім даручыць.

Трэці раб сказаў гаспадару, што пабаяўся яго жорсткасці, бо жне, дзе не сеяў, збірае, дзе не рассыпаў, таму пайшоў і склаваў яго талант у зямлі: вось табе тваё.

Разгневаўся гаспадар і загадаў адабраць у яго талант і аддаць таму, хто мае дзесяць. Но кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсць.

Настаўнік прапануе вучням суаднесці назуву, жанр, эпіграф урока з пачутай прытчай, уласнымі напрацоўкамі ў час падрыхтоўкі да ўрока і **вызначыць сваю задачу і прыёмы яе вырашэння**.

Вучняў неабходна скіраваць на вырашэнне наступнай задачы: вызначыць галоўную думку аповесці, спасцігнуць светараузменне пісьменніка і яго маральныя ўрокі, выявіць мастацкія сродкі, пры дапамозе якіх рэалізавана аўтарская задума. Вобразна кажучы, неабходна зразумець “сігналы”, якія трансліруе пісьменнік, пачуць, пра што і як “звініць званочки” ў яго творах.

Наступны этап урока — **прэзентацыя напрацовак** паводле заданняў I і II узроўняў.

Кіраўнікі (“спікеры”) груп агучваюць напрацоўкі, а ў гэты час “стэнаграфісты” занатоўваюць толькі асноўныя думкі, каб потым зверыць іх з тэзісамі, якія падрыхтавалі групы, і зрабіць выснову.

¹ Талант — самая вялікая адзінка вагі і грошовая адзінка ў Старажытнай Грэцыі, Егіпце, Вавілоне, Персіі (Заўвага рэд.).

“Спікеры” першай групы.

➤ У аповесцях “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер” ёсць шмат агульнага.

Абедзве аповесцы цікавыя, займальныя, прыгодніцкія з дэтэктыўнымі элементамі. Падзеі, апісаныя ў творах, імкліва змяняюць адна адну. Пісьменнік выносіць на пачатак кожнага раздзела ключавыя слова. Гэта адначасова і інтрыгуючая чытача, і з'яўляецца для яго “апорай”, каб не заблудзіцца ў лабірынце падзеі і не згубіць сувязі паміж імі. А сувязь надзвычай моцная: у творы няма нічога лішняга, выпадковага. Чытаць трэба ўважліва, бо кожная “дробязь”, дэталь абавязкова “калі-небудзь “выстраліць”. Пальчатка доктара, якую прымерыла Аксана, зноў дзівосным чынам да яе вернецца і падкажа, што рабіць далей, навядзе на след сапраўдных злачынцаў, дапаможа вызваліць з турмы невінаватага. І так ва ўсім.

➤ “Спружыняць” сюжэт і легенды пра мінулае. З імі звязаны падзеі, яны даюць штуршок пошукам скарбаў. І зноў, як бывае ў жыцці, шукаюць адно, а знаходзяць зусім іншае. У абодвух творах пісьменнік настойліва і пераканальна даводзіць, што скарбы духоўныя даражэйшыя “за скарбы зямныя”. На канкрэтных прыкладах, прычым вельмі знёмых і зразумелых нават юнаму чытачу, ён паказвае, як скарбы зямныя здолыны “пры першым жа няшчасці счэзнуць дазвання” (Цётка). Затое скарбы душы сапраўды “нікто і ніколі адобраць ад нас не здолее” (Цётка). Сяброўства, каханне, любоў да роднай зямлі, дабрыня і годнае, людскае жыццё — вось тыя скарбы, якія, на думку пісьменніка, з'яўляюцца найдаражэйшымі.

➤ У аснову абодвух твораў пакладзены спрадвечны канфлікт добра і ліха. Дабро ўвасабляюць найперш дзеци, нашы равеснікі, а таксама іх блізкія, настаўнікі. Настаўнікам для дзяцей стаў былы воін-“афганец” Барыс Крушынскі. Як бачым, нават імя ў настаўнікаў абедзвюх аповесцяў адно: Барыс. Магчыма, пісьменнік нават і гэтым супадзеннем даводзіць: настаўнікам з'яўляецца кожны, незалежна ад професіі, калі ён настаўляе дзяцей на добро, дапамагае, падтрымлівае...

Носьбітамі ліха ў аповесцях з'яўляюцца хцівія, прагненія бандыты і злачынцы-авантурысты. Яны апантаны прагай лёгкай нажывы і багацця. Іх цікавяць толькі зямныя скарбы, і для дасягнення мэты яны не грэбуюць ніякімі сродкамі. Яны гатовы дзеля скарабаў на ўсё: забіць дзіця або апаганіць, “патрываўжыць”, як піша аўтар, магілы. Але ў канцы аповесця кожнаму дастаецца належнае па законах справядлівасці і вечнасці.

➤ Галоўнымі героямі з'яўляюцца дзеци. Вобразы дзяцей выпісаны аўтарам з непрыхаванай сімпатыяй і любоўю. Гэтае пачуццё перадаецца і чытачу. “Нашы героі”, — гаворыць пісьменнік, які ўпэўнены, што яны стануть прыкладам для чытача. “У любым выпадку — вы сапраўдныя хлопцы. Сапраўдныя сябры. Я проста хачу паціснуць вам руку...” (153) — гаворыць сіавусы следчы. Яго слова: “Канечне, вам будзе аб'яўлена падзяка, вы атрымаецце каштоўныя падарункі...” (153) — набываюць у творы сімвалічны сэнс. Абедзвюма аповесцямі пісьменнік даводзіць, што за добро абавязкова будзе ўзнагарода, а за зло — пакаранне. Рана ці позна. Гэта толькі справа часу. За “бязбожныя справы” абавязкова чакае адплаты.

Героі А. Федарэнкі — беларускія дзеци. Пра іх беларускасць сведчыць выключна ўсе. Нават імёны большасці з іх падаюцца аўтарам у беларускамоўным варыянце і надзвычай пасуточы героям: Змірок, Чэсь, Міхал, Валік... Адчуваецца, што наогул імю пісьменнік надае вялікае значэнне, бачыць у ім вялікі сэнс і генетычны код...

➤ Аўтар любіць усіх сваіх герояў, але ўсё ж (і гэта відавочна!) найболей — Ціма, Цімоха, нягледзячы на тое, што той “пералазіць з тройкі на чацвёрку”¹. “Вось табе і троечнік, вось табе і фантазёр-летуценік! З нічога, з двух пустых эпізодаў зрабіць такія высновы!” (110) — уражаны Валік здольнасцямі сябра. А здольнасці сапраўды вялікія. Цім надзелены дарам аналітыка. Тоэ, што для іншых “два пустыя эпізоды”, для яго аналітычнага разуму — падстава для высноў; узаемазвязаныя, яны становяцца ў Цімавых

¹ Тут трэба патлумачыць вучням, што паводле ранейшай сістэмы крытэрый ацэнкі ведаў “тройка” і “чацвёрка” адпавядае “пяцёрыцы-шасцірыцы” і “сямёрыцы-васьмёрыцы” ў сучаснай сістэме.

пошуках і разважаннях своеасаблівимі аръенцірамі-прывязкамі. Цімавы прыёмы разважанняў эфектыўныя ў любой сферы, але асабліва запатрабаваны ў следчай справе. Цім — прыроджаны “сышчык”. “Перши раз у жыцці такіх талковых хлопцаў бачу. А напісалі як!” — так выказаў сваё захапленне дзяжурны міліціі. А напісаў заяву Цім “на прынцыпе “нічога лішняга”. Раздзяліў яе на дзве часткі: 1) уводзіны ў курс справы і 2) голыя факты” (152).

Прынцыпам “нічога лішняга” Цім кіруеца не толькі пры напісанні заявы. Да таго ж, дзяжурны не ведаў, што так добра напісаная заява — не выпадковасць: “у яго здольнасці да моў ад нараджэння” (22). Гэта, як лічыць Валік, “яшчэ адна загадка Цімавага характару: з тройкі на чацвёрку па ўсіх іншых прадметах пералазячы, ён выдатна ведаў мовы — і родную, і рускую, і англійскую, на здзіўленне і зайдрасць усяму класу” (28). Валік таго не ведаў, што вучонымі ўжо дайно даказана: вывучэнне мовы, як ніякі іншы прадмет, развівае разумовыя здольнасці і логіку мыслення.

Падобна, што і сам А. Федарэнка ў мастацкім даследаванні жывіцца кіруеца прынцыпам “нічога лішняга”.

У юных героях пісьменнік бачыць “будучых нашых Холмсаў і Каломбаў”, будучых гаспадароў нашай зямлі. “Некалі я замяню бацьку і стану гаспадаром тут. Усё гэта маё. Я люблю гэтую зямлю. Яна не здаецца мне бяднейшаю за землі заморскія”, — так думае Цім. Усе лічаць, што такія, як Валік — выдатнікі — пасля школы ў вёсцы не застаюцца — з'язджаюць. Валік — магчыма і з'едзе. “Але я застануся тут! Я ніколі, ні на якія залатыя горы не прамянняю... нашага кар'ера, нашага лесу, нашай рэчкі...” (27).

➤ Аб’ядноўвае аповесці і безліч цудаў, загадак і таямніц, якімі напоўнены старонкі гэтых цікавых твораў пра нашу сучаснасць, пра дзяцей. “Але ж як гэта нецікава — жыць без тайны! І чаму яе, тайны, не можа быць у нашых мясцінах? Мы глядзім фільмы і чытаєм кнігі пра скарбы, піратай, незаселенныя астравы, розныя экзатычныя далёкія заморскія краіны, джунглі, саванны і прэрый — але чаму не дапускаем, што незвычайнае можа быць і ў нас пад бокам?” (26) — такое пісьменніцкае патрабаванне да мастацкага твора выяўлена зноў жа праз разважанне любімага героя — Ціма.

I вось тут “пад бокам” якраз і з'явілася шмат загадкавага і

таямнічага. Перш за ўсё — барадач. “Гэты барадаты мужчына — ці дзядзька, ці хлопец — ужо мо з пайгода жыве адзін у хатцы ў лесе” (18). Хто ён? З’явіўся нечакана падчас гульні ў хакей. Стай на стромкім беразе кар’ера. Гэта праз яго Цім прапусціў рашаючы гол у свае вароты: “Як убачыў, так і забыўся пра ўсё, і пра гульню таксама. <...> А таму, што ён не такі просты, як нам здаецца... няўжо ты не адчуваеш тут тайны? Чаму ён адзін? Чаму ўсіх староніцца? Адкуль бярэ гроши? Што ён тут, у нас, увогуле робіць?” (18—19). Шмат пытанняў паўсталі перад Цімам. На ўсе сябраўвы развагі і трывогі Валік шчыра прызнаўся, што яму ўсё гэта нецікава. Цім жа да ўсяго ставіцца інакш: “... Мне не ўсё роўна, што за чужакі тут, на маёй зямлі, селяцца. З чым яны сюды прыходзяць. Што яны тут, у маім лесе, робяць. I я разбяруся — чаго б мне гэта ні кацтавала!” (27).

Цім паназіраў за барадачом і дакладна ўстанавіў, што ён жыве не адзін, што ён кағосыці хавае ў сваёй хатцы. Па слідах каля хаткі Цім вызначыў, што гэты “хтосьці” не дарослы чалавек, а прыкладна іх гадоў, што барадач не хоча, каб пра існаванне яго ведалі, таму і трymае дзвёры на замку. “Ды я проста ўпэўнены, што барадач — лідэр якойсьці злачыннай групоўкі! I трymае ў сябе чалавека, падлетка, з якім яму лягчэй спрайўляцца, з мэтай выкупу!” (24) — гаражым шэптам гаварыў Цім Валіку.

➤ Па волі пісьменніка і яго запрашэнні чытач трапляе ў таямнічую хатку-леснічоўку. Але і тое, пра што даведваецца чытач, “абрастае” новымі загадкамі і таямніцамі. Пісьменнік яшчэ больш зайнтрыгаваў чытача гісторыяй Барыса Крушынскага, які “адважыўся кінуць усё і перабраўся сюды”, вырашыў пачаць жыццё “з чыстага ліста”: “Гэтыя чатыры месяцы і праўда былі самыя шчаслівія за ўсёсь яго хоць і не дужа вялікі, але няпросты, пакручасты век. Але досыць! Цяпер ён іншы. Цяпер усё ззаду — як дурны сон, як былая хвароба... Ранейшыя памылкі больш не пайторацца... Тут, у лесе, ізаліванаму ад вялікага свету, адгароджанаму дрэвамі ад людзей, нішто больш не зможа яму пагражаць” (29—30).

Аднак і ў героя, і ў чытача з’явілася “адчуванне, што менавіта сёння павінна з ім здарыцца нешта важнае, радаснае. Нейкая ўдача чакае яго наперадзе...” (30).

I адчуванне не падманула! Вяртаючыся з палявання, Крушынскі вымушаны быў пайсці на голас свайго Барса; падышоў бліжэй да пагорачка, над якім настойліва і жаласна цяўкаў сабака,

нагнуўся... і ўскрыкнуў... У самаробным логаве, скручены, увесь засыпаны снегам, ляжаў чалавек. Чалавек быў жывы. Ён быў надзіва лёгкі, і Крушынскі зразумеў, што гэта не дарослы, а падлетак гадоў 13—14.

Ужо ў хатцы, ратуючы хлопчыка, зрабіў яшчэ адно адкрыццё: хлопчык аказаўся... дзяўчынкай. Апрача таго, яшчэ і нямой. Выпрабаванні для Крушынскага яшчэ толькі пачынаюцца, а з імі множацца ўсё новыя і новыя загадкі і таямніцы. Як для герояў, так і для чытачоў.

І цуды, цуды... Яны чакаюць і герояў, і чытачоў. Цуды-вешчуны, цуды-выпрабаванне, цуды-ўзнагарода, цуды-пакаранне. Сапраўды, “кожнаму дастанецца сваё”.

Наступны этап — **зверка стэнаграмы з тэзісамі**. Прыкладна такімі яны прагназуюцца настаўнікам.

Агульнае паміж аповесцямі “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер”:

1. Цікавы, займальны, прыгодніцкі з дэтэктывнымі элементамі сюжэт пра пошуки скарбаў.
2. Экстэнзы, ключавыя словаў-апоры папярэджваюць кожны раздел.
3. “Нічога лішняга”. Усё “працуе” на ідэю.
4. Легенды пра мінулае “спружыніць” сюжэт.
5. Пошук скарбаў зямных і скарбаў духоўных.
6. Аснова твораў — канфлікт добра і ліха.
7. Галоўныя героі — дзеці, нашы сучаснікі і суайчыннікі.
8. Незвычайная прывабнасць станоўчых герояў.
9. Адносіны аўтара да сваіх герояў.
10. Загадкі, таямніцы, цуды і іх разнавіднасці.

Выснова: супастаўленне дзвюх аповесцяў дае падставы сцвярджаць, што ўсе пералічаныя рысы збліжаюць гэтыя творы. Даследчыкі адзначаюць, што творчасць А. Федарэнкі шматгранная, і адна з яе граней — “казачны рэалізм”.

“Спікеры” другой групы.

➤ Параўнанне дзвюх аповесцяў дае ўсе падставы сцвярджаць, што ў іх нашмат больш адметнага, чым агульнага. Калі дакладней, то адметнае вынікае нейкім чынам з... агульнага. Да прыкладу, “штуршком” у сюжэце абедзвюх аповесцяў паслужылі легенды пра мінулае. Аднак у “Шчарбатым талеры” — легенда пра сівую мінуўшчыну, якой амаль два стагоддзі. У “Афганскай шкатулцы” — гісторыя пра нядайняе мінулае, якому ўсяго два дзесяцігоддзі. У першай

аповесці расказваеца пра тое, як героі, шчытуночы над загадкамі легенды, прыйшлі да высновы пра багацце нашай гісторыі, якая чакае новых сваіх даследчыкаў. Другая аповесць пра тое, як “нашы юныя сябры”, нашы “будучыя Холмы і Каломбы”, шчытуночъ не ў архіўных музеях, не толькі чытаючъ кнігу “Памяць”. Тут, у іх Вялікай Паліяне, жывуць сведкі і нават удзельнікі той “ннянашай вайны”. У пошуках адказу на свае пытанні “нашы юныя сябры” знайшлі скарб, даражэйшы за скарбы афганскай шкатулкі. Ім, а разам з імі і нам, адкрылася няўмольная і вечная ісціна, што з вайны, а тым больш — з “ннянашай”, можна, калі пашчасціць, вынесці толькі “руки-ногі з галаўою. Гэта адзінае, што адтуль можна было вывезці. Даў Бог вярнуцца жывым — вось самыя бальшыя кашт оўнасці” (105). Гэтыя слова аднаго з тых, каму “даў Бог вярнуцца жывым”, набываючъ у кантэксце аповесці сімвалічнае гучанне. Яны павінны стаць перасцярогай і прывесці да одуму ўсіх, хто прагнє нажыцца на “ннянашых” войнах.

➤ Нешматлоўна, без анікага маралізаторства, але вельмі пранізліва сказаў пісьменнік пра тое, што “набылі” мы ўсе ў той вайне. З яе нам вярнулі амаль тысячу (!) “грузаў-200” — цынкавых хлопчыкаў”. “Восем чалавек з раёна загінулі”, як сцвярджае “таўсценная кніга” “Памяць”. А колькі такіх раёнаў у нашай Беларусі! Велікапаліянцы сведчаць: трое пайшлі толькі з іх вёскі. Лёс “жывых афганцаў”, якіх наведалі нашы героі, узрушиў, усхваляваў яшчэ больш за жахлівую лічбу мёртвых “афганцаў”. Адзін з жывых страціў на той “ннянашай” вайне імя. У творы і гэта акалічнасць — дэталь сімвалічная. Імя — гэта знак чалавека, код яго сувязі са светам, з космасам наогул. Страчаны чалавек страчвае і імя. У яго цяпер толькі мянушка — Кандагар, знак тых мясцін, дзе загінула яго душа, дзе скалечаны быў яго лёс. Як ён са змярцвелай душой жыве, сказана пісьменнікам коратка і вычарпальна: “Кандагар піў бязбожна, лаяўся так, што хацелася заціснуць вушы. П’яны, ганяў з сякераю жонку з дзецьмі” (105). Усім вядома, як жывеца дзецям у такой сям’і. Яшчэ вусцішней становіща ад думкі: а якімі ж вырастуць? І толькі адна дэталь, сказана пісьменнікам нібы мімаходзь, але на які ж роздум яно наводзіць! Дзецы Кандагара — “амаль аднагодкі нашым Ціму з Валікам”. Разам растуць, разам, на адной зямлі, магчыма, у адной вёсцы, ім і жыць, як вырастуць...

Сімвалічны сэнс набывае ў аповесці эпізод агляду дзецьмі

помніка, вывучэнне раздзелаў кнігі “Памяць”, прачытанне верша, апошнія слова якога “білі, здавалася, проста ў сэрца”, і наведванне жывога “афганца”. Як сімвалічна і выява валошкі на помніку...

Настаўнік. Нашы юныя героі пакуль што ўспрынялі ўсё ўбачанае, пачутае і прачытанае толькі сэрцам. Дзіцячаму разуму спасцігнуць усё гэта проста немагчыма. Дый як яны могуць зразумець, адказаць на тыя пытанні, на якія яшчэ ніхто з дарослых не даў адназначнага адказу. Дзеці вераць кнізе, і ў ёй, такой “таўсценны і цяжкай”, хацелі б знайсці адказ на свае пытанні. Але ў ёй (сапраўды “цяжкай”!) “дубовымі словамі” напісана пра рашэнне ўводу савецкіх войскаў на тэрыторыю Афганістана і пра тое, што “гісторыя дасць канчатковую ацэнку Афганскай вайне, але...” (104).

А ці адчуваеца ў творы аўтарская ацэнка падзеі дваццацігадовай даўнасці? Ці дапамагае аўтар сваім героям атрымаць адказ на пытанне: што гэта ўвогуле азначае — “нянашай” вайна і як можна ставіцца да такіх войнаў, як іх ацэньваць?

“Спікеры” другої групы.

➤ Юныя героі з дапамогай аўтара зрабілі адкрыццё, якое даражэй за скарб афганскай шкатулкі і наогул за ўсе зямныя скарбы. Без гэтага адкрыцця марныя ўсе зямныя скарбы. Усё пойдзе прахам, калі мы не авалодаем той ісцінай, якую перадаў Барыс Крушынскі сваім юным сябрам — будучым гаспадарам нашай зямлі. Крушынскі “аж сумеўся”, пачуўшы ад дзяцей версіі яго з’яўлення тут, у гэтых мясцінах, а потым прамовіў: “Значыць, на нашым пакаленні гэтая мілітарысцкая брыдота не закончылася... Значыць, і вам — з такіх гадоў! — засмечваюць бедныя галовы тым жа самым... Скажыце мне, калі ласка — ускінуўся ён раптам, — навошта нам, маладой, мірнай краіне Беларусь, могуць спатрэбіца ракетныя шахты?! Ваенныя сакрэтныя базы?! З кім мы збіраемся ваяваць? Каму пагражаем кулакамі?! И калі гэта ўсё скончыцца?” (94—95). Вось адказ на пытанне, ад вырашэння якога залежыць будучыня і жыццё як дарослых, так і дзяцей — усіх нас.

➤ Вучні могуць не пагадзіцца з такой высновай “спікера”. Яны будуць даводзіць тэкстам: “Здзіўленыя гэтым нечаканым яго маналогам, дзеци маўчали. Ды яны і не ведалі, што казаць. Проста яны не разумелі дарослага Крушынскага” (95).

➤ “Не ведалі”, “не разумелі” — пакуль што так. Аднак красамоўнайшае за ўсялякія слова ў такой сітуацыі — маўчанне: “дзеци маўчали”. Часам маўчанне скажа больш, чым

словы, допыты, спрэчкі. Да таго ж, дзе ці валодаюць рэдкім дарам — тактоўнасцю, далікатнасцю, унутранай, а не знешнай і паказной, як у Светы, культурай. Яны разумеюць ужо, што ёсьць сітуацыі, калі ўсялякія словы выключаны ўвогуле. Іх маўчанне ў спалучэнні са здзіўленнем — важкая падстава, каб спадзявацца, што з цягам часу дзе ці абавязкова ўсё зразумеюць. Калі Цім здольны “з двух пустых эпізодаў зрабіць такія высновы!”, то супаставіць слова Крушынскага са словамі Колькі Таксіста, з усім убачаным і зрабіць адпаведныя высновы тым больш здолее.

➤ Калі “Шчарбаты талер” — гімн роднай мове, то “Афганскую шкатулку” можна з поўным правам назваць гімнам сяброўству. Заслуга пісьменніка ў тым, што ўласным разуменнем сяброўства як найдараражайшага скарбу ён надзяліў сваіх юных герояў. Усе мы не цэнім, што маем, а потым, страціўши, моцна шкадуем тое, што страцілі па ўласнай віне. Нашы героі тут і цяпер разумеюць, што валодаюць гэтым скарбам і ашчадна берагуць яго: “Аднак жа вялікая гэта рэч — сяброўства!” (27). Сяброўства ў “Афганскай шкатулцы” — сапраўдны цуд. Ён пасланы нашым героям і як узнагарода, і як выпрабаванне адначасова.

Пройгрыш каманды па віне Ціма — сур'ёзнае выпрабаванне сяброўства ў падлетковым узросце. Яшчэ цяжэ успрымаюцца абразлівія паводзіны лепшага сябра пасля так недарэчна, як усім здаецца, прапушчанага гола: “Злосць на сябра раптам ахапіла Валіка... “Дзірка!” — гучна, пагардліва сказаў ён. “З каманды “Рэшата!” — ахвотна падтримаў яго хтосьці з сяльчан, які праязджаў побач” (16).

Усё! У падлетковым узросце (ды ці толькі ў падлетковым!) часам падобнай “драбязы” і рэакцыі на яе дастаткова, каб не толькі пасварыцца надоўга, але і разысціся ворагамі назаўсёды. Так якраз і бывае, калі за гэтай прыкрасцю і непаразуменнем не здарыцца... цуд. Пісьменнік пераканальна і псіхалагічна тонка паказаў, які цуд можа ўратаваць і нават умацаваць сяброўства. Невыпадкова менавіта ў гэты выратавальны для сяброўства момант аўтар парадунаў сваіх юных герояў з Дон Кіхотам і Санча Пансам: “На гэтых ценях ды яицэ з клункамі за плячыма хлопцы падобныя былі да... Дон Кіхота з Санча Пансам” (24). А далей пісьменнік дае чытачу ўрок выратавання дружбы — зберажэння скарбу:

— Пакрыўдзіўся? — вінавата спытаў Валік.

Маўчанне. Канечне, пакрыўдзіўся. Валіку тым больш прыкра

было, што яго, калі ён не забіў гол, сябар суцішаў, падбайдзёрваў... А ён? І навошта вырвалася тое дурное слова? Які б ні быў важны гэты паядынак, гэта ж усяго толькі гульня, забайка, і не такія ўжо праблемы сусветнага маштабу вырашаліся яго вынікам, каб накідвацца на чалавека. Ды яшчэ на такога, як Цім (17).

На гэтым этапе ўрока мэтазгодна **прачытатъ па ролях два дыялогі**. Першы назавём умоўна — “Прымірэнне”. Аўтарскія слова пра тое, што “сказаў Валік сябру, толькі больш лаканічна” пераробім у рэпліку (раздзел II). Другі назавём “Валікаў рэалізм і Цімавы фантазіі” (размова на перапынку пасля ўрока геаграфіі ад слоў: “Прачытатъ?” да слоў: “...тады я сам усё расследую”.

“Спікер” (працягвае):

➤ Гэтыя дыялогі — сведчанне пісьменніцкіх “урокаў” усім нам, як зберагчы скарб, як выпрабоўваюцца людзі цудам — сяброўствам. І гэта толькі пачатак. Аднак калі ён ёсць — здарыцца цуд. І гэта будзе ўжо цуд-узнагарода за працу душы, за перамогу над сабой, за ўсведамленне ўласных памылак, віны, за пакаянне і раскаянне:

Хай не адразу, а недзе на палаўненне ўрока Валіку самым неверагодным чынам перадаўся сябравы думкі. Бы нейкія электрамагнітныя хвалі дайшлі ад першай парты да апошняй. Ён успомніў, як учора не забіў гол, а Цім суцішаў яго — адзіны з усёй каманды. Прыйгadалася, як у тым годзе ён хварэў, а Цім кожны дзень прыходзіў да яго ў адведкі... І яшчэ многа рознага добра успомнілася, якое сябар яму рабіў. Ніколі ні на што не крыйдзячыся. Усё даруючы. А ён, Валік? Разныўся тут — “засмяюць”, “на міліцыях зацягаюць”... Мужчына называецца. Будучы салдат, абаронца Беларусі, які бацца “узвязвацица” ў гісторыю. А гісторыя ж і сапраўды цікавая! (27).

Стварыўшы гіmn сяброўству, пісьменнік падзяліўся духоўным вопытам і мудрасцю, давёў, што сапраўдане сяброўства можа быць паміж людзьмі розных узростаў, нацыянальнасцей... Ды што казаць пра ўсіх, калі нават Валік з Цімам “дужа... розныя. Адзін любіць простае, будзённае, другі — толькі штосьці незвычайнае. Цім — гэта неба, а Валік — зямля”. Мы можам прадаўжыць: адзін высокі (“бамбіза Валік”), другі нізкі; адзін выдатнік, другі “з тройкі на чацвёрку... пералазіць”; адзін сядзіць за апошняй партай, другі — за першай; адзін рэаліст, другі фантазёр; адзін варатар, другі галкіпер... Такі вось цуд у кнізе А. Федарэнкі.

У жыцці людзі скардзяцца, што цудаў не бывае, што сяброўства, апісаное ў аповесці, — плён вымыслу і фантазіі пісьменніка. У жыцці — не сяброўства, а “тусоўкі” па прынцыпе “ты — мне, я — табе”, прычым абвязкова з да сябе падобнымі: “залатыя”

— з “залатымі”... “Тусоўкі” і “разборкі” — вось два этапы такіх узаемін. Якія людзі — такія і узаеміны. Цуд-узнагарода такім не даруецца. Німа за што...

“Спікер” трэцяй групы:

➤ Сапраўды, таго, што розніца “Афганскую шкатулку” са “Шчарбатым талерам”, нашмат больш за тое, што іх паядноўвае. Хоць бы пейзаж. У “Шчарбатым талеры” ён летні. Там — гімн лету, рыбальцы, дажджу... У “Афганскай шкатулцы” — зімовы, казачны, не менш рамантычны. Гэта ўсё — леты і зімы нашай чароўнай, любай Беларусі...

Наогул, адрозненняў нямала, і пакуль не названа асноўнае, з чаго вынікае шмат іншага.

Гэта перад героямі “Шчарбатага талера” стаяла галоўная проблема: як адшукаць скарб? Выключна ўсе шукальнікі скарабу апантаныя жаданнем яго знайсці. І да апошняга моманту ніхто з іх не ведаў, што скараб, схаваны французскім афіцэрам, даўно знайдзены. Адны шукальнікі ўзнагароджаны цудам: знайшлі іншы скараб, даражэйшы за той, што шукалі. Другія — за хцівасць і прагнасць пакараны.

У “Афганской шкатулцы” для большасці герояў проблема пошуку скарабу не існуе ўвогуле (толькі аферысты зяць з цесцем яго шукаюць). Галоўны герой, які мае непасрэднае дачыненне да скарабу, — Крушынскі, скараб увогуле не шукае, бо даўно і добра ведае, дзе ён. Крушынскі, наадварот, пераключае ўвагу дзяцей на “пошуки” даўно знайдзенага скарабу, каб вырашаць свае праблемы. Хай шукаюць скараб, тады не разгадаюць яго тайну, да якой юныя “сышчыкі” падышлі ўпрыгожык. Калі аферыстаў і вандалаў арыштавалі, калі выісветлілася, што ніякага скарабу ніхто не знайшоў, “Цім і сам быў сярдзіты на Крушынскага. Навошта ён хлусій ім пра спецслужбы, пра афганскую шкатулку, пра Васіля?.. Калі ўжо так карцела яму, дык мог бы і мени праўдападобную гісторыю выдумаць... І зусім не абязанага матыць, якога ён цяпер, вядома, ніколі не атрымае, шкадаваў Цім. Не настолькі ён быў наіўны, каб спадзявацца на такі дарагі падарунак. Проста каму прыгемна, калі цябе падманваюць, ды яичэ так сур’ёзна, так грунтуюна?..” (155).

Зрэшты, “сышчык” Цім амаль у самым пачатку скеміў: “Калі ён сапраўдны спецагент, дык такое адчуванне, што галава яго [Крушынскага] забіта невядома чым, толькі не каштоўнасцямі” (117).

➤ У “Афганской шкатулцы” галоўная **філасофская проблема** — **проблема выкарыстання скарабаў**. Як

распарадзіцца скарбамі, у тым ліку і матэрыяльнымі, якімі чалавек ужо валодае ці завалодаў у выніку пэўных намаганняў або якія пасылаюцца яму як цуд, выпадковасць?

Стайленне А. Федарэнкі да скарбаў зямных тоеснае стайленню Яна Баршчэўскага: яно неадназначнае. З аднаго боку, яны, скарбы, — тлен, марнасць марнасцяў. Ім супрацьпастаўлены іншыя каштоўнасці — здароўе, сумленная праца, спакой душы, каханне, сям'я... Згадаем: “Добрая жонка — найдаражэйшы скарб, бо дзе ў хаце каханне і зтода, там і благаслаўленне Божае”. З другога боку, багацце, дабрабыт, заможнасць, здабытая сумленнай працай, — адзін з элементаў шчасця. “Багаты чалавек можа шмат добрага зрабіць. Чалавек стане годным уладаром зямных скарбаў, калі навучыцца пазнаваць і любіць добро”. Ян Баршчэўскі нецярпімы да тых, хто гоніцца за багаццем “не дзеля таго, каб рабіць добро бліжнім, а каб нічога не рабіць, або — што яшчэ горш — каб шкодзіць. Але што ж далей?” На ўсё жыццё шляхціц Завальні засвоіў урок бацькі: “добры лёс і ўладу над зямнымі скарбамі” — дзеля бліжніх сваіх.

З гэтай праблемай звязана найболыш загадкавага і містычнага ў аповесці. Яскравае сведчанне гэтаму — гісторыя Крушынскага.

Ён зазнаў апраметнага ліха на той “нянашай вайне”, цудам уратаваўся, але і пасля вайны нядачы і няшчасці (пасля кароткага перыяду шанцавання) пасыпаліся адно за адным. Усё напрацаванае “пры першым жа няшчасці счэзла дазвання”. Пакручасты лёс у чалавека, загадкавы. Нават следчы сказаў хлопчыкам: “*Ваш Крушынскі, канечне, герой, ардэнамі-медалямі ўзнагароджаны, і ўсё такое. Аднак блізка з ім сыходзіцца я вам бы не раіў. Дужа ж ужо нейкая бурная біяграфія ў чалавека!*” (153).

“*Проста містыка нейкая*” (157), — так сам Крушынскі вызначыў ўсё тое, што звалілася на яго пасля авалодання скарбамі афганскай шкатулкі...

Наставунік:

Наш мудры народ здаўна навучыўся разумець знакі-вешчуны, якія пасылаюцца чалавеку маці-землі, прыродай, космасам... Ніхто не ведае, кім гэтыя знакі пасылаюцца, але распознаваць іх навучыліся. Здаўна наш народ ведаў, што любая знаходка, а тым больш каштоўная — нядобры знак, магчыма нават — знак бяды. Немінуча надарыцца так, што страціш намнога больш, чым знайшоў.

Нездарма ў народзе кажуць: знайшоў — не радуйся, згубіў — не плач. У лепшым выпадку “шчасліўца”, які нешта знайшоў, чакаюць прыгоды. Аднак прыгоды — добрыя ў кнігах, кіно. У жыцці няшмат людзей, якія пажадалі б сабе прыгод...

А як жа быць, калі знайшоў, каб не наклікаць на сябе бяды? Аддаць таму, хто згубіў. Калі ж гэта з нейкай прычыны немагчыма, то выйсце ёсць!.. Аднак жа прадоўжым аналізаваць “Афганскую шкатулку”...

Кіраўнік (“спікер”) чацвёртай групы:

➤ Тое ж самае даводзіць і Крушынскі: “Гэта праклятыя каштоўнасці, Віка! Я не магу імі распарараджацца, не магу траціць іх на сябе <...> усё ператваралася толькі ў шкоду мне” (157).

Пісьменнік выкарыстоўвае казачны матыў: не чалавек уладальнік скарбу, а скарб завалдавае чалавекам. Скарб, як нейкая жывая істота, мае здольнасць не аддавацца, не слухацца чалавека, помсіць яму ці, наадварот, слухацца і нават пасылаць “сігналы”, “званочки” ўхвалення, падтрымкі: “Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць: “Усё правільна ты, Крушынскі, робіш тое, што трэба! Гэтаксама было, калі я штомесяц пасылаў грашовыя пераводы бацькам “афганцу”; звінёў той жа “правільны” званочак, усё йшло ў мяне добра, і душа была больш-менш спакойная!” (158).

Крушынскі зрабіў для сябе адкрыццё, якое сапраўды дазволіць яму пачаць усё “з чыстага ліста”: “закляцце з гэтых каштоўнасцей здымаетца менавіта так: не на сябе трэба іх траціць, а на іншых... на тых, каму гэтая каштоўнасці неабходныя, хто мае ў іх сапрайдную патрэбу” (158).

Настаўнік:

Давайце паразважаем: а ці такое гэта ўжо і адкрыццё для дарослага чалавека? Няўжо чалавеку, які прайшоў праз такое пекла, над якім не раз стаяла смерць з касою, які “ардэнамі-медалямі ўзнагароджаны і ўсё такое”, так цяжка было зразумець: на карысць чалавеку толькі ўсё тое, што здабыта сумленнай працай? Адабранае, скрадзенае і проста знайдзенае не прынясе шчасця з простай прычыны: яно не тваё. Знайшоў — аддай. Няўжо такі доўгі і няпросты шлях да старой, як свет, і простай, як двойчы два, ісціны: “Гэта не мае каштоўнасці. Яны не прыносяць мне шчасця” (194)?

Няцяжка спрагназаваць, што вучні скажуць: ісціна простая — складана зрабіць адпаведнае ёй. Ісціны, законы вечнасці наогул усе простыя, толькі далёка не ўсе імі кіруюцца. Скажуць вучні і пра тое,

што “скарб не аддаваўся”, “не захацеў у чужыя руکі аддавацца”.

Настаўнік:

Што значыць — “не аддаваўся”, “не захацеў... аддавацца”? Ці ёсць гэтаму дзіву якое-небудзь рэалістычнае, а не містычнае вытлумачэнне? Пашукаем адказы на гэтыя пытанні ў аповесці, у маналогу Крушынскага (XXX раздзел). Дзеля гэтага пакарыстаемся прыёмам самога пісьменніка — **выдзяляць ключавыя слова-апоры**. У вялікім маналогу знайдзіце толькі адно слова, якое вытлумачыць нам прычыну няпростага і доўгага шляху ад спасціжэння простай ісціны да адпаведных ёй учынкаў.

Вучні скажуць, што **ключавое слова — “выбар”**. Самае цяжкае і складанае для любога чалавека — зрабіць выбар. Кожны з нас пастаянна паўстае перад выбарам, ад якога цалкам залежыць “далейшы шлях”: шырокі і прасторны, што вядзе да пагібелі душы і вынішчэння лепшага ў ёй, ці вузкі і цесны, што вядзе да жыцця і перамогі лепшага ў чалавеку. Выбар ёсць заўсёды. Як у прыгчы пра таланты: памножыць ці закапаць дадзенія гаспадаром манеты. Калі ж выявіцца, што выбар зроблены няправільна, на пагібель уласнай душы, то заўсёды знайдзецца апраўданне. “Я пабаяўся цябе, бо ведаю, што ты жорсткі... таму і закапаў талант, каб не згубіць”... Выбар зрабіць вельмі цяжка. Аднак чалавеку зноў пасылаецца Цуд. Як дапамога, як падказка, як падтрымка. Барыс Крушынскі кажа Віцы: “Помніш, некалі я казаў, што цябе, можа, сам Бог прыслаў — як збавенне мне, як падказку выбару далейшага шляху? Даўк вось: калі я пачаў, прабач, траціць сёе-тое на цябе... Вось тут гроши слухаюцца! Вось тут усё ідзе нармальна” (157—158).

Кіраўнікі (“спікеры”) чацвёртай групы:

➤ Цуд пасылае Крушынскому яшчэ адну “знаходку” — Віку. Няшчаснае, беспрытульнае дзіця — “прыблудную дзяяўчынку”. Гэта цяпер Крушынскі ўсведамляе такую “знаходку” як “збавенне, як падказку выбару”. Мы ж разгорнем аповесць яшчэ раз на тых старонках, дзе апісваецца сітуацыя “знаходкі” і ўсё тое, што потым было з ёю звязана. У той час наўрад ці гэта было збавеннем, бо да проблем Крушынскага дадаваліся новыя. Ён тады ўжо стаяў перад выбарам: ратаваць чалавека і быць гатовым да ўсяго таго, што чакае яго пасля (ды яшчэ ў яго, Крушынскага, сітуацыі!), ці думаць пра сябе, ратавацца самому? Яшчэ раз заўважым, што ў сітуацыі Крушынскага і з яго ранейшай “бурнай біографіяй” інакш і не ставілася пытанне.

➤ Выходзіць, што цуд, як і чалавек, “расце”, змяняеца: цуд-выпрабаванне — цуд-падказка — цуд-дапамога — цуд-збавенне — цуд-узнагарода? У пераліку гэтых этапаў “росту” і “сталення” цуду не хапае яшчэ аднаго: гэта — цуд-прадвесце. А ён быў! Мы чытаем: “*Больш таго — цяпер было ў ім адчуванне, што менавіта сёння павінна з ім здарыцца нешта важнае, радаснае. Нейкая ўдача чакае яго наперадзе*” (30). “Удача” ж вынікла такімі проблемамі, што не пазайздросціш. Але: “*Усё будзе добра! Павінна быць добра. Цяпер трэба толькі, каб яму крышку пашэнціла...*” (43). Праз тры абзацы чытаем: “*Але яму і праўда сёння шэнціла*”. Падобна да таго, што Цуд чакае чалавека, спадарожнічае яму пры адной умове: калі ў таго добрая памкненне.

➤ Пісьменнік выпрабоўвае выбарам не толькі Крупшынскага. Валік некалькі разоў апынаеца перад выбарам. Пасля хакейнага спаборніцтва ў яго быў выбар паводзін з сябрам: авбінавачваць яго і далей, чакаць, калі той сам загаворыць і прызнае свой недарэчны промах, ці павініцца самому, пакаяцца і папрасіць у сябра прабачэння за абрэз. Валік выбірае другі варыянт. Пасля некаторых ваганняў адносна рызыкоўнага плана Ціма, як раскрыць таямніцу барадача (не выключана — “лідэра якойсьці злачыннай групоўкі”), Валік піша запіску сябру: “*Я згодзен на ўсё, што ты скажаш*”. І гэта нягледзячы на тое, што для Валіка “ёсць тысячы цікавых спраў, акрамя “расследаванняў”. Аднак у выніку хлопчык прыйходзіць да такой высновы: “*Канечне, усё гэта акружана тайнай. І хутчэй за ўсё тайной нядобраю, цёманью... Можа, сапраўды гэта які крыміналнік? Ці нават мањяк-забойца? Тады што — сёння хтосьці чужы ў яго ахвяраю, а зайдзітра нехта з аднакласнікаў? Зайдзітра — Цім? Або ён, Валік?*” (27).

Наступны этап урока — **супастаўленне вынікаў “стэнаграмы”** напрацовак другой, трэцяй і чацвёртай груп з тэзісамі.

Прагназаваныя настаўнікам тэзісы:

Адметнасці аповесці “Афганская шкатулка”

1. Тэма, штуршок сюжэта — паданне пра падзеі, звязаныя з вайной у Афганістане.
2. Сведкі і ўдзельнікі “нінашай” вайны жывуць побач з галоўнымі героямі аповесці.
3. Антываенная накіраванасць.

4. Аповесць — гімн сяброўству.
5. Выпрабаванне сяброўствам. Станоўчыя рысы герояў твора.
6. Духоўны вопыт пісьменніка — скарб, якім ён узбагачвае чытача.
7. Роля зімовага пейзажу ў аповесці.
8. Праблема выкарыстання скарабаў.
9. Роля містычнага ў вырашэнні гэтай праблемы.
10. Героі ў сітуацыі выбару.
11. Цуды і іх разнавіднасці.

Рэфлексія.

Вучні ацэньваюць свае напрацоўкі, узгадняюць асобныя моманты тэзісаў ці фармулююць іх з дапамогай настаўніка:

- тэму, ідэю, галоўную маральна-філософскую праблему і сродкі іх рэалізацыі ў творы;
- творчы метад, стыль (“почырк”) пісьменніка, самабытнасць і адметнасць яго таленту.

Наступны этап — **прэзентацыя напрацовак** пятай групы.

Тут трэба патлумачыць. У час кансультациі кіраўнікоў (“спікерай”) пятай групы настаўнік прагназуе палемічную і эўрыстычную накіраванасць прэзентацыі. Узровень гэтай палемікі можа быць прыблізна такі.

Кіраўнікі (“спікеры”) пятай групы:

➤ Адзін з папярэдніх выступаўцаў даводзіў, што цуд “дапамагае” нашым героям заўсёды. Пры ўмове, што яны — носьбіты добра. Сказанае супярэчыць тэксту, а значыць, і філософскім высновам самога пісьменніка. На самай справе аўтар пераконвае, што цуд “літасцівы” да ўсіх — добрых і злыx. Да прыкладу, у раздзеле ХХIV пра авантурыстаў мы чытаем: “*Доктар збіўся-такі з дарогі і вывеў зяця да кар'ера... Цяпер у кар'еры стаяла вада замест лёду. Цесць з зяцем прайшли па самым крутым абрыве і нават не заўважылі; проста цуда нейкае, проста пашэнціла, што не пазвальваліся ўніз*” (132). Выдзелім і мы ў гэтым урыйку ключавыя слова. Гэта: “цуда”, “пашэнціла”. Ды які цуд! Як яшчэ пашэнціла! Цана таму цуду — выратаванае жыццё. І каму?! Тым, хто сабраўся зараз зрабіць “бязбожную справу”, як дакладна вызначана яна пісьменнікам. Па справядлівасці, напэўна, трэба, каб было падшаму... Дый і “надвор’е дапамагае” бязбожнікам, цылікам і святататнікам: “*З Богам, — сказаў зяць Ігар... і доктар уздрыгнуў — так недарэчна, нават дзіка прагучала гэтае пажаданне...*” (133). А з рыдлёўкай як ім пашэнціла!

➤ Пагаджаемся з высновай, што цуд дапамагае ўсім, добрым і злым. Аднак нельга не звярнуць увагу на адну дэталь. Ключавымі ў працытаваным урыгуку, на нашу думку, з'яўляюцца слова: “нават і не заўважылі”. Так, сапраўды быў пасланы афэрыстам Цуд: каб адумаліся, спыніліся, зразумелі, што жыццё ўратаванае — скарб, не парайональны з тым, якім яны прагнудзь авалодаць. Але яны “нават і не заўважылі” гэты вялікі Цуд. І ён адпомеціў ім за такую няўлагу, нячайнасць і душэўную глухату. Вось ужо сапраўды, “цуды можна разумець толькі сэрцам”, як даводзіў і Ян Баршчэўскі. А калі сэрца глухое і невідушчае, то “знакаў” цуду яно “нават і не заўважыць”, “званочкаў” яно не пачуе. За чорную няўдзячнасць — пакаранне. Сімвалічнай у кантэксце аповесці з'яўляецца такая сатырычная дэталь: “доктар не так убачыў, як здагадаўся: гэта яму паказваюць дулю”. Асабліва жорсткі і бязлітасны цуд да тых, каму “добра жылося”, хто жыву “у цяпле, у свяtle”, каму “захацелася большага” (135). Такія страчваюць і тое, што мелі...

➤ Так, цуд літасцівы да ўсіх: кожнаму даеца шанц выбрацца з бездані сваіх грахоў. Трэба толькі адумашца, схамянутьца, спыніцца, заўважыць “знак” і пачуць “званочак”. Нават Павуку са “Шчарбатага талера” пасылаецца шанц: “Апамятайся! Што вы задумалі?!” Вокліч былога аднакласніка, нават сябра, з якім зноў выпадкова звёў лёс праз столькі гадоў, гучыць як перасцярога цуду, як яго літасць. Яшчэ не позна апамятацца, яшчэ многае ў сабе, сваёй душы можна змяніць да лепшага. Аднак Павук настолькі глухі, што слоў-“званочкаў” цуду ён не пачуў.

➤ Не бачыць “знакаў” і не чуе “званочкаў” цуду і Валіка瓦 стрыечная сястра Света. Ей быў падараўаны вялікі цуд — пабачыць свет. Але, на жаль, з’ездзіўшы ў Англію, яна не толькі не набыла скарбай, але і страціла тое, што мела. Была проста невідушчай і глухой да цудаў, а стала ваяўнічай хамкой, якая пагарджае ўсімі, хто ў Англію не з’ездзіў. Гэта дае ёй права дэманстрацца сваю, як ёй здаецца, перавагу над усімі: “Цім павітаўся. Света прамаўчала...” Далей — болей. Света і такія, як яна, знакаў сапраўднага цуду нават і не заўважаць — і “кожнаму дастанецца сваё”. А з ёй жа побач і быў Цуд: сядзеў і піў гарбату прысёrbваючы...

➤ Пісьменнік настойлівы ў сваім перакананні, што паміж чалавекам і цудам існуе моцная сувязь, што цуды такія ж, як

людзі: чым мацнейшыя духоўныя сілы чалавека, тым большы цуд вядзе і аберагае яго па жыщці. А сілы чалавека вымірающа яго здольнасцю заўважыць “знакі”, пачуць “званочки” цudu.

Прачытаныя намі творы А. Федарэнкі даюць падставы сцвярджаць, што ў пісьменніка ёсць адметнае светабачанне і светаўспрыманне, уласны погляд на сучасныя праблемы і, што асабліва важна, — свой спосаб іх адлюстравання і выяўлення.

Рэфлексія этапа ўрока.

Вучні ацэньваюць напрацоўкі пятай групы, адзначаюць, што элементы палемікі з папярэднімі выступоўкамі, цытаванне тэксту, вылучэнне ў ім ключавых слоў, назіранне за дэталямі, аргументацыя і спасылка на творы іншых пісьменнікаў, абагульненне і вывады — вось тыя прыёмы даследавання, якія былі асабліва эфектыўнымі пры аналізе аповесці.

Рэфлексія ўсяго ўрока.

Вучні адзначаюць, што аналіз аповесці “Афганская шкатулка” праведзены з дапамогай наступных прыёмаў і відаў працы:

- фармулёўка мэты і задачы ўрока на падставе назвы твора;
- падбор эпіграфа ўрока на аснове вучнёўскіх напрацовак і ўступу-прыгчы;
- вызначэнне спецыфікі жанру твора з выкарыстаннем даведачнай літаратуры;
- тэсціраванне;
- параўнанне і супастаўленне двух твораў аднаго пісьменніка;
- стэнаграмы высноў напрацовак;
- выбарачны мэтавы пераказ і цытаванне тэксту;
- складанне тэзісаў напрацовак і зверка іх са стэнаграмамі;
- адказы на пытанні настаўніка;
- палеміка;
- чытанне дыялогаў па ролях;
- вылучэнне ключавых слоў-апор у тэксце;
- праца ў парах ці групах;
- агучванне напрацовак.

Вучні пераконваюцца, што асноўным прыёмам пры аналізе было параўнанне, супастаўленне “Афганской шкатулкі” са “Шчарбатым талерам”, адзначаюць яго перавагі, да прыкладу, над выбарачным пераказам ці адказамі на пытанні настаўніка. Выказваюць вучні меркаванне і пра групавыя метады працы на ўроцку, параўноўваючы іх з фронтальнымі.

Настаўнік зазначае, што параўнанне двух твораў — надзвычай

эфектыўны прыём аналізу. З яго дапамогай развіваюцца аналітычныя здольнасці. Мы парадак вышэйшы ўзровень аналізу — супастаўленне твораў розных пісьменнікаў паводле, да прыкладу, іх праблемнай накіраванасці ці жанравых асаблівасцяў.

Тым, хто асабліва цікавіцца літаратурай, шмат чытае, наведвае факультатыву, мае схільнасць да аналітычных даследаванняў, настаўнік раіць папрацаваць над адной з такіх тэм:

1. *Скарбы зямнія і скарбы духоўныя ў творах Яна Барычэўскага і Андрэя Федарэнкі.*

2. *Містычнае і рэалістичнае ў творах Яна Барычэўскага і Андрэя Федарэнкі.*

3. *Дзіячы непаўторны свет у творах Марка Твэна і Андрэя Федарэнкі.*

Тэмы сачыненняў:

1. Урокі пісьменніка А. Федарэнкі і яго герояў.

2. Самабытнае слова ў творах А. Федарэнкі.

Настаўнік (абагульненне і заключнае слова):

Мы даследавалі з вамі “сакрэты” творчасці пісьменніка, яго стыль, манеру, “почырк”. У. Скарыйнкін пісаў, што “сапраўднаму паэту трэба мець уласны курс і вугал свой атакі”. Вы пераканацца, што творчасць А. Федарэнкі ў поўнай меры адпавядае гэтаму патрабаванню.

Калі пры аналізе твора мы змаглі прымяніць такія прыёмы, як супастаўленне і параліннне, то вывад просты: ёсць што параўноўваць.

Калі ж пры супастаўленні двух твораў аднаго пісьменніка мы выявілі нашмат больш адметнага, чым агульнага, то вывад наступны... Які ж? Дапамажыце мне яго сформуляваць. Давайце і мы зверым нашы разважанні адносна твораў на падабенства...

Прагназаваны настаўнікам вывад:

Ствараючы здзіўляючыя сюжэты, пісьменнік не паўтараецца, а па-мастакоўску даследуе нашу сучаснасць. Ён надае ўвагу не толькі тэксту, але і падтэксту. З дапамогай дэталі, трапнага слова, без усялякага маралізтарства аўтар дасягае самага пажаданага эффекту. Сутнасць яго такая: пісьменнік адкрывае чытачу перспектывы для “суворчасці”, прымушае думаць, разважаць, часам нават “правакуе” на спрэчку з ім. Ён дапамагае нам самім рабіць высновы, спасцігаць тყыя ісціны, у якіх перакананы сам.

Разам з героямі мы шукаем адказы на тыя шматлікія пытанні, якія стаяць перад імі.

Чытаючы творы А. Федарэнкі, мы спрычыніліся да адкрыцця цуду. Гэты цуд — неруш роднай мовы. Мы пераканаліся, што на беларускай зямлі шмат скарбаў, пра якія можна распавесці на нашай багатай, прыгожай мове. І яна не горшая за якія іншыя мовы, бо яна нам родная.

Настаўнік:

Адзін з герояў А. Федарэнкі верыць, што людзям “яничэ захочацца ічырых, лірычных песняў, фільмаў са ічаслівым канцом, кніжак з псіхалогій, гуманізмам, станоўчым героем і з апісаннямі прыроды; настане час, калі модаю будзе не свінства, а дабро”...

Аднак “вера без справы — мёртвая ёсць”, — як сказана ў Кнізе кніг.

Каб вера была “жывой”, трэба кожнаму з нас, тут і цяпер, “добра рабіць сваю справу”, як гаварыў адзін з герояў рамана А. Камю “Чума”. У сітуацыі “чумы” і ваяўнічага “свінства” гэта асабліва актуальна. Гэта пытанне жыцця і смерці... Адно відавочна: А. Федарэнка “прымушае сябе верыць”, што “**модаю будзе... дабро**”. “Чакаць, чакаць, чакаць”, — так раіць юным чытачам пісьменнік. Чакаць Цуду — добра рабіць сваю справу. І тады “нашыя мары рана ці позна абавязкова спрайдзяцца” (162).

Каментар. Той, хто пазнаёміцца з распрацоўкамі ўрокаў па творах А. Федарэнкі, будзе мець рацыю, калі скажа: усё прапанаванае немагчыма выкарыстаць на двух уроках паводле самастойна прачытаных вучнямі твораў.

Патлумачым. Распрацоўкі ўрокаў пісаліся з вераю ў тое, што творы А. Федарэнкі будуць абавязкова вывучацца тэкстуальна. Больш за тое. Шматгадовы вопыт працы ў школе дае ўсе падставы сцвярджаць, што прапанаваныя для самастойнага чытання творы разглядаюцца не заўсёды. Зрэшты, вось меркаванне навукоўцаў і распрацоўшчыкаў школьнай праграмы па літаратуры (цытуем): “*з-за вялікага аб'ёму твор пропанаваны толькі для пазакласнага чытання, хоць паводле сваіх мастацкіх якасцяў варты тэкстуальнага вывучэння*” (“Роднае слова”, 2002, № 10).

Калі твор вялікі па аб'ёме, але “варты тэкстуальнага вывучэння”, то выснова простая, як двойчы два: на яго разгляд адводзіцца адпаведная колькасць гадзін. І гэта магчыма зрабіць нават у межах тых гадзін, якія выдзелены на вывучэнне літаратуры ўвогуле. На вялікі жаль, шмат гадзін у тых жа шостым і восьмым класах прысвечана аналізу твораў, якія павінны быць прадметам даследавання, да прыкладу, навукоўцаў-фалькларыстаў, а не дзяцей-падлеткаў. І наогул, няма патрэбы на невялічкім міфе ці легендаe

“таптацца” цэлы ўрок. Да таго ж, мы гэтым пазбаўляем дзяцей цудаў, якіх яны чакаюць пры вывучэнні твораў адпаведнага жанру. Думаецца, не так і складана “адшукаць” колькі гадзін на твор, калі ён таго заслугоўвае. Гаворка ідзе якраз менавіта пра такія творы, як аповесці А. Федарэнкі “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка”.

Для большай пераканальнасці нашага доваду зазначым: мы не прапаноўваем увесці для тэкстуальнага вывучэння ў любым класе, скажам, аповесць “Смута” гэтага ж пісьменніка, хоць яна таксама пра школьнікаў. Твор таксама таленавіты, але... Вось у XI—XII класах на аглядных уроках па сучаснай беларускай літаратуры можна засяродзіць увагу і на гэтым творы. У старшакласнікаў ужо ёсць пэўныя вопыты спасціжэння ўмоўнасцяў, парабалічных сродкаў (у тым ліку і сатырычных) і іх ролі ў выяўленні канцэпцыі пісьменніка. Яны ведаюць, што чытач мае права не падзяляць канцэпцыю пісьменніка і прапанаваных ім шляхоў вырашэння праблемы. Вучні, успрымаючы твор як з'яву мастацтва, будуть атрымліваць эстэтычную асалоду ад удумлівага, асэнсаванага чытання тэксту твора. Яны больш грунтоўна авалодаюць навыкамі аналізу твора па законах мастацтва, а не па законах жыцця.

Паслясло́յе да ўро́ка Тэсціраванне

Урок — творчасць настаўніка. Аднак і ў гэтай творчасці, як і ў любой іншай, ёсьць “свае няўмольныя законы”. Добры ўрок, як і добры мастацкі твор, пры ўсёй сваёй канцэнтруальнасці і завершанасці павінен быць адначасова і адкрытым. Сваёй адкрытысцю ён вызывае простор для новых разваг, думак, асацыяцый, “звязвае” папярэдняе з наступным, пабуджае да новых пошукаў і адкрыццяў, да прачытання іншых твораў... Зрэшты, узор “адкрытысці” дае нам сам пісьменнік А. Федарэнка. 30-ы раздел “Шчарбатага талера” так і называецца: “Апошні, у якім, аднак, нічога яшчэ не канчаецца”. Паставіўшы, здавалася б, усе кропкі над “і”, пісьменнік заканчвае свае творы, вобразна кажучы, шматкроп’ем. Не толькі “нічога яшчэ не канчаецца”, а наадварот, галоўнае — “садуманне”, “створчасць” чытача і сапраўдны пошук герояў — яшчэ толькі пачынаецца.

Прыёмаў “адкрытысці” ўро́каў мноства, і ў кожнага яны свае. Мы ж спынімся толькі на такіх важных інструментах у настаўніцкім арсенале, ці, як цяпер кажуць, тэхналогіі, якія пытанне і... тэсціраванне. Прапануем **два варыянты “адкрытысці” ўро́ка**, якія разлічаны:

- на перспектыву наступных уро́каў, у тым ліку і ўро́каў мовы;
- на памненне вучняў да прачытання іншых твораў;
- на працяг дыскусіі, пошуку, даследавання для тых, хто займаецца ў факультатыве, цікавіцца предметам і валодае творчымі здольнасцямі, творчым патэнцыялам.

Варыант 1. Пытанні-арыенціры.

➤ Завуч школы, герой апавядання А. Федарэнкі “Рэпетыцыя” Андрэй Адамавіч, разважае:

Дарэчы, ніколі не мог зразумець, чым дзіцячыя творы павінны розніцаць ад дарослых. Помню, у восем гадоў прачытаў Гюго “Дзеяноста трэці год”, а ў шаснаццаць — “Віцю Малеева ў школе і дома” — і цікава было! Я думаю, дзеци школынага ўзросту ўсё разумеюць і ўспрымаюць так, як і дарослыя, проста яны часта, каб не крыўдзіць дарослых, падстроўяваюцца пад іх, робяць выгляд, што ім цікава, як Іван-дурань збраеца ратаваць царэйну...

• Ці падзяляце вы погляд і меркаванне завучу? Сфармулюйце патрабаванні да дзіцячых твораў. Прынясіце на заняткі факультатыва (творчага гуртка, курса на выбар) туую кнігу беларускага дзіцячага пісьменніка, якая найлепш адпавядае вашаму патрабаванню да кніг для дзяцей. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

- Дайце сваю ацэнку ўсім сцэнарам, якія напісалі дзеци, героі

апавядання “Рэпетыцыя”. Зверце яе з ацэнкай Андрэя Адамавіча. Зрабіце выснову, калі ацэнкі не супадуць.

• Якая галоўная думка апавядання і якая роля ў яе выяўленні сцэнарных фрагментаў, напісаных дзэцьмі?

• Паспрабуйце ўласныя сілы ў напісанні сцэнарыя для школьнага драмгуртка.

Варыянт 2. Тэсціраванне-арыенцір.

➤ Вы ўжо ведаецце пра ацэнку крытыкамі “Шчарбатага талера” як гімна роднай мове. Пісьменнік уславіў родную мову, зрабіў яе героем, персанажам аповесці. Свой твор ён напісаў багатай і прыгожай мовай. Тым самым пісьменнік дае канкрэтны ўрок стаўлення да роднай мовы. Давайце ж завітаем яшчэ раз на “ўрок” пісьменніка па аповесці “Афганская шкатулка”.

З наступных варыянтаў адказу выберыце той, які, на вашу думку, адпавядае пісьменніцкаму. Замест крапак у дужках устаўце не прапанаванае па сэнсе, а менавіта пісьменніцкае слова. Зрабіце вывад з “урокаў” пісьменніка.

1. <...> пакрысе кароткі зімовы дзень.

- а) канччаўся;
- б) завяршаўся;
- в) канай.

2. *Малады месяц не чакаў, пакуль сонца схаваецца. Вынырнуў раней часу, застыў на другім баку неба. Так яны і віслі: палова чырвонага сонца на заходзе і бледны, ад уласнай смеласці <...> кружок месяца на ўсходзе.*

- а) разгублены;
- б) жаўтаваты;
- в) няяркі.

3. *Дзівіліся то адзін з аднаго, то назіралі ўніз, на гэтых <...>, зусім маленъкіх, калі глядзець на іх зверху, людзей, якія... падзяліліся на дзве каманды і вось носяцца адзін за адным, мітусяцца без толку, без ладу, не баючыся ні марозу, ні ветру...*

- а) не спакойных;
- б) рухавых;
- в) няўрымслівых;
- д) мітуслівых.

4. *Глухі, сіратлівы да гэтага лес напоўніўся вясёльм <...>:*

- а) крыкам;
- б) віскатам;
- в) галёканнем;

г) гоманам.

5. *I колькі стаяла вёска, столькі ж жыла ў людзях гэтая <...> паміж дзвума канцамі:*

а) упартая варожасць;

б) дурная варажнечча;

в) даўняя нядобрачылівасць.

6. *Музыка зімы, візітная картка зімы — гэта <...>!*

а) гукі;

б) пошчак;

в) трэлі.

7. *Вымуштраваныя варатары-брамнікі кідаюцца на яго [мячык], як <...> на вераб'я, целам закрываюць кожны сантиметр варот...*

а) коршакі;

б) каршуны;

в) ястрабы.

8. *Вось яны, <...> Цімавай правіннасці:*

а) вынікі;

б) наступствы;

в) рэзультаты.

9. *Віцька Швед <...> газету сарваў, скамячыў і кінуў у сметніцу:*

а) прылюдна;

б) пры ўсіх;

в) прынародна.

10. *Тыдзень мы ходзім героямі, потым аб'яўляюцца <...> яго і мы... проста не вяртаемся ў адзін цудоўны дзень са школы. Знікаем назаўсёды:*

а) бандыты;

б) супольнікі;

в) сябры;

г) хаўруснікі.

11. *Барадач ламаў галаву не над тым, як абмяняць свайго <...> на выкуп, а як бы хутчэй... пазбавіца ад яго:*

а) “палоннага”;

б) “палонніка”;

в) “вязня”.

12. *На міг слізганула думка — павярнуцца і ўцячы. Не ўблытаўца ні ў ва што! Мала яму прыгод было раней! А руکі тым часам не слухаліся гэтых <...> довадаў мозга, а ўжо рабілі сваю работу:*

- а) разумных;
- б) здрадлівых;
- в) подленькіх;
- г) разважлівых.

13. ...Далоні ў яго зрабіліся сінімі, як вымазаныя ў <...>. Нарэшце каўнер быў готовы:

- а) атрамант;
 - б) чарніла;
 - в) фарбу.
14. Пагадзіцеся, не дужа прыемна жыць пад <...> наглядам:
- а) пастаянным;
 - б) штодзённым;
 - в) увесычальным;
 - г) прыцэльным.

15. Няўрымліваму Ціму <...> дзеяніцаць:

- а) карцела;
- б) хацелася;
- в) прагнулася;
- г) не цярпелася.

16. Усё было проста, нават будзённа... Але вось жа дзіва!

Рэальнасць і будзённасць гэтыхя аказаліся нашмат цікавейшымі за ўсе <...>:

- а) прыдумкі;
- б) фантазіі;
- в) мроі;
- г) выдумкі;
- д) летуценні.

17. На ім быў барэльеф салдата, які адной рукой абапіраецца на АКМ, а другой цягнеца да <...>:

- а) васілька;
- б) валошкі.

18. Валіка <...> судакрананне да чужога жыцця:

- а) уразіла;
- б) здзівіла;
- в) ашаломіла;
- г) усхвалявала.

19. І адбылося дзіва! Звычайны белагаловы кірпачы беларускі <...> разгадаў-такі тайну пятнаццацігадовай даўнасці!

- а) хлопчык;
- б) падлетак;
- в) хлапчучок;

г) падшыванец.

20. *Не толькі надвор’е, а і іншыя абставіны <...> доктару Пратасевічу і яго зяю:*

- а) дапамагалі;
- б) спрыялі;
- в) садзейнічалі.

21. ...*I хай гаспадар сам потым адказвае, дзе яго інструмент <...>:*

- а) быў;
- б) аказаўся;
- в) гасцяваў.

22. *Цесць з зяцем прайшли па самым крутым абрыве і нават не заўважылі; проста щуда нейкае, проста <...>, што не пазвальваліся ўніз:*

- а) пашанцевала;
- б) пашэнціла;
- в) падфарціла;
- г) пашчасціла.

23. *“Адкуль ведаеш?” — з зайдрасцю (знайшоў чаму зайдросціць) да такой яе <...> спытаў Цім:*

- а) кампетэнцыі;
- б) дасведчанасці;
- в) эрудыцыі.

24. *I верыць, што і ў герояў аповесці, і ў нас з вамі ўсё будзе добра. Усе іхня і нашыя мары рана ці позна абавязкова <...>:*

- а) спрайдзяцца;
- б) здзейсняцца;
- в) збудуцца.

Адказы:

1 — в; 2 — а; 3 — в; 4 — г; 5 — б; 6 — б; 7 — а; 8 — б; 9 — а; 10 — г; 11 — в; 12 — в; 13 — а; 14 — в; 15 — в; 16 — б; 17 — б; 18 — а; 19 — в; 20 — б; 21 — в; 22 — б; 23 — в; 24 — а.

Заўвага. На пасяджэнні гуртка можа ўзнікнуць сітуацыя, што вучні заўпарцяцца і не прымуць варыянт пісьменніка ці нават пррапануюць свой. Ад настаўніка запатрабуюцца прафесіяналізм і далікатнасць. З дапамогай слоўнікаў, доказна трэба давесці, што, да прыкладу, кантэкст вымагае (тэст № 22) менавіта слова “пашэнціла”, а не “пашчасціла” ці “пашанцевала”. Толькі праз адно гэта слова ў такой моўнай сітуацыі пісьменнік выявіў свае адносіны да герояў. Яны — пагардлівія. У слове відавочна сатырычнае адценне. Галоўнае для настаўніка — не паўтараць сумны вопыт героя апавядання

“Рэпетыцця”. Андрэй Адамавіч “кіраваў” дзецьмі так, што яны не ўздишаліся да лепшага, не ўдасканальвалі сябе, а наадварот, каб дагадзіць настаўніку, страчвалі лепшае, што ўжо набылі самі, і каціліся да прымітыву і спрашчэння.

Тэксты твораў А. Федарэнкі даюць магчымасць настаўнікам, назіраючы за мовай пісьменніка, выхоўваць у вучняў чыйнасць да беларускага слова, каб у выніку ў іх з'явілася жаданне авалодаць моўнымі скарбамі.

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год
© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМЕСТ

Пра аўтара

I. З верай у чалавека

Лесвіца Жыцця і Галгофа Сотнікава. Урок-блок па аповесці Васіля Быкава «Сотнікаў». 10 клас

Настаўнік — соль зямлі, або Подзвіг апосталаў духу.

Урок пазакласнага чытання па аповесці Васіля Быкава «Абеліск». 8 клас.

З верай у чалавека. Жанрава-тэматычна-выяўленчыя адметнасці твораў Васіля Быкава 1990-х гг. Факультатыўныя заняткі ў старшых класах

II. Каб не перарваўся ланцужок логікі

Фантастычнае і рэалынае ў книзе Раісы Баравіковай

«Казкі астранаўта». Аналіз і пераказ

Мы ў адказе за тых, каго прыручылы

«Любоў адкрывае скарбы, абсягі новых зямель...»

У чым драма доктара Савіча?

«А як ачысціць муць?»

Пазакласная праца паводле кнігі «Казкі астранаўта»

Урок-разгадка «У простай рэчы — пабачыць галоўнае».

Урок пазакласнага чытання па казках «Гальштучнікі» і «Стужка ордэнская». 6 клас

Мы хочам зразумець галактык мову... Аналіз аповесці-казкі Раісы Баравіковай «Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка».

Фантастыка як прадучванне рэалынасці

«Куды не трапяць беларусы!» (Я. Колас)

Урок-дэбаты па аповесці-казкы Раісы Баравіковай «Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка» 8 клас

III. Платонаўскі эйдас 5

Цуды можна разумець толькі сэрцам. Урок пазакласнага чытання па аповесці

А. Федарэнкі «Шчарбаты талер» 6 клас

Крокі-этапы падрыхтоўкі да ўрока па аповесці «Шчарбаты талер»

Тэхнагічныя карты

Урок-адкрыццё «Скарбы зямнія і скарбы духоўныя ў аповесці А. Федарэнкі «Шчарбаты талер». План-канспект.

«Двубой» рамантыкаў і скептыкаў

Пазакласная праца паводле аповесці «Шчарбаты талер»

«Падрыхтоўка да ўрока пазакласнага чытання па аповесці А. Федарэнкі «Афганская шкатулка» 8 клас

Тэставыя заданні

«Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць...» Урок-даследаванне па аповесці «Афганская шкатулка»

Пасляслоўе да ўрока. Тэсціраванне